వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ
శాస్త్ర శృఙ్ఖలా

ప్రశస్తపాదభాష్యటీకాసంగ్రహః।

ఓం నమః పరమాత్మనే।

ప్రశస్తపాదభాష్యటీకాసంగ్రహః।

తత్ర
కణాదరహస్యమ్।

శ్రీశఙ్కరమిశ్రవిరచితమ్।

≈≈≈≈≈≈≈≈≈≈≈≈

జయతి రతివిలాసే సఙ్గమః శఙ్కరస్య
స్మరనిగడనిబద్ధః కాఞ్చనః శైలపుత్త్ర్యాః।
గరలకవలకాలీభూతభూతేశకణ్ఠ—
స్థలజలధరవిద్యుద్విభ్రమా బాహువల్లీ॥౧॥

ద్రవ్యగుణకర్మసామాన్యవిశేషసమవాయానాం పదార్థానాం తత్త్వజ్ఞానం నిఃశ్రేయసహేతురితి ప్రశస్తపాదాచార్యభాష్యవ్యాఖ్యాచ్ఛలేన కణాదరహస్యం వ్యాఖ్యాస్యామః। ద్రవ్యాదీనాం

షణ్ణామపి పదార్థానాముద్దేశపరాదస్మాద్వ్యాఖ్యానాద్విభాగోఽపి। తత్ర యద్యపి నామమాత్రేణ పదార్థకీర్తనముద్దేశం మృష్యామహే న తు విభాగమపి తథాపి స హి న్యూనాధికసఙ్ఖ్యావ్యవచ్ఛేదఫలకః పరిగణనవిశేషః। తథా చ షడేవ యదార్థా న న్యూనా నాధికా ఇతి

పర్యవస్యతి। తత్ర ఏవకారవ్యవచ్ఛేద్యప్రతీతౌ వ్యవచ్ఛేదానుపపత్తిః। అప్రతీతావపి తథా। ప్రతీతం హి ప్రతిషిధ్యతే। నాప్రతీతమపి। యదాహుః సద్వ్యామభావో నిరూప్యత ఇతి। పదార్థేషు సప్తత్వం నిషేధామహ ఇతి చేన్న తద్విశేషాణామానన్త్యేనాశక్యత్వాత్। విశేషణసఙ్గతాదేవకారాదయోగవ్యవచ్ఛేదః ప్రతీయతే। తథా చ షణ్ణాం ద్రవ్యత్వగుణత్వాదీనాం పదార్థేషు అయోగో నాస్తీతి చేత్ న పదార్థానాదాయ సిద్ధసాధనాత్ అప్రసిద్ధేషు తదనుపపత్తేః। యః శక్తిసఙ్ఖ్యాదిలక్షణోఽధికత్వేనాభిమన్యతే పరైస్తత్రాపి షణ్ణాం లక్షణానాం మధ్యే ఽన్యతరస్య యోగ ఏవేతి సిద్ధం షడేవ పదార్థా ఇతి చేత్ న షట్స్వేవ షణ్ణాం లక్షణానామయోగవ్యవచ్ఛేదశ్చేత్తదా సిద్ధసాధనాత్ షడ్భిన్నస్య చాప్రసిద్ధేః ప్రసిద్ధౌ వా తత్ర షడ్లక్షణాయోగ ఏవ తథా చ కథం తద్వ్యవచ్ఛేద ఇతి। అత్రోచ్యతే। శక్తిసఙ్ఖ్యాసాదృశ్యాదిషు షడ్భిన్నత్వేన మీమాంసకాదిభిరభిమతేషు షడ్లక్షణాన్యతమలక్షణాయోగవ్యవచ్ఛేదస్యైవకా—రార్థత్వాత్। ఏవం సతి సిద్ధసాధనమితి చేత్। యస్యేదం న జ్ఞాతం తం శిష్యాదికం ప్రతి ఏతదభిధానాత్। అత ఏవ శక్తిసఙ్ఖ్యాదీనాం షడన్తర్భావాయాగ్రహః॥

తత్ర పదార్థత్వసాక్షాద్వ్యాప్యాః షడేవ ధర్మాః ద్రవ్యత్వగుణత్వకర్మత్వసామాన్యత్వవిశేషత్వసమవాయత్వలక్షణాః॥

తత్ర ద్రవ్యత్వం గుణాత్యన్తాభావానధికరణత్వం గుణాత్యన్తాభావశ్చ గుణత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాత్యన్తాభావః। అన్యథా గుణవిశేషాత్యన్తాభావమాదాయ స్వరూపాసిద్ధిః స్యాత్। పరిమాణాత్యన్తాభావానధికరణత్వం పృథక్త్వాత్యన్తాభావానధికరణత్వం సంఖ్యాత్యన్తాభావానధికరణత్వం వా సమవాయికారణతావచ్ఛేదకత్వేన వా తత్సిద్ధిః। సమవాయికారణతా హి గుణాదిభ్యో వ్యావర్తమానా అవశ్యం కిఞ్చిద్ధర్మావచ్ఛేదేన వాచ్యా స చ ధర్మో ద్రవ్యత్వమేవ। తచ్చ జాతిరూపం జాతిత్వే బాధకాభావాత్। న చ గుణవత్త్వమేవోపాధిర్ద్రవ్యత్వవ్యపదేశభాగితి వాచ్యం గుణవత్త్వాకారానుగతప్రత్యయే ప్రత్యేకం గుణానామసామర్థ్యేన పరమ్పరాసమ్బన్ధయా

గుణత్వజాత్యానుగతప్రత్యయో వాచ్యః। తథా చ సాక్షాత్సమ్బద్ధా ద్రవ్యత్వం జాతిరేవాస్తు లాఘవాత్। న చ క్లృప్తేనాన్యథాసిద్ధౌ గౌరవమప్యఙ్గీకార్యమితి వాచ్యమ్ ద్రవ్యాకారానుగతమతేః సిద్ధతయా తన్నిబన్ధనచిన్తాయాం సాక్షాత్ సమ్బద్ధధర్మకల్పనాయా ఏవోచితత్వాత। గుణత్వస్యాపి ద్రవ్యత్వసిద్ధ్యుపజీవకత్వాత్।

సామాన్యవానచలనాత్మకః పరిమాణానాశ్రయో గుణ ఇతి తల్లక్షణాత్।

అసమవేతసమవేతసత్తాసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిర్వా ద్రవ్యత్వమ్। ప్రత్యక్షత్వే సతి మనోవృత్త్యవృత్తిమనోవృత్తిజాతిర్వా ఆకాశవృత్త్యవృత్తిత్వే సతి ఆకాశవృత్తిజాతిర్వా ఆకాశవృత్త్యవాన్తరజాతిర్వా ద్రవ్యత్వమ్।

తత్ర పృథివ్యప్తేజోవాయ్వాకాశకాలదిగాత్మమనాంసి నవైవ ద్రవ్యాణి। అన్ధకారసువర్ణయోరాతిరేక్యశఙ్కయా నివర్త్నీయత్వాత్। ఆకాశకాలదిగాత్మమనసాం సాధనీయత్వాత్।

తత్ర గన్ధాత్యన్తాభావానధికరణత్వం గన్ధసమానాధికరణగన్ధాసమానాధికరణగుణాసమానాధికరణజాత్యధికరణత్వమ్ శుక్లేతరరూపసమానాధికరణద్రవ్యత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాత్యధికరణత్వం వా లక్షణమ్। ఏవం మధురరసేతరసమానాధికరణ—ద్రవ్యత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాత్యధికరణత్వం వేత్యాద్యూహ్యమ్। తాదశీ చ జాతిః పృథివీత్వమేవ తత్ర లౌకికపరీక్షకసాధారణానుగతప్రతీత్యభావేఽపి గన్ధసమవాయికారణతావచ్ఛేదకత్వేన తత్సిద్ధిః। జలాదావపి గన్ధోఽస్తి భవతి హి సురభి జలం సురభిః సమీరణ ఇతి ప్రతీతిరితి చేత్ న తత్ర తస్యాపాధికత్వాత్। న

హి కుసుమాద్యధివాసావసరమపహాయ ప్రతీతిరియముదేతి। అన్యథా రక్తః స్పటిక ఇతి ప్రతీతిబలాత్ తత్రాపి రక్తిమస్వీకారాపత్తేః। సా చేయమితరేభ్యో భిద్యతే గన్ధవత్త్వాత్ యన్నేతరేభ్యో భిద్యతే న తద్ గన్ధవత్ యథా జలమ్ ఇతరభేదాభావవ్యాపకగన్ధవత్త్వాభావాభావవతీ చేయం తస్మాదితరేభ్యో భిద్యతే। యద్వా ఇయం పృథివీతి వ్యవహ్రియతే గన్ధవత్త్వాత్ యన్న పృథివీతి వ్యవహ్రియతే న తద్గన్ధవత్

యథా జలం పృథివీతివ్యవహారాభావవ్యాపకగన్ధవత్త్వాభావాభావవతీ చేయం తస్మాత్ పృథివీతి వ్యవహ్రియతే ఇతి వ్యతిరేకీ। ఇతరపదేన జలాదీని ద్రవ్యాణ్యష్టౌ గుణాదయః పఞ్చ పదార్థాః అభావశ్చోచ్యతే తథా చ జలాదిచతుర్దశకప్రతియోగికాన్యోన్యాభావవతీ పృథివీతి సాధ్యమ్। తచ్చాప్రసిద్ధం న హి జలాదీనామన్యోన్యాభావః క్వచిత్ ప్రసిద్ధ ఇతి న వ్యాప్తిగ్రహో న వా సాధ్యవిశిష్టప్రతీత్యుదయ ఇతి చేన్న ఘటాదావేవ ప్రత్యక్షతస్తత్సిద్ధేః। ఘటాదిరపి పక్ష ఏవేతి చేన్న తాద్రూప్యేణ పక్షత్వాభావాత్। కిన్తు పృథివీత్వేనైవ రూపేణ ఘటాదిరపి పక్షః తాద్రూప్యేణ చ తత్రేతరభేదాగ్రహాత్। ఏకస్యైవ ఘటస్య నిశ్చితసాధ్యవత్తయా సపక్షతా సన్దిగ్ధసాధ్యవత్తయా చ పక్షతా ఇత్యవిరోధాత్। కథమేవమితి చేత్ న ఘటత్వావచ్ఛేదేనేత—

రభేదజ్ఞానే పృథివీత్వావచ్ఛేదేనాపి తజ్జ్ఞానే ప్రమాణాభావాత్। పక్షభిన్నత్వం దృష్టాన్తే తన్త్రమితి చేన్న నిశ్చితసాధ్యవత్త్వస్యైవ తత్ర తన్త్రత్వాత్। అభేదానుమానే తథాదర్శనాత్। భవతి హ్యయం దేవదత్తాభిన్నః తద్గతసకలధర్మవత్త్వాత్ పూర్వదృష్టదేవదత్తవత్। పక్షస్యైవ తత్తేదన్తావచ్ఛేదేన యదేవ పక్షత్వం సపక్షత్వం చ। ఏతేన వ్యతిరేకిణి సాధ్యం ప్రసిద్ధం చేత్ తదా యత్ర యత్ప్రసిద్ధం తత్ర హేతోర్వృత్తావన్వయిత్వం వ్యావృత్తావసాధారణ్యమిత్యపాస్తమ్। ఘటదృష్టాన్తేనాన్వయిత్వే సత్యపి వ్యతిరేకిణోఽపి నిర్దోషత్వాత్। తదుక్తమ్ ఉపాయస్యానుయాయతోపాలమ్భః న తు నానాత్వమితి। ఋజుమార్గేణ సిధ్యన్తం కో ను వక్రేణ సాధయేదితి చేన్న। వక్రరుచిం ప్రతి వక్రమార్గస్యానిర్దోషస్యోచితత్వాత్। తర్హి ఘటే మనఃప్రభృతీనామన్యోన్యాభావః కథం ప్రత్యక్షః స్యాదితి చేన్న అన్యోన్యాభావస్యాతీన్ద్రియప్రతియోగికస్యాపి ప్రత్యక్షత్వాత్। భవతి హి స్తమ్భః పిశాచో న భవతీతి ప్రతీతిః స్తమ్భాత్మకతయా పిశాచానుపలమ్భస్య యోగ్యానుపలమ్భరూపత్వాత్। తస్యైవాధికరణప్రతియోగిసత్త్వవిరోధిరూపత్వాత్। యోగ్యానుపలమ్భస్య చేన్ద్రియసహకారిత్వాత్। సంసర్గాభావగ్రహమాత్రే యోగ్యప్రతియోగిత్వం తన్త్రం న త్వన్యోన్యాభావగ్రహేఽపీతి

ఘటే జలాదిప్రతియోగికభేదస్య ప్రత్యక్షాదవగమాత్। కథం న సాధ్యప్రసిద్ధిః కథం వా పృథివీత్వావచ్ఛేదేన వ్యవహారేతరభేదయోః సిషాధయిషయా న ఘటస్య పక్షత్వం తర్హి వ్యాప్తిపక్షధర్మత్వయోర్వైషమ్యాద్ వ్యతిరేకీ నానుమానం న హ్యత్ర వ్యాప్తివిశిష్టః పక్షధర్మశ్చ వ్యతిరేకేణ వ్యాప్తేః అన్వయేన చ పక్షధర్మత్వాదితి చేన్న వ్యతిరేకసహచారేణాన్వయవ్యాప్తేరేవ గ్రహణాత్ వ్యతిరేకవ్యాప్త్యా అన్వయవ్యాప్తేరనుమానాద్వా। తథా చ

సాధ్యాప్రసిద్ధిర్వైషమ్యం వ్యర్థతోపనయస్య చ।
అన్వయేనైవ తత్సిద్ధేర్వ్యతిరేకిణి దూషణమ్॥ అపాస్తమ్।

యద్వా జలాదీనామితరేషాం ప్రసిద్ధానా ప్రమేయత్వాద్భేదప్రతియోగిత్వం సాధ్యమితీతరభేదః ప్రసిద్ధ ఏవ। యద్వా జలాదీనాం త్రయోదశాన్యోన్యాభావాస్త్రయోదశసు ప్రసిద్ధాః పృథివ్యాం సాధ్యన్తే ఇతి నాప్రసిద్ధిః। త్రయోదశాన్యోన్యాభావమేలకో న ప్రసిద్ధ ఇతి చేన్న అపేక్షాబుద్ధివిశేషవిషయత్వమేవ హి తేషాం మేలకో వనాదివత్ స చ ప్రసిద్ధ ఏవ। యద్వా పృథివీత్వాసమానాధికరణధర్మాత్యన్తాభావ ఏవ పృథివ్యాం సాధ్యతే జలాదీనామత్యన్తాభావః తేజఃప్రభృతిషు ప్రసిద్ధ ఏవేతి న సాధ్యాప్రసిద్ధిః। తేషామభావానాం వైశిష్ట్యమప్రసిద్ధమేవ సిద్ధ్యతి పర్వతే వహ్ని—

వైశిష్ట్యవత్। న చ పృథివీ జలం పృథివీత్వాత్ యన్న జలం తన్న పృథివీ యథా తేజ ఇతి సత్ప్రతిపక్షః స్యాదితి వాచ్యమ్ ఘటే జలభేదస్య పృథివీత్వస్య చ ప్రత్యక్షసిద్ధతయా వ్యభిచారేణాస్య న్యూనబలత్వాత్। ఆత్మసాధకస్తు వ్యతిరేకీ తత్రైవ సమర్థనీయః।

సా చేయం పృథివీ చతుర్దశగుణవతీ। తే చ గుణాః రూపరసగన్ధస్పర్శసంఖ్యాపరిమాణపృథక్త్వ—
సంయోగవిభాగపరత్వాపరత్వద్రవత్వగురుత్వసంస్కారాః। సంస్కారపదేన వేగస్థితిస్థాపకయోరుపగ్రహః। అత్ర చ ద్రవత్వపర్యన్తాః ప్రత్యక్షత ఏవ సిద్ధాః। గురుత్వం పతనానుమేయమ్। అధఃసంయోగావచ్ఛేదేనాపి ప్రత్యక్షమితి వల్లభాచార్యాః। వేగః ప్రత్యక్షసిద్ధ ఏవ। కాష్ఠాదౌ కర్మకారణత్వేనానుమేయశ్చ। నోదనాదాద్యమిషోః కర్మ తత్కర్మకారితాచ్చ సంస్కారాదుత్తరముత్తరం చేతి పారమర్షసూత్రాత్। స్థితిస్థాపకస్తు ప్రతినియతసంయోగవిశేషానుమేయో న తు ప్రత్యక్షః వేగేన గచ్ఛతీతివత్ తత్ప్రత్యయాభావాత్। దన్తశృఙ్గధనుఃశాఖానాం చర్వణరోమన్థాకర్షణానన్తరం తద్దేశనియతసంయోగాన్యథానుపపత్త్యా తదనుమానాత్। న హి నోదనాభిఘాతవేగగురుత్వద్రవత్వప్రయత్నేభ్య ఉత్పన్నస్య కర్మణః పూర్వదేశసంయోగం ప్రతి నియమేన జనకత్వముపలబ్ధమతస్తాదృశసంయోగజనకః స్థితిస్థాపకనామా

సంస్కారవిశేషః కల్ప్యతే।

తత్ర రూపమనేకప్రకారం పృథివ్యామేవ। రసోఽపి తిక్తకటుకషాయాదిః పృథివ్యామేవ। గన్ధో ద్వివిధః సురభిరసురభిశ్చ। స్పర్శస్త్వనుష్ణాశీతః। ఏతే చావయవిని కారణగుణపూర్వకాః। పరమాణౌ తు పాకజాః। సంఖ్యాయామేకత్వం కారణగుణపూర్వకమ్। ద్విత్వాదికమపేక్షాబుద్ధిజన్యమ్। పరిమాణం తు పరమాణౌ నిత్యమ్ ద్వ్యణుకే ద్విత్వసంఖ్యాజన్యం త్రసరేణౌ బహుత్వసంఖ్యాజన్యం మహత్త్వమ్। ఏతే చ ద్విత్వబహుత్వే అనుమితిరూపాపేక్షాబుద్ధిజన్యే ఈశ్వరాపేక్షాబుద్ధిజన్యే వా। న చైవం తదవినాశాపత్తిః అదృష్టవినాశాత్ తన్నాశోపపత్తేః। అన్యత్రావయవిని మహత్త్వం సంఖ్యాపరిమాణప్రచయానామన్యతమేన జన్యం ద్వాభ్యాం త్రిభిర్వా జన్యతే। వ్యుత్పాద్యం చైతత్ పరిమాణనిరూపణావసరే।పృథక్త్వేష్వేకపృథక్త్వం కారణగుణపూర్వకం ద్విపృథక్త్వాది త్వపేక్షాబుద్ధిజన్యమ్। సంయోగో విభుపరమాణ్వోరన్యతరకర్మజ ఏవ విశ్వవయవినోరన్యతరకర్మజ ఏవ సంయోగజశ్చ పరమాణ్వోరన్యతరకర్మజ ఉభయకర్మజో వా పరమాణ్వవయవినోరన్యతరకర్మజ ఉభయకర్మజః సంయోగజో వా। విభాగోఽప్యేవమన్యతరకర్మజ ఉభయకర్మజన్యః విభాగ- జస్తు విభాగో విభాగావసర ఏవ వ్యుత్పాద్యః।

పరత్వాపరత్వే కాలికే దైశికే చ। ఉభే అప్యపేక్షాబుద్ధిజన్యే। కాలికే కాలపిణ్డసంయోగాసమవాయికారణకే। దైశికే దిక్పిణ్డసంయోగాసమవాయికారణకే। ద్రవత్వం నైమిత్తికమ్। నిమిత్తం తు తేజఃసంయోగః। క్షీరతైలయోః కథం సాంసిద్ధికమితి చేన్న తత్ర తదుపష్టమ్భకజలద్రవత్వస్యైవోపలమ్భాత్ స్నేహవత్। తాదృశజలసత్త్వే తైలస్య దహనప్రాతికూల్యం స్యాదితి చేన్న తదీయస్నేహప్రకర్షేణ దహనానుకూల్యాచరణాత్ ఘృతవత్। గురుత్వం తు కారణగుణపూర్వకమేవ। సమన్యూనాధికానుపపత్తిరేవం స్యాదితి చేన్న అధికగురుత్వస్యైవోత్పాదనాత్। అథ మన్యసే రుచకాభ్యామారబ్ధే స్వస్తికే రుచకద్వయస్య యావదగురుత్వం తావద్యది జననీయం తదా గురుత్వద్వైగుణ్యాదవనమనవిశేషః స్యాత్। అథ న్యూనం జననీయం తదా రుచకాపేక్షయా స్వస్తికగురుత్వమన్యదేవేతి తదధీనోఽవనమనవిశేషః స్యాత్। అథాధికం గురుత్వం తదా సుతరామవనమనవిశేషః స్యాదితి। న స్యాత్ రుచకగురుత్వాభ్యామవయవిని న్యూనమేవ గురుత్వముత్పాద్యతే న చ తథాప్యవనమనవిశేషాపత్తిః యథా గురుణి పాషాణాదౌ ఉన్నీయమానే తృణాదిగురుత్వాను- ప్రవేశేఽపి నావనమనవిశేషస్తథా ప్రకృతేఽపీత్యదోషాత్।

కార్యం చ పృథివ్యాః శరీరేన్ద్రియవిషయరూపమ్। తత్ర

శరీరం యోనిజమయోనిజం చ। ఇన్ద్రియం తు ఘ్రాణమ్। తత్ కథం పార్థివమితి చేత్। ఘ్రాణం పార్థివం రూపాదిషు మధ్యే గన్ధస్యైవ వ్యఞ్జకత్వాత్ మృగమదగన్ధాభివ్యఞ్జకకుక్కుటోచ్చారవత్। న చ దృష్టాన్తే గన్ధమాత్రవ్యఞ్జకత్వమసిద్ధం స్వకీయరూపాదేరపి వ్యఞ్జకత్వాదితి వాచ్యం గన్ధవ్యఞ్జకత్వే సతి పరకీయరూపావ్యఞ్జకత్వాదితి హేతుత్వాత్। విషయస్తు మృత్పాషాణమణివజ్రాదయః। నను మణిః కథం పృథివీ గన్ధవిరహాదితి చేన్న తద్భస్మని గన్ధానుభవేన తత్రాపి గన్ధకల్పనాత్ మణ్యారమ్భకపరమాణూనామేవ భస్మారమ్భకత్వాత్। అనుద్భూతగన్ధైరుద్భూతగన్ధారమ్భః కథమితి చేత్ అనుభూతరూపేణ తేజసా తైలాదావుద్భూతరూపతదారమ్భవదుపపత్తేః।

సా చేయం నిత్యాऽనిత్యా చ తత్ర నిత్యా పరమాణురూపా। అనిత్యా త్వవయవిరూపా। అవయవినం న మృష్యామహే విరుద్ధధర్మాధ్యాసేనైకస్యైవ పటాదిభావేనాభిమతస్యావయవినోऽనేకత్వాత్। పరమాణుః స్వభిన్నోపాదేయోపాదానం న వేత్యవయవిని విప్రతిపత్తిః। రక్తారక్తవిరోధాదవయవకోటిర్నాస్తీతి చేన్న రక్తత్వేనాభిమతస్య భాగస్య రక్తత్వాత్। రక్తప్రత్యయస్తు మహారజనాద్యోపాధికః।

అస్తు తర్హి చలాచలత్వవిరోధ ఇతి చేన్న పాణ్యవచ్ఛేదేన యత్ర చలత్వముపలభ్యతే తత్ర పాదావచ్ఛేదేనాచలత్వం తత్రావయవినోऽచలత్వమవయవస్య పరం చలత్వమ-విరోధాత్। తర్హ్యవయవావయవినోర్యుతసిద్ధిః స్యాత్ వస్త్రోదకవదితి చేత్। చలాచలత్వం చేద్ యుతసిద్ధిః తదేష్టాపత్తిః పృథగాశ్రయాశ్రయిత్వం చేత్తదాపి తథా అవయవినః స్వావయవవృత్తిత్వాత్ తదవయవస్య చ స్వావయవవృత్తిత్వాత్। పరస్పరవిభాగాహేతుక్రియావత్త్వం చేత్ తత్ర సమవాయాభావవత్త్వస్యోపాధిత్వాత్।

అస్తు తర్హి కార్త్స్న్యైకదేశవికల్పాసహత్వాదవయవిభఙ్గః తద్యథా అవయవీ స్వావయవేషు యది కార్త్స్న్యేన వర్త్తతే తదా అవయవాన్తరావృత్తిత్వాన్న వ్యాసజ్యవృత్తితా। అథైకదేశేన

వర్తతే తదా అవయవాతిరిక్తస్యైకదేశస్యాభావాత్ క్వ వర్తతామితి చేన్న అవయవీ స్వావవేషు స్వరూపేణ వర్త్తత ఇత్యభ్యుపగమాత్॥

అథ జలమ్।
స్నేహసమానాధికరణస్నేహాసమానాధికరణగుణాసమానాధికరణజాత్యధికరణత్వం జలత్వమ్। స్నేహస్థానే సాంసిద్ధికద్రవత్వప్రక్షేపాద్వా తల్లక్షణమ్ మధురరసమాత్రసమానాధికరణద్రవ్యత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాత్యధికరణత్వం సాంసిద్ధికద్రవత్వస్థానే శీ—

తస్పర్శ ప్రక్షేపాద్వా తల్లక్షణమ్।
నిత్యరససమానాధికరణద్రవ్యత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాత్యధికరణత్వం వా।
గన్ధాసమానాధికరణరససమానాధికరణజాత్యధికరణత్వం వా।
గన్ధాసమానాధికరణగురుత్వసమానాధికరణజాత్యధికరణత్వం వా।
గన్ధాత్యన్తాభవసమానాధికరణరససమానాధికరణ (ద్రవ్యత్వసాక్షాద్వ్యాప్య) జాత్యధికరణత్వం వా। రసస్థానే గురుత్వం వా ప్రక్షేప్తవ్యమ్। ద్రవత్వాధికరణత్వే సతి నైమితికద్రవత్వానధికరణత్వం వా। తచ్చ జలమితరేభ్యో భిద్యతే స్నేహవత్త్వాత్ న యదేవం న తదేవం యథా పృథివీతి పూర్వవదూహ్యమ్। హిమకరకాసరిత్సముద్రాదిషు జలాకారానుగతప్రత్యయాభావాన్న జలత్వం జాతిరతి చేన్న అనిత్యస్నేహసమవాయికారణతావచ్ఛేదకతయా తత్సిద్ధిః। తర్హి పరమాణుషు కథం తదితి చేన్న జలారమ్భకః పరమాణుః స్వోపాదేయవృత్తిద్రవ్యత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమాన్ పరమాణుత్వాత్ పార్థివపరమాణువత్ ఇతి తత్రాపి స్నేహవన్మాత్రనిష్ఠసంయోగసమవాయికారణతావచ్ఛేదకతయా వా పరమాణుసాధారణ్యేన తత్సిద్ధిః। సంయోగస్థానే విభాగద్విత్వద్విపృథక్త్వాదిపరత్వాపరత్వప్రక్షేపాద్వా తత్ సాధనీయమ్। పృథి—

వ్యామపి ఘృతాదౌ స్నేహోఽతస్తద్ఘర్భం జలలక్షణమనుపపన్నమితి చేత్ న తత్ర సంయుక్తసమవాయేన తదుపలమ్భాత్ జలేనాపి సంగ్రహదర్శనాత స్నేహద్రవత్వయోశ్చ సంగ్రహకారణత్వాత్ తత్రావశ్యం స్నేహకల్పనాత్। శుక్లమేవ రూపమపామిత్యసిద్ధమ్

కాలిన్దీజలాదౌ నీలిమోపలమ్భాదితి చేన్న తత్రాశ్రయోపాధికత్వాత్ తస్య కథమన్యథా వియద్విక్షిప్తానామపాం ధావల్యముపలభ్యతే।

నను మధుర ఏవ రసోఽమ్బసీతి కథం యతో రసమాత్రస్యైవానుపలమ్భాత్। లవణోదధౌ లవణరసోపలమ్భాత్। కరవీరఫలాదౌ తైక్త్యోపలమ్భాదితి చేన్న హరీతకీభక్షణానన్తరం మాధుర్యోపలమ్భాత్। న చ హరీతకీమాధుర్యమేవ జలేనాభివ్యజ్యత ఇతి వాచ్యమ్ తదీయరసాన్తరాభివ్యక్తిప్రసఙ్గాత్। తత్ర రసాన్తరం నాస్త్యేవేతి చేన్న షడ్రసా హరీతకీతి వ్యవహారోచ్ఛేదాపత్తేః। తత్తద్రసకార్యకారితయా తథా వ్యవహార ఇతి చేన్న షడ్రసత్వే బాధకాభావాత్। తత్తద్రసోత్పత్తౌ గుణవిరోధ ఏవ బాధకమితి చేత్ తర్హి పటాదావపి చిత్రం రూపం న స్యాత్। ఏవం సతి పటస్య నీరూపతయా తదనుపలభాపత్తిరితి చేత న పటస్య చాక్షుషత్వా—

న్యథానుపపత్త్యా చిత్రం రూపం విజాతీయమేవ యథా కల్ప్యతే తథా చ విలక్షణరసకల్పనే షోఢా పరిగణనవిరోధాత్। షణ్ణామపి రసానాం హరీతక్యాం వృత్తౌ వ్యాప్యవృత్తితాభఙ్గప్రసఙ్గాత్ హరీతక్యా నీరసత్వకల్పనే బాధకాభావాత్। నీరసైవ హరీతకీ కషాయాదిరసానాం తదవయవగతానాముపలమ్భ ఇతి హరీతక్యా జలమాధుర్యాభివ్యక్తేరేవౌచితత్వాత్। హరీతక్యాం జలసంయోగేన మాధుర్యమేవోత్పద్యతామితి చేన్న పృథివీరసస్యాకారణగుణపూర్వకస్యాగ్నిసంయోగమాత్రోత్పాద్యత్వాత్। కర్కటీభక్షణానన్తరం తైక్త్యముపలభ్యత ఇతి చేత్ న తత్ర కర్కటీతైక్త్యస్యైవ జలేనాభివ్యక్తేః। వినిగమకం కిమత్రేతి చేన్న కర్కట్యాం జలపానాత్ పూర్వమపి తైక్త్యోపలమ్భాత్ కర్కటీభక్షణేన రసనాగ్రవర్తిపిత్తక్షోభో వా క్రియతే తదీయమేవ తైక్త్యమనుభూయత ఇతి వైద్యకప్రసిద్ధేః।

నను శీత ఏవ స్పర్శో జల ఇత్యనుపపన్నమ్। ఉష్ణోదకాదౌ ఔష్ణ్యస్యాప్యుపలమ్భాదితి చేన్న తత్రాతపసంయోగాదేరుపాధేః సత్త్వాత్। శ్రీఖణ్డేఽపి శైత్యమస్తీతి చేన్న తత్ర ఘర్షకజలశైత్యస్యోపలమ్భాదితి। తతోఽప్యధికం తత్రానుభూయత ఇతి చేన్న శ్రీఖణ్డసంయోగాద్విలక్షణజలశైత్యాభివ్యక్తిః శ్రీఖణ్డాన్తరవర్తినో

జలస్య ఘర్షణాత్ వహిరానీతస్య వా తచ్చైత్యమితి న కిఞ్చిదనుపపన్నమ్। గన్ధస్థలే స్నేహప్రక్షేపాదుక్తా ఏవ చతుర్దశగుణాః। తేషాముత్పాదవినాశావపి తద్వదేవ రూపాదీనామిహాపాకజత్వమితి విశేషః।

కార్యమపామపి శరీరేన్ద్రియవిషయరూపం త్రివిధమేవ। తత్ర శరీరమయోనిజమేవ వరుణలోకే ప్రసిద్ధమ్। పార్థివభాగోపష్టమ్భాచ్చోపభోగసమర్థమ్। ఇన్ద్రియం తు పార్థివాద్యనుపష్టబ్ధజలావయవైరారబ్ధం రసనమాప్యం గన్ధాదిషు మధ్యే రసస్యైవాభివ్యఞ్జకత్వాత్ సక్తురసాభివ్యఞ్జకసలిలవదిత్యాప్యత్వే మానమ్। విషయస్తు సరిత్సముద్రహిమకరకాదిరూపః। కరకా పృథివీ కఠినసంయోగవత్త్వాద్ఘటవదితి చేన్న అనుష్ణాశీతస్పర్శస్యోపాధిత్వాత్। సాధనవ్యాపకత్వాన్నాయముపాధిరితి చేన్న పక్ష ఏవ సాధనావ్యాపకత్వాత్। పక్షే కఠినసంయోగవత్త్వం నాస్తి కిన్తు అదృష్టవశాత్ ద్రవత్వం ప్రతిరుద్ధమిత్యేవ తత్ర కాఠిన్యబుద్ధిరితి చేన్న తదా త్వదుక్తహేతోః స్వరూపాసిద్ధత్వాదేవానుమానభఙ్గాత్। ఉపాధిస్త్వదుక్తస్తావద్భగ్న ఇతి చేన్న క్వచిత్ సాధనవ్యాపకస్యాప్యుపాధిత్వోపగమాన్। తర్హి సాధ్యవ్యాపకత్వే సతి సాధనావ్యాపకత్వముపా—

ధిలక్షణమవ్యాపకం స్యాదితి చేత్ న యదువ్యావృత్త్యా పక్షే సాధ్యసాధనసమ్బన్ధవ్యావృత్తిః స ఉపాధిరిత్యుపాధిలక్షణాత్। వ్యావర్తతే హ్యనుష్ణాశీతస్పర్శవత్త్వవ్యావృత్త్యా కరకాతః సాధ్యసాధనసమ్బన్ధస్తత్ర సాధ్యసాధనయోరుభయోరపి వ్యావృత్త్యా సమ్బన్ధవ్యావృత్తిరన్యత్ర తు సాధ్యమాత్రవ్యావృత్త్యేత్యన్యదేతత్। స్వరూపాసిద్ధౌ సత్యాం కిముపాధినేతి చేన్న ఉపాధేః సర్వత్ర దూషణాన్తరసఙ్కీర్ణత్వాదితి।

అథ తేజః। తత్ర రసవదవృత్తిరూపవద్వృత్తిద్రవ్యత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్త్వం తేజస్త్వమ్। గురుత్వాసమానాధికరణ—రూపసమానాధికరణజాత్యధికరణత్వం వా। న చ ధూమేఽతివ్యాప్తిః। తత్రాప్యలం ధూమదశాయాం గురుత్వోపలమ్భాత్। వహ్నినా నోదనాదత్యన్తాపకృష్టగురుత్వస్య ధూమస్యోర్ధ్వగమనాద్వాయునోదనాద్వా ధూలీపటలతూలకాదివత్। గురుత్వాధికరణానధికరణ—రూపానధికరణానధికరణజాత్యధికరణత్వం వా। గురుత్వసమానాధికరణద్రవ్యత్వసాక్షాప్యజాత్యధికరణా—నధికరణరూపసమానాధికరణజాతిమత్త్వం వా। అభాస్వరరూపాధికరణానధికరణరూపసమానాధికరణజా—

తిమత్త్వం వా। గురుత్వాసమానాధికరణద్రవత్వసమానాధికరణజాత్యధికరణత్వం వా। ఉష్ణస్పర్శానధికరణానధికరణజాత్యధికరణత్వం వా। చన్ద్రచామీకరాదావప్యనుద్భూతోష్ణస్పర్శవత్త్వాత్ రసవదవృత్తిద్రవత్వవద్వృత్తిజాతిమత్త్వం వా। సాధయిష్యతే చ తేజసి ద్రవత్వమ్। భాస్వరరూప—సమానాధికరణభాస్వరరూపాసమానాధికరణగుణాసమానాధికరణజాత్యధికరణత్వం వా। ఔష్ణ్యసమానాధికరణౌష్ణ్యాస—మానాధికరణగుణాసమానాధికరణజాత్యధికరణత్వం వా।

నను తాదృశీ జాతిస్తేజస్త్వం వాచ్యా సా చాసిద్ధా చన్ద్రచామీకరాదిసాధారణ్యేనానుగతప్రతీత్యభావాదితి చేన్న ఉష్ణస్పర్శసమవాయికారణతావచ్ఛేదకతయాఽవయవిని తజ్జాతిసిద్ధేః తేజఃపరమాణుః స్వోపాదేయవృత్తిద్రవ్యత్వసాక్షాదవ్యాప్యజాతిమాన్ ద్రవ్యసమవాయికారణత్వాత్ ద్రవ్యాసమవాయికారణసంయోగాధారత్వాత్ అవయవత్వాత్ స్పర్శవత్త్వే సతి అనన్త్యావయవిత్వాత్ స్పర్శాసమవాయికారణస్పర్శాధారత్వాత్ రూపాసమవాయికారణకరూపాధారత్వాత్ ద్రవ్యారమ్భకపరమాణుసంయోగ-ప్రతిద్వన్ద్వివిభాగసమవాయికారణత్వాత్ తన్తువత్ కపాలవత్ పార్థివపరమాణువదిత్యాద్యూహ్యమ్।

నను వహ్నేరరుణకపిలాదిరూపోపలమ్భాత్ శుక్లమేవ రూపం తేజసీత్యసిద్ధమితి చేన్న తత్రాపి తేజస్త్వేన శుక్లరూపవత్త్వసాధనాత్। తర్హి తాదృశం రూపముపలభ్యేతేతి చేన్న శుక్లత్వజాతేస్తత్రాభిభూతత్వాత్। ఆరుణ్యాద్యుపలమ్భః కథమితి చేన్న దాహ్యలక్షణోపాధిసామర్థ్యాత్। కిమితి కల్పనేయమితి చేన్న భాస్వరరూపవత్తయా ఉష్ణస్పర్శవత్తయా చ వహ్నేస్తేజస్త్వసిద్ధౌ శుక్లరూపానుమానాత్। తత్ర రూపస్పర్శసంఖ్యాపరిమాణపృథక్త్వసంయోగవిభాగపరత్వాపరత్వద్రవత్వసంస్కారా ఏకాదశగుణాః రూపం శుక్లం భాస్వరమ్ భాస్వరత్వం చ పరరూపప్రకాశత్వవ్యఙ్గ్యా రూపగతా జాతిః ప్రభాయామపి తేజస్త్వాదౌష్ణ్యమనుమేయమ్। కనకే శుక్లభాస్వరత్వం చాభిభూతం న తు రూపమేవ కనకాప్రత్యక్షత్వప్రసఙ్గాత్। యద్వా రూపమప్యభిభూతం కనకస్య ప్రహణం తు

పరరూపోపగ్రహేణ యథా మహారజనరక్తస్య పటాదేః। అన్ధకారే తర్హి బలవత్సజాతీయగ్రహణాభావాత్ కనకరూపానభిభవే గ్రహణప్రసఙ్గః న హి తేజోరూపగ్రహే ఽపి తేజోన్తరాపేక్షేతి చేన్న బలవత్సజాతీయసమ్బన్ధమాత్రస్యైవాభిభవత్వాత్। స చ రాత్రావపి ఇతి తమసి కనకానుపలమ్భ ఏవ। ఉష్మాపి తేజః ఉష్ణస్పర్శవత్త్వాత్ తర్హి స్పర్శోద్భవే రూపోద్భవోఽపి స్యాదితి చేన్న తేజసి తాదృశవ్యాప్తేరభావా—

త్ ప్రభాయాం రూపోద్భవేఽపి స్పర్శానుద్భవస్య చ స్పర్శోద్భవేఽపి రూపానుద్భవసమ్భవాత్।

అత ఏవ తేజశ్చాతుర్విధ్యాభ్యుపగమః। కిఞ్చిదుద్భూతరూపస్పర్శం యథా సౌరమ్। కిఞ్చిదనుద్భూతోభయం యథా చక్షుః। కిఞ్చిదనుద్భూతరూపమాత్రం యథోష్మా తైలాదిగతం చ తేజః। కిఞ్చిదనుద్భూతస్పర్శమాత్రం యథా చన్ద్రచామీకరాది।

నను చామీకరాదేస్తేజోऽన్తరవైధర్మ్యాత్తేజ ఏవ న భవతీతి చేన్న సువర్ణం తైజసమత్యన్తానలసంయోగే సతి అనుచ్ఛిద్యమానానిత్యద్రవత్వాధికరణత్వాత్। యన్న తైజసం తన్నాత్యన్తాగ్నిసంయోగానుచ్ఛిద్యమానానిత్యద్రవత్వాధికరణం యథా ఘటః। అతైజసత్వవ్యాప్యాత్యన్తాగ్నిసంయోగానుచ్ఛిద్యమానానిత్యద్రవత్వాభావాభావవచ్చైతత్ తస్మాత్తైజసమితి తత్సిద్ధేః। సువర్ణం పార్థివం గురుత్వాధికరణత్వాత్ పీతిమాధికరణత్వాత్ నైమిత్తికద్రవత్వాధికరణత్వాత్। యద్వా సువర్ణం న తైజసమౌష్ణ్యానధికరణత్వాత్ పీతత్వాత్ అభాస్వరరూపవత్త్వాదిత్యాదినా సత్ప్రతిపక్షత్వమితి చేన్న ఏతేషాం హేతూనాం స్వరూపాసిద్ధత్వేన హీనబలత్వాత్। నైమిత్తికద్రవత్వవత్తా న సిద్ధేదితి చేన్న పృథివీవృత్తిద్రవత్వవిలక్షణద్రవత్వవత్త్వేన తైజసత్వస్యైవ సిద్ధేః। అన్యథా జలం పృథివీ రూపవత్త్వాత్ స్పర్శవత్త్వాదిత్యాద్యపి స్యాత్।

అథ వాయుః। సమవేతద్రవ్యసమేవతత్వే సతి రూపవదసమవేతజాతిమత్త్వం వాయుత్వమ్। రూపాసమానాధికరణస్పర్శసమానాధికరణజాత్యధికరణత్వం వా స్పర్శసమానాధికరణాతీన్ద్రియద్రవ్యత్వసాక్షాద—వ్యాప్యజాతిమత్త్వమ్ అవయవివృత్తిరూపవదవృత్తిజాతిమత్త్వం వా రూపాసమానాధికరణజ్ఞానాసమానాధికరణవిశేషగుణ—సమానాధికరణజాతిమత్త్వం వా రూపాధికరణానధికరణస్పర్శానధికరణానధికరణజాత్యధికరణత్వం

ద్రవత్వాసమానాధికరణస్పర్శసమానాధికరణద్రవ్యత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్త్వం వా అపాకజానుష్ణాశీతస్పర్శసమానాధికరణాపాక జానుష్ణాశీతస్పర్శాసమానాధికరణగుణాసమానాధికరణజత్యధికరణత్వం వా రూపాత్యన్తాభావసమానాధికరణవిశేష—గుణవన్మూర్త్_మాత్రవృత్తిజాత్యధికరణత్వం వా రూపవదవృత్తిద్రవ్యారమ్భకసంయోగసమానాధికరణజాతిమత్త్వం వేత్యాద్యుహ్యమ్। స్పర్శవన్నీరూపం ద్రవ్యమేవ నాస్తి ప్రమాణాభావాదితి చేన్న స్పర్శేన తదనుమానాత్। స్పర్శః పార్థివ ఏవాయం కిన్న స్యాన్న స్యాత్ రూపాసహచరత్వాత్। అనుభూతం తత్ర రూపం స్యాదితి చేన్న ఉదభూతస్పర్శవత్పృథివ్యా ఉదభూతరూపవత్త్వనియమాత్। నియమ ఏవాయం నేష్యత ఇతి చేన్న నిరుపధిసహచారేణ తత్సిద్ధేః। ఉద్భూతరూపా ధూమాదిలక్షణా పృథి—

వీ యథా స్పర్శోద్భవం వ్యభిచరత్యేవముద్భూతస్పర్శా రూపోద్భవం వ్యభిచరేదితి చేన్న ధూమేఽపి చక్షుర్గోలకావచ్ఛేదేన స్పర్శగ్రహాత్। తర్హి వితతచమ్పకాదిభాగే గన్ధోద్భవోఽపి రూపోద్భవం న వ్యభిచరేత్ వితతావయవజలశైత్యోద్భవోఽపి రూపోద్భవం న వ్యభిచరేదితి చేన్న గన్ధశైత్యయోః పార్థివాప్యత్వనిశ్చయాత్ తత్ర రూపానుద్భవకల్పనౌచిత్యాత్। ఏవం మేఘాదిసంయోగాదాకాశే ఉత్పద్యమానః శబ్దః స్పర్శవతా ద్రవ్యాన్తరేణ మేఘాదిసంయోగాన్నిమిత్తకారణాద్భేరీదణ్డసంయోగాదివోత్పద్యతే తత్ర స్పర్శవతోఽన్యస్య ద్రవ్యస్యాభావాద్వాయురేవ కల్పనీయః। ఏవం మేఘాదిధృతిరపి ఆకాశే స్పర్శవత్సంయోగం వినానుపపద్యమానా స్పర్శవతోర్వాయోః సంయోగం కల్పయతి అన్యస్యాభావాత్ నౌకాధృతిరివ జలసంయోగమ్। ఏవం తృణాదౌ కమ్పః స్పర్శవద్ద్రవ్యాభిఘాతజన్య ఇతి తతోఽపి వాయుసిద్ధిః। తదుక్తం వాయుః స్పర్శశబ్దధృతికమ్పలిఙ్గ ఇతి।

కార్యం చాస్య చతుర్విధమ్। శరీరేన్ద్రియవిషయప్రాణలక్షణమ్। శరీరం వాయులోకే ప్రసిద్ధమ్। పార్థివభాగోపష్టమ్భాచ్చోపభోగ సమర్థమ్। ఇన్ద్రియం త్వగధిష్ఠానం శరీరస్య శహజావరణం త్వక్ వాయూపాదానమిన్ద్రియం త్వగిన్ద్రియం త్వగధిష్ఠానమిన్ద్రయం శరీరస్య సహజావరణమిత్యర్థః। తచ్చ స్పర్శగ్రాహకం తదుపష్టమ్భేన ద్రవ్యాదేర్గ్రాహకమ్। వాయవీయత్వే తస్య కిం ప్రమా—

౹౦ం త్వగిన్ద్రియం వాయవీయం గన్ధాదిషు మధ్యే స్పర్శమాత్రగ్రాహకత్వాత్। అఙ్గసఙ్గిసలిలశైత్యాభివ్యఞ్జకవ్యజనవాతవాత్। విషయస్తూపలభ్యమానస్పర్శాశ్రయో వాయుః। తస్య చానేకత్వం ప్రతిఘాత్యాద్వాయోః ప్రతిఘాతకస్యాన్యత్వాత్। ప్రతిఘాతశ్చ తృణాదేరూర్ధ్వగమనానుమేయః తిర్యగ్గతిశీలాదూర్ధ్వగతిశీలం ద్రవ్యాన్తరమేవ కిం న స్యాదితి చేత్ న తిర్యగ్గతిశీలస్యాపి జలస్య ప్రతిఘాతాదూర్ధ్వగతిదర్శనాత్। ప్రాణశ్చ శరీరాన్తశ్చారీ వాయుః। స ఏక ఏవ తత్తత్క్రియాకారిత్వాత్ పఞ్చసంజ్ఞాం లభతే। శారీరాః పఞ్చవాయవ ఇత్యపి క్రియాపఞ్చకనిబన్ధన ఏవ ప్రవాదః।

నను వాయుః ప్రత్యక్ష ఏవ కిన్న స్యాత్। త్వగిన్ద్రియవ్యాపారానన్తరం వాయుర్వాతీతి ప్రతీతేః। తథా చ ప్రయోగః వాయుః ప్రత్యక్షః ప్రత్యక్షస్పర్శాశ్రయత్వాత్ యదేవం తదేవం యథా ఘట ఇతి చేత్ న ఉద్భూతరూపవత్త్వస్యోపాధిత్వాత్। ఆత్మని సాధ్యావ్యాపకమిదమితి చేన్న సాధనావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకత్వాత్। తదుక్తమ్।

వాద్యుక్తనియమచ్యుతోపి కథకైరుపాధిరుద్భావ్యః।

పర్యవసితం నియమయన్ దూషకతాబీజసామ్రాజ్యాత్॥

చాక్షుషప్రత్యక్షతాయామేవ తత్తన్త్రం న తు స్పార్శన—

ప్రత్యక్షతాయామపీతి చేన్న సామాన్యే బాధకాభావాత్। కిఞ్చ వాయోః ప్రత్యక్షత్వే తద్గతసంఖ్యాపరిమాణాదిగ్రహణప్రసఙ్గః। నను యజ్జాతీయం ప్రత్యక్షం తజ్జాతీయస్య సంఖ్యాదికం ప్రత్యక్షమితి వ్యాప్తిశ్చేదభిమతా తదా ఫూత్కారే సంఖ్యాదిగ్రహోస్త్యేవ। అథ యా వ్యక్తిః ప్రత్యక్షా తదీయం సంఖ్యాదికం గృహ్యేత ఏవేతి నియమస్తదా పృష్ఠలగ్నవస్త్రాదౌ వ్యభిచార ఇతి చేన్న ఫూత్కారాదాపి సంఖ్యాప్రతీతేరానుమానికత్వాత్ పృష్ఠలగ్నవస్త్రాదేరపి కరపరామర్శేణ సంఖ్యాపరిమాణాదేర్గ్రహణాత। ద్వితీయనియమేఽపి న వ్యభిచారః చక్షుషా వస్త్రసంఖ్యాదిగ్రహణాత్। న హ్యేతాదృశో నియమో యత్ ప్రత్యక్షం తత్సంఖ్యాదివిషయకమేవ కిం తర్హి యా వ్యక్తిః ప్రత్యక్షా తదీయసంఖ్యాదికం గృహ్యేత ఏవేతి। వాయౌ చ తథా నాస్తీతి వాయురప్రత్యక్ష ఏవేతి। ఉద్భూతరూపవత్త్వం ఉద్భూతస్పర్శవత్త్వం చ మిలితం తన్త్రమితి తాత్పర్యాచార్యాః। తన్మతే చాన్ధం తేజో నయనగతపిత్తద్రవ్యం పద్మరాగాదిప్రభాదికం చ కిమపి న ప్రత్యక్షమ్। తథా చోద్భూతరూపవత్త్వస్యోద్భూతస్పర్శవత్త్వసహకృతస్య వా తస్య ప్రయోజకత్వే

వాయురప్రత్యక్ష ఏవేతి। వాయుత్వజాతి–
రనిత్యాపాకజానుష్ణాశీతస్పర్శసమవాయికారణతావచ్ఛేదకతయా సాధ్యా పరమాణౌ తు
పూర్వవత్ సాధనీయేతి దిక్। అత్ర చ స్పర్శసంఖ్యాపరిమాణపృథక్త్వ–

సంయోగవిభాగపరత్వాపరత్వసంస్కారా నవగుణాః।
ద్విత్వద్విపృథక్త్వపరత్వాపరత్వానామిహానుమానిక్యాపేక్షాబుద్ధ్యోత్పత్తిః॥

అథాకాశమ్। అబ్దః క్వచిదాశ్రితో గుణత్వాదితి సామాన్యతో దృష్టేన
పృథివ్యాద్యాశ్రితత్వబాధసహకారిణాష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యాశ్రితత్వపర్యవసాయినా సిద్ధస్య
నవమద్రవ్యస్యాకాశమితి సంజ్ఞా। సామాన్యతో దృష్టావతారానన్తరం బాధావతారదశాయాం తు
శబ్దోఽష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యాశ్రితః అష్టద్రవ్యానాశ్రితత్వే సతి ద్రవ్యాశ్రితత్వాత్
యదష్టద్రవ్యాతిరిక్తద్రవ్యాశ్రితం న భవతి తదష్టద్రవ్యానాశ్రితత్వే సతి ద్రవ్యాశ్రితం న భవతి
యథా రూపమితి వ్యతిరేకిణా వా తత్సిద్ధిః। లక్షణం తు శబ్దసమవాయిత్వం
జ్ఞానానధికరణవిశేషగుణాధికరణవిభుత్వం వా ఏవమిచ్ఛాయత్నయోరపి పూరణాదూహ్యమ్
సుఖాదిపూరణే త్వీశ్వరాత్మన్యతివ్యాప్తిః।
నిత్యవిశేషగుణవద్వృత్తిద్రవ్యత్వవ్యాప్యజాతిశూన్యత్వే సతి విశేషగుణవత్త్వం వా
నిఃస్పర్శభూతత్వం వా। తచ్చాతీన్ద్రియం నీరూపం వాహ్యద్రవ్యత్వాత్
సకలమూర్త్తసంయోగిపరమమహత్త్వాశ్రయత్వాత్। న చాపరిమితమేవాకాశమ్
ద్రవ్యత్వవ్యాకోపాత్ ద్రవ్యత్వవ్యాప్యజాతిశూన్యం చైకత్వాత్। తదుక్తమ్।

వ్యక్తేరభేదస్తుల్యత్వం సఙ్కరోథానవస్థితిః।

రూపహానిరసమ్బన్ధో జాతిబాధకసంగ్రహః॥ ఇతి।

తర్హి కిమాకాశపదప్రవృత్తినిమిత్తం న కిఞ్చిత్ కిం శబ్దాశ్రయత్వం తటస్థలక్షణమ్ ఏవం
సత్యాకాశపదాన్నిర్వికల్పకమేవ స్యాదితి చేత్ న ఇష్టాపత్తేరితి కేచిత్। స్మృత్యుపనీతస్యాపి
శక్తిగ్రహప్రకారత్వాదశక్యమపి తత్ర శబ్దాశ్రయత్వమేవ నియమతో భాసత ఇతి కేచిత్।
శబ్దాశ్రయత్వమపి శక్యమేవేత్యపరే। అత ఏవాకాశం కాలో దిగితి పారిభాషిక్యః తిస్రః సంజ్ఞా ఇతి

భాష్యమ్। సంజ్ఞా హి పఞ్చవిధా భవతి శృఙ్గగ్రాహికయా యథాసౌ దేవదత్త ఇతి। పారిభాషికీ యథాకాశమితి ఇయమేవ తటస్థలక్షణేత్యుచ్యతే శబ్దాశ్రయత్వస్యోపలక్షణస్య తటస్థత్వాత్। కాచిదన్తర్భూతోపలక్షణా యథా పాచక ఇత్యాది। అత్ర హ్యుపలక్షణం పాకక్రియా సాపి పాచకపదజన్యబుద్ధావన్తర్భవతి। కాచిత్ సనిమిత్తా యా గవాదిసంజ్ఞా అత్ర హి గోత్వాదికం ప్రవృత్తినిమిత్తమ్। కాచిత్తు నిమిత్తసఙ్కోచనియమేన యథా స్వర్గాదిసంజ్ఞా అత్ర హి సుఖత్వమేవ ప్రవృత్తినిమిత్తం తచ్చ దుఃఖాసమ్భిన్నత్వాదినా నిమిత్తేన సఙ్కోచ్యతే। నను దేవదత్తాదిసంజ్ఞా కథం శృఙ్గగ్రాహికయా యావతా దేవదత్తత్వాదిజాతేః ప్రవృత్తినిమిత్తస్య సత్త్వాదితి చేత్ సత్యమ్

అచేతనే స్తమ్భకుమ్భాదౌ దేవదత్తసంజ్ఞాయాస్తాద్రూప్యేణాభిమతత్వాత్। యద్వా సమానకాలీనానేకావృత్తిః శరీరవృత్తిజాతిర్దేవదత్తత్వం తయా బహూనామవచ్ఛేదమజానానం ప్రతి దేవదత్తోయమితి సంజ్ఞా శృఙ్గగ్రాహికైవ తావత్ తదేవాకాశం కర్ణశష్కుల్యవ్యవచ్ఛిన్నం శ్రోత్రమ్। నను వీణావేణుమృదఙ్గానామేవ శ్రోత్రత్వం తావతా వీణాయాం శబ్దో వేణౌ శబ్ద ఇతి ప్రతిపత్తిః। నను వీణాయాముత్పన్నేన శబ్దేన భవదభిమతస్య శ్రోత్రస్య సమ్బన్ధోఽస్తీతి చేత్ న వీణాదీనాం ప్రత్యేకమేకైకస్య పురుషస్య శ్రోత్రత్వకల్పనాయాం కల్పనాగౌరవాత్ శబ్దేన కర్ణశష్కుల్యవచ్ఛిన్నేన నభసా సమవాయ ఏవ సమ్బన్ధః। తర్హి దవీయానపి శబ్ద ఉపలభ్యేతేతి చేన్న కర్ణశుష్కుల్యవచ్ఛేదేన తత్సమవాయస్య వివక్షితత్వాత్। తర్హి వీణావచ్ఛిన్నే నభసి సముత్పన్నేన శబ్దేన తదవచ్ఛేదేన కథం సమవాయ ఇతి చేత్ న వీణాదిదణ్డసంయోగనిమిత్తకేన భేర్యాకాశసంయోగాసమవాయికారణకేనాద్యేన శబ్దేన దశసు దిక్షు దశ శబ్దా ఆరభ్యన్తే తైరపి ప్రత్యేకం తావన్త ఏవ తావద్యావచ్ఛ్రోత్రప్రతీతిరితి। అత ఏవ చతుర్దిక్షు సర్వేషాం శబ్దోపలబ్ధిః అథ కుడ్యాదిదేశేన నిమిత్తవాయోః ప్రతిఘాతాదగ్రే వాయోః సంసరణాభావాదన్త్యః శబ్దః శబ్దా—

న్తరం నారభతే అతో మహతి దూరే నోపలమ్భః।

నన్వేకః శబ్దో బహుభిశ్చేన్న శ్రూయతే తదా య ఏవ వీణాశబ్దః త్వయా శ్రుతః స ఏవ మయాపీతి కథం ప్రత్యభిజ్ఞేతి చేత్ న తజ్జాతీయత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞానోపపత్తేః। య ఏవ శాలిస్త్వయా భుక్తః స ఏవ మయాపీతివత్। యద్వా వీచీతరఙ్గన్యాయేనైకైకేన శబ్దేన ఏక ఏవ హి శబ్దో జన్యతే తథా చ వ్యక్త్యభేదకృతైవ ప్రత్యభిజ్ఞా।

నన్వాకాశస్య నిత్యత్వాద్విభుత్వాచ్చ వ్యతిరేకాభావాత్ సకలకార్యపూర్వవర్తితయా సర్వం ప్రతి కారణతా స్యాత్ న స్యాత్ అన్యథాసిద్ధత్వాత్ శబ్దం ప్రతి పూర్వవర్తిత్వే జ్ఞాత ఏవ కార్యాన్తరం ప్రతి పూర్వవర్తిత్వగ్రహాత్। తర్హి స్వనిష్ఠసంయోగాదికం ప్రత్యపి న కారణతా అన్యథాసిద్ధత్వాదితి చేత్ నైవం స్వనిష్ఠసంయోగాదికం ప్రతి నాకాశత్వేనాస్య కారణతా కిన్తు ద్రవ్యత్వేనేతి గృహాణ। నను శబ్దం ప్రత్యపి కథమస్య కారణతా స్యాత్ వ్యతిరేకాసమ్భవాదితి చేత్ న శబ్దం ప్రతి తత్కారణతాయా ధర్మిగ్రాహకమాన సిద్ధత్వాత్। తదుక్తమ్। వ్యాపకస్యాపి నిత్యస్య ధర్మిధీరన్యథా నహీతి। యద్వా ఆకాశే శబ్దః ఆకాశాదన్యత్ర న శబ్ద ఇత్యన్యోన్యాభావరూప వ్యతి-

రేకమాదాయ కారణతాగ్రహాత్। శబ్దస్య నిత్యత్వాత్ తం ప్రతి కథమాకాశం కారణమితి చేత్ న ఏతస్య తవాభిమానస్యాగ్రే నిరస్తత్వాదితి॥

అథ కాలః। స చ పరాపరవ్యతికరయౌగపద్యాయౌగపద్యచిరక్షిప్రప్రత్యయలిఙ్గః సంయోగవిషయాపేక్షాబుద్ధిజన్యపరత్వాసమవాయికారణసంయోగాధికరణవిభుత్వం కాలత్వమ్। సంయోగవిషయాపేక్షాబుద్ధిజన్యపరత్వాసమవాయికారణసంయోగాశ్రయత్వే సతి పరమమహత్త్వాశ్రయత్వం వా। సంయోగవిషయాపేక్షాబుద్ధిజన్యపరత్వాసమవాయికారణసంయోగాశ్రయత్వే సతి విశేషగుణాసమానాధికరణమహత్త్వాధికరణత్వం వా సంయోగానుపనాయకత్వే సతి విశేషగుణాసమానాధికరణమహత్త్వాశ్రయత్వం వా సంయోగవిషయాపేక్షాబుద్ధిజన్యపరత్వాసమానాధికరణసంయోగానాశ్రయత్వే సతి విశేషగుణాసమానాధికరణమహత్త్వాధికరణత్వం వా ఏవమపరత్వప్రక్షేపాదిదమేవ లక్షణమ్। దిగన్యత్వే సతి విశేషగుణానధికరణవిభుత్వం వా కాలత్వం యౌగపద్యప్రత్యయాసాధారణనిమిత్తత్వమయౌగపద్యప్రత్యయాసాధారణనిమిత్తత్వం క్షిప్రప్రత్యయాసాధారణనిమిత్తత్వం వేత్యాద్యూహ్యమ్।

నను కాలాసిద్ధౌ ఆశ్రయాసిద్ధాని లక్షణానీతి చేత్ న పరత్వాపరత్వవిశేషగుణాదేవ తత్సిద్ధేః। భవతి హి

యువానమవధిం కృత్వా స్థవిరే పరప్రత్యయః। స్థవిరం చావధిం కృత్వా యూన్యపరప్రత్యయః। స చ పరత్వాపరత్వలక్షణగుణవిశేషాధానః పత్వాపరత్వం చ జన్యత్వే సతి కాదాచిత్కత్వాత్ అత ఏవాసమవాయికారణసాపేక్షే తదసమవాయికారణం చ న రూపరసగన్ధస్పర్శానామన్యతమత్ పృథివ్య ప్తేజోవాయుమనస్సుప్రత్యేకం వ్యభిచారాత్। న చ మనసి పరత్వోత్పత్తౌ ప్రమాణాభావాత్ స్పర్శవన్మాత్రవృత్తిత్వాత్ తస్య స్పర్శ ఏవాసమవాయికారణం స్యాదితి వాచ్యమ్ స్పర్శోత్కర్షాద్యననువిధానాత్ స్పర్శస్య విజాతీయగుణాసమవాయికారణత్వానభ్యుపగమాచ్చ। శబ్దబుద్ధ్యాదీనాం చ ప్రసఙ్గబాధితత్వాత్ గురుత్వద్రవత్వస్నేహాదీనాం చ వాయువృత్తిపరత్వాపరత్వే వ్యభిచారాత్ సంయోగోఽసమవాయికారణం బోధ్యవ్యః।

నను సంఖ్యాదీనామప్యసమవాయికారణత్వసంభవాత్ కథమయం పరిశేష ఇతి చేత్ న విభువృత్తిషు గుణేషు సంయోగస్యైవ స్వవిజాతీయసామాన్యగుణాసమవాయికారణాత్వస్వీకారాత్। విభుసంయోగోఽసమవాయికారణం పరత్వాపరత్వయోరత్న కిం నియామకమితి చేత్ సత్యం బహుతరతపనపరిస్పన్దాన్తరితజన్యత్వబుద్ధత్వమల్పతరతపనపరిస్పన్దాన్తరితజన్యత్వబుద్ధి-

త్వమపేక్ష్య పరత్వాపరత్వయోరుత్పత్తిర్వాచ్యా అన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తథైవావధారణాత్ సా చ సన్నికృష్టబుద్ధిర్విప్రకృష్టబుద్ధిః సూర్యక్రియోపనయనద్వారా స్యాత్। తథా చ యువపిణ్డస్థవిరపిణ్డయోర్మార్తణ్డక్రియా మార్తణ్డసంయోగినా ద్రవ్యేణ కేనోపనేయాత్ తదుపనయే ప్రత్యాసత్య పేక్షణాత్ తాదృశం చ ద్రవ్యం విభు పర్యవస్యతి। న చాకాశమాత్మా వా తథా స్యాత్ కిం కాలకల్పనయేతి వాచ్యమ్ ఆకాశస్య ఆత్మనో వా పరధర్మోపనాయకత్వే సర్వధర్మాణాం సర్వత్రో oiik పనయప్రసఙ్గః। న చ కాలేఽప్యేవం తస్య నియతపరధర్మోపనాయకతయైవ కల్పనాత్। వస్తుతో నాకాశాత్మానౌ సూర్యక్రియోపనాయకౌ విశేషగుణవత్త్వాత్ పృథివ్యాదివత్। న చ తత్రావ్యాపకత్వముపాధిః దిశి సాధ్యావ్యపకత్వాత్। న చ సాధనావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకతా అతిప్రసఙ్గకతయా సూర్యగత్యుపనాయకత్వసిద్ధౌ పక్ష ఏవ సాధ్యావ్యాపకత్వాత్। ఏవం చ కార్యైకార్థసమవాయలక్షణయా ప్రత్యాసత్త్యా యువపిణ్డకాలసంయోగోఽసమవాయికారణమపరత్వోత్పత్తౌ స్థవిరపిణ్డకాలసంయోగశ్చ పరత్వోత్పత్తావపీతి సిద్ధమ్। ఏవం యౌగపద్యాదిప్రత్యయోఽపి కాలలిఙ్గం భవతి హి యుగపజ్జాతోఽయుగపజ్జాతశ్చేత్యాది తత్ర యుగపదిత్యేకస్మిన్ కాల ఇతి ఏకసూర్యగత్యవచ్ఛిన్నే కాల ఇతి యా-

వత్ సా తు సూర్యగతిర్ఘటాదౌ విశేషణత్వేన సమ్బన్ధమన్తరేణ న భాసతే ఇతి తత్ర సంయుక్తసంయుక్తసమవాయః సమ్బన్ధో వాచ్యః పిణ్డసంయుక్తః కాలస్తత్ర సంయుక్తః సూర్యస్తత్సమవేతక్రియోపనాయకత్వేనాపి కాలసిద్ధిః। న చ క్రియయా సమం విశేషణతాసమ్బన్ధ ఏవాస్త్వామితి వాచ్యమ్ విశేషణతాసమ్బన్ధస్య సమ్బన్ధాన్తర్గర్భత్వనియమాత్। అభావభూతలయోర్న తథేతి చేత్ న భావగర్భత్వాద్వ్యాప్తేః। జ్ఞానేన తథేతి చేత్ న తదన్యత్వేన విశేషణాత్। క్రియయా సమం సాక్షాత్సమ్బన్ధ ఏవ ఘటాదావస్తీతి చేత్ న తథా సతి ఘటాదౌ చలతీతి ప్రత్యయప్రసఙ్గాత్। తేన కాల ఏవ సమ్బన్ధఘటకః సమ్బన్ధో వా మార్తణ్డక్రియయా ఘటాదౌ వాచ్యః। నను ప్రతీతః కాలో విశిష్టప్రత్యయం జనయేత్ విశిష్టప్రత్యయేన చ కాలజ్ఞానమిత్యన్యోన్యాశ్రయ ఇతి చేత్ న స్వరూపసత్తైవ కాలేన సమ్బన్ధేన విశిష్టప్రత్యయజననాత్। వైశిషికమతే సమవాయస్యాతీన్ద్రియత్వాత్ నైయాయికానామపి మమ శరీరమిత్యత్రాదృష్టస్యాజ్ఞాయమానస్యైవ సమ్బన్ధత్వాభ్యుపగమాత్। క్షణాదయశ్చ కాలోపాధయో న తు తదనురోధాత్ కాలనానాత్వం తత్ర కాలోపాధ్యవ్యాపకః కాలోపాధిః క్షణః। స్వాధేయకాదాచిత్కాభావప్రతియోగ్యనాధా-

రః కాలోపాధిర్వా ఉపాధిశ్చ గుణప్రాగభావావచ్ఛిన్నం ద్రవ్యమ్ ద్రవ్యగుణప్రాగభావయోరనేకకాలవృత్తిత్వేఽపి తదుభయవైశిష్ట్యం క్షణవ్యవహారహేతుః కార్యప్రాగభావోపహితా సామగ్రీ వా క్షణవ్యవహారహేతుః ఉపాధీనామననుగమేఽపి కాలోపాధ్యవ్యాపకకాలోపాధిత్వేనానుగమాత్। ఏవం వర్తమానత్వాదయోఽపి కాలోపాధయ ఏవ। ఘటస్య హి స్వప్రాగభావకాలావచ్ఛిన్నః కాలో భవిష్యత్కాలః స్వధ్వంసావచ్ఛిన్నస్తు భూతకాలః స్వధ్వంసప్రాగభావావచ్ఛిన్నో వర్తమానకాలః స్వావచ్ఛిన్న ఇతి యావత్। తేన వర్తతే వ్యోమేత్యాది సమాహితం భవతీతి దిక్॥

అథ దిక్।

స్పన్దవిషయకాపేక్షాబుద్ధిజన్యపరత్వాపరత్వాసమవాయికారణసంయోగానాశ్రయత్వే సతి విశేషగుణాసమానాధికరణమహత్త్వాశ్రయత్వం దిక్త్వమ్। సంయోగవిషయకాపేక్షాబుద్ధిజన్యపరత్వాసమవాయికారణసంయోగాధికరణత్వే సతి మూర్త్యనధికరణత్వమ్। ఏవమపరత్వప్రక్షేపాదూహ్యామ్। కాలాన్యత్వే సతి విశేషగుణాసమానాధికరణసంయోగాధికరణామూర్తత్వం మహత్త్వాశ్రయత్వే సతి

విశేషగుణాసమానాధికరణసంయోగాధికరణత్వే సతి స్వన్ధగోచరాపేక్షాబుద్ధిజన్యపరత్వాసమవాయికారణసంయోగానధికరణత్వమ్। వి-

శేషగుణాధికరణానధికరణమహత్త్వాధికరణత్వే సతి కాలప్రతియోగికాన్యోన్యాభావాధికరణత్వం విశేషగుణత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగికాత్యన్తాభావసమానాధికరణకాలప్రతియోగికాన్యోన్యాభావసమానాధికరణమహత్త్వాధికరణత్వం వా మహత్త్వసమానాధికరణవిశేషగుణత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగికాత్యన్తాభావాధికరణత్వే సతి స్వన్ధగోచరాపేక్షాబుద్ధిజన్యపరత్వాసమవాయికారణసంయోగానధికరణత్వం విశేషగుణాసమానాధికరణైకత్వాశ్రయత్వే సతి క్రియానుపనాయకం నిష్క్రియద్రవ్యత్వం వా విశేషగుణవనిష్ఠాన్యోన్యాభావప్రతియోగిత్వే సతి కాలమనః సంయోగానధికరణద్రవ్యత్వం వా ప్రాచీవ్యవహారాసాధారణకారణత్వే సతి సాధారణకారణత్వం వా ఏవం దిగన్తరప్రక్షేపాదూహ్యమ్।

దిగసిద్ధావాశ్రయాసిద్ధాన్యేతాని లక్షణానీతి చేత్ న ప్రాచ్యాదివ్యవహారాన్యథానుపపత్త్యా తత్సిద్ధేః తథాహి యదపేక్షయా యా సూర్యోదయసన్నిహితా దిక్ సా తదపేక్షయా ప్రాచీ యా యదపేక్షయా సూర్యాస్తాచలసన్నిహితా సా తదపేక్షయా ప్రతీచీ సన్నిధానం చ సంయుక్తసంయోగాల్పీయస్త్వం సంయుక్తసంయోగాశ్చాఙ్గుల్యాదిప్రాచీతి వ్య-

పదిశ్యమానే వృక్షాదౌ విశేషణతయా భాసమానాః కేనచిద్విభునా ద్రవ్యేణోపనేయాః అవిభుద్రవ్యాణాం తదుపనయతాసామర్థ్యాత్। ఆకాశాత్మానౌ చ న తథా అతిప్రసఙ్గకత్వాదిత్యుక్తమ్। కాలస్తు నియమేన క్రియోపనాయకత్వేనైవ ధర్మిగ్రాహకమానసిద్ధస్తస్య చ స్వభావాన్తరకల్పనే పునరతిప్రసఙ్గ ఏవేతి సంయుక్తసంయోగోపనాయకం యద్ ద్రవ్యం సైవ దిక్॥

పరత్వాపరత్వే యథా దిశో లిఙ్గే తథా వక్ష్యేతే। కిం చ కాలస్య సకలప్రమాతృసాధారణవ్యవహారవిషయవిశేషణోపనాయకత్వమపి దిగ్వైధర్మ్యమ్। వర్త_మానాదిర్హి కాలః సర్వేషాం వర్త_మానాదిరేవ। ప్రాచీతి ప్రతినియతేనైవ పురుషేణ వ్యవహ్ృియత ఇతి భవతి తద్వైధర్మ్యమ్। ప్రాచీప్రతీచ్యౌ నిరుక్తే ఏవ। ప్రాచ్యభిముఖస్య

పురుషస్య వామప్రదేశావచ్ఛిన్నా దిగుదిచీ తాదృశపురుషదక్షిణప్రదేశావచ్ఛిన్నా దిగ్ దక్షిణా। వామత్వదక్షిణత్వే చ శరీరావయవవృత్తిజాతివిశేషౌ ప్రత్యక్షసిద్ధౌ। గురుత్వాసమవాయికారణక్రియాశూన్యత్వే సతి తజ్జన్యసంయోగాశ్రయా దిగధః అదృష్టవదాత్మసంయోగజన్యాగ్నిక్రియాశూన్యతజ్జన్యసంయోగాశ్రయా దిగూర్ధ్వా। అన్తరాలే చ దిశాన్తే తే దిశావేవ వ్యపదేశికే యథా పూర్వదక్షిణా దక్షిణపశ్చిమా పశ్చిమోత్తరా ఉత్తరపూర్వేతి వినిమయేనాప్యేత-

న్నామ లాప్యం తదేతౌ దిక్కాలౌ సపూర్వోత్పత్తిమన్నిమిత్తకారణే ఇహేదానీం జాత ఇతి ప్రతీతిబలాదధికరణస్య కారణత్వాత్। గేహే జోతో గోష్ఠే జాత ఇతి ప్రతీతిబలాద్గేహగోష్ఠయోరపి కారణత్వం స్యాదితి చేత్ కిం న స్యాత్ పరం త్వనుగతరూపాభావాన్న తథేతి బ్రూమః। సంఖ్యాపరిమాణపృథక్త్వసంయోగవిభాగాః పఞ్చైవ గుణా ఏతయోరితి దిక్॥

అథాత్మా। తత్ర జ్ఞానానధికరణానధికరణజాతిమత్త్వమాత్మత్వమ్। ఏవం యత్నానధికరణానధికరణజాతిమత్త్వమ్ ఇచ్ఛానధికరణానధికరణజాతిమత్త్వం శబ్దస్పర్శాధికరణానాధికరణవిశేషగుణసమానాధికరణజాతిమత్త్వం మూర్తివ్యధికరణగుణాధికరణానధికరణద్రవ్యత్వవ్యాప్యజాతిమత్త్వం వా ప్రత్యక్షపరమమహత్త్వాశ్రయత్వం వా మానసైకత్వాశ్రయత్వం వా మనోమాత్రగ్రాహ్యగుణవత్త్వం వా బహిరిన్ద్రియాప్రత్యక్షప్రత్యక్షవిశేషగుణవత్త్వం వా సుఖసమానాధికరణద్రవ్యత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్త్వం వా ఏవం దుఃఖాదిప్రక్షేపాదూహ్యమ్।

అస్య గుణాః సంఖ్యాపరిమాణపృథక్త్వసంయోగవిభాగబుద్ధిసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నధర్మాధర్మసంస్కారాశ్చతుర్దశసం-

ఖ్యాకా సంస్కారశ్చ భావనాఖ్యః। తత్ర జ్ఞానసుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నాః ప్రత్యక్షసిద్ధాః ధర్మాధర్మభావనాస్త్వతీన్ద్రియాః సంఖ్యాపరిమాణే అపి ప్రత్యక్షే ఇత్యేకే। అస్యైవ కర్తృత్వం భోక్తృత్వం చ కర్తృత్వం కృతిమద్వృత్తిజాతిమత్త్వం వా ఉపాదానగోచరాపరోక్షజ్ఞానచికీర్షాకృతిమత్త్వమ్ వా। జ్ఞానేచ్ఛాప్రయత్నానాం యౌగపద్యాభావేఽపి జ్ఞానజన్యేచ్ఛాజన్యకృతిమత్త్వమిత్యర్థః।

కృతిమాత్రసమవధాయిత్వేఽన్యోద్దేశేన క్షిప్తనారాచమృతగవాదివధకర్తృత్వాపత్తిః। న చైవమేవమేవాస్త్వితి వాచ్యం ప్రాయశ్చిత్తవైషమ్యోపదేశానర్థక్యప్రసఙ్గాత్। భోక్తృత్వం చ భోగసమవాయః భోగశ్చ సమానకాలీనసమానాధికరణసాక్షాత్కారవిషయతావ్యాప్యజాతిమత్సాక్షాత్కారః। సుఖత్వదుఃఖత్వే హి సమానకలీనసమానాధికరణసాక్షాత్కారవిషయతావ్యాప్యే న హి సమ్భవతి సుఖం దుఃఖం వా స్వోత్పత్త్యవ్యవహితోత్తరకాలీనసాక్షాత్కారావిషయః తయోరుత్పన్నమాత్రవేద్యత్వాభ్యుపగమాత్।

సుఖవత్త్వమస్యాసిద్ధం సుఖస్వరూపత్వాదితి చేత్ న అహం సుఖీత్యనుభవాత్ అన్యథాఽహం సుఖమితి స్యాత్। ఏవం తర్హి నిత్యం విజ్ఞానమానన్దం బ్రహ్మేతి శ్రుతివిరోధ ఇతి చేత్ న శ్రుతేరానన్దవత్త్వాధిగతేః

మత్వర్థీయాచ్ప్రత్యయాదానన్దశబ్దాత్తథైవ ప్రతీతేః। అన్యథా నపుంసకలిఙ్గత్వానుపపత్తేః। ఛాన్దసత్వాదయమదోష ఇతి చేత్ న ఉక్తేనైవోపపత్తేః అహం సుఖీత్యాదిప్రత్యయోపలమ్భాచ్చ। విజ్ఞానమితి సామానాధికరణ్యశ్రుతేర్జ్ఞానవత్త్వమనుపపన్నమితి చేత్ న అహమజ్ఞాసిషమహం జానామ్యహం జ్ఞాస్యామీతి జ్ఞానక్రియాయా భేదేనైవోపలమ్భాత్। అహం చ్ఛినద్మీతివత్ విజ్ఞానశబ్దస్య విజానాతీతి కర్తృవ్యుత్పత్తేః। కథమసౌ నిత్య ఇతి చేత్ న యోఽహమద్రాక్షం సోఽహంస్పృశామీతి యోఽహమస్ప్రాక్షం సోఽహం పశ్యామీతి ప్రత్యభిజ్ఞానబలాత్। లూనపునర్జాతకదలీకాణ్డాదిప్రత్యభిజ్ఞానవద్ భ్రాన్తమిదమితి చేత్ న తత్ర విరుద్ధధర్మాధ్యాసేన భేదసిద్ధౌ భ్రాన్తత్వకల్పనాత్ ఇహ తు తథానవసాయాత్। ప్రత్యభిజ్ఞానాత్ స్థైర్యమాత్రం న తు నిత్యత్వమపి సిధ్యతీతి చేత్ సత్యమ్ జాతమాత్రస్య బాలకస్య స్మితకమ్పరుదితైరనుమితానాం హర్షభయశోకానాం పూర్వజన్మానుభూతనిమిత్తస్మృతిమన్తరేణానుపపత్తేః ఏతత్పూర్వం తత్పూర్వమిత్యనాదిత్వసిద్ధౌ అనాదిభావస్య చానన్తత్వాత్। తథా చ పారమర్షం సూత్రం "పూర్వాభ్యస్తస్మృత్యనుబన్ధాజ్జాతస్య హర్షభయశోకసమ్ప్రతిపత్తే"రితి కశ్చిద్విద్వాన్ కశ్చిన్మూర్ఖః కశ్చిదుచ్చాభిజనః కశ్చిన్నీచాభిజన ఇత్యాదిప్రతినియతా-

దృష్టాధీనవ్యవస్థాదర్శనాచ్చ నానాత్మానః ఏకత్వే వ్యవస్థానుపపత్తేః। ఔపాధికీయం వ్యవస్థేతి చేత్ న అదృష్టాదన్యస్యోపాధేరదర్శనాత్ అదృష్టస్య చ ప్రత్యాత్మనియతభోగసాధనత్వేన ప్రత్యాత్మనియతత్వాత్।

సోఽయం ద్వివిధః క్షేత్రజ్ఞః సర్వజ్ఞశ్చేతి। ద్వితీయం న మృష్యామహ ఇతి చేత్ న క్షితిః సకర్తృకా కార్యత్వాత యద్ యత్ కార్యం తత్ తత్ సకర్తృకం యథా ఘటః సకర్తృకత్వవ్యాప్యకార్యత్వవతీ చేయం తస్మాత్ సకర్తృకా ఇత్యస్మదాదివిలక్షణకర్తృసిద్ధేః। అఙ్కురాదౌ సన్దిగ్ధానైకాన్తికమిదమితి చేత్ న తత్రాప్యనేనైవ హేతునా గృహీతవ్యాప్తికేన సాధ్యసిద్ధేః। తత్ర క్షితావేవ సన్దిగ్ధానైకాన్తికత్వమితి చేత్ న తత్రాపి విశిష్టహేతుమత్తయా సాధ్యసిద్ధేః। ఏవం సత్యన్యోన్యాశ్రయ ఇతి చేత్ న క్షిత్యఙ్కురావాదాయ సమూహాలమ్బనానుమితిసమ్భవాత్। ప్రతిజ్ఞాయామవిషయీభూతమఙ్కురమాదాయ కథం సాధ్యసిద్ధిరితి చేత్ న సన్దిగ్ధసాధ్యవత్త్వస్యైవ తన్త్రత్వే ప్రతిజ్ఞావిషయత్వస్యాతన్త్రత్వాత్। తథా చోక్తం నహి పక్షే పక్షసమే వా వ్యభిచార ఇతి। అస్మదాదినా సిద్ధసాధనమత్రేతి చేత్ న అస్మదాదేః క్షితిం ప్రత్యకర్తృకత్వాత్। ఉపాదానగోచరాపరో-

క్షజ్ఞానచికీర్షాకృతిమత్త్వం హి తత్। అదృష్టద్వారా తథా స్యాదితి చేత్ న క్షితిద్వ్యణుకస్య పరమాణురుపాదానం తద్గోచరేణ సాక్షాత్కారేణాదృష్టద్వారాపి క్షితిజనకత్వసమ్భవాత్। కర్తృమాత్రసిద్ధావపి కథం నిత్యసర్వజ్ఞసిద్ధిరితి చేత్ న పక్షధర్మతాబలేన తత్సిద్ధేః ద్వ్యణుకమారభ్య భూగోలపర్యన్తం క్షిత్యుపాదానాభిజ్ఞః సర్వజ్ఞ ఏవ స్యాత్। తథా చ తం ప్రకారమాదాయ కథం ప్రతీతిః పర్యవస్యేత్ వ్యాప్తిరముం విశేషం న సహత ఇతి విశేషవిరోధ ఇతి చేత్ న పక్షధర్మతాబలలభ్యం విశేషమాదాయ విశేషవిరోధశ్చేత్ తదా సర్వానుమానోచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్। జ్ఞానమనిత్యమేవేతి వ్యాప్తేర్నిత్యం జ్ఞానం న సహత ఇతి చేత్ న వ్యాప్తేరస్మదాదిజ్ఞానవిషయత్వాత్। నిత్యజ్ఞానస్యోపస్థిత్యనుపస్థితిద్వయవిరోధాత్। జ్ఞానత్వమనిత్యవృత్తిరితి వ్యాప్తిరితి చేత్ న ఉక్తానుమానబలేన నిత్యజ్ఞానసిద్ధావేవ వ్యాప్తిభఙ్గాత్। ఉక్తవ్యాప్తిబలాత్ తదేవ న సిధ్యతీతి చేత్ న ఉక్తవ్యాప్తేః ప్రకృతానుమానే దోషత్వానుపపత్తేః। అస్తు తర్హి త్వదుక్తానుమానే బాధ ఇతి చేత్ న పరమాత్మనోఽయోగ్యత్వేన ప్రత్యక్షబాధానుపపత్తేః। వ్యాపకానుపలబ్ధిబాధస్తు శఙ్కాపథమవతరేదపి యది శరీరిత్వం కర్తృత్వవ్యా-

పకం స్యాత్ న త్వేవం। యః కర్తా స శరీర్యేవేతి వ్యాప్తిరస్తీతి చేత్ న శరీరనిష్పాద్యకార్యే కర్తృత్వోపాధివిశ్రాన్తత్వాద్వ్యాప్తేః। ఏవం సతి శశే శృఙ్గం సేత్స్యతీతి చేత్ కిన్న సిద్ధ్యేద్ యది యోగ్యస్థానాభివ్యఙ్గ్యత్వనియమః శృఙ్గే న స్యాత్। అయోగ్యమేవ హి తత్ర తత్ స్యాదితి చేత్ న కర్తృత్వే కార్యత్వవచ్ఛశశృఙ్గసాధకస్య హేతోరనుపలమ్భాత్। పశుత్వాదికమేవాస్తీతి చేత్ న స్వశిరఃశృఙ్గసిద్ధిసాధారణస్య హేతోర్జిజ్ఞాసితత్వాత్ తత్ర చోక్తహేతోరభావాత్। తత్ర ప్రాణిత్వాదికమేవ హేతురితి చేత్ తర్హి బాధకమపశ్యతస్తత్ర కిం న స్యాదితి। అస్తు తర్హి వ్యాప్యత్వాసిద్ధిరితి చేత్ న సహచారదర్శనవ్యభిచారాదర్శనాభ్యాం ఘటాదావేవ వ్యాప్తిసిద్ధేః। తత్ర శరీరజన్యత్వముపాధిరితి చేత్ న సాధనసాధ్యనిర్విశేషితత్వాదుపాధేః ఆకాశాదౌ జన్యత్వమాత్రవ్యావృత్త్యైవ కర్తృత్వవ్యావృత్తేర్దృష్టత్వాత్ శరీరవిశేషణస్య వ్యర్థత్వాత్। అత ఏవ క్షిత్యాదికం న సకర్తృకం శరీరాజన్యత్వాదితి సత్ప్రతిపక్షోఽపి నిరస్తః। అన్యథా నీలధూమవత్త్వాదీనామపి హేతుత్వం స్యాత్। తత్ర కో దోష ఇతి చేత్ వ్యాప్యత్వాసిద్ధిరితి గృహాణ। అథ విశిష్టేఽపి వ్యభిచారాభావా-

ద్వ్యాప్తిరేవేతి చేత్ న వ్యాప్తిసత్త్వేఽపి విశిష్టధూమత్వస్య గౌరవేణ వ్యాప్యతానవచ్ఛేదకత్వాత్। అజన్యత్వమాత్రం యద్యుపాదీయేత తదా స్వరూపాసిద్ధిరితి। విశిష్టముపాదీయత ఇతి చేత్ న వ్యభిచారవారణార్థమేవ విశేషణోపాదానానౌచిత్యాత్॥

అథ మనః। స్పర్శాత్యన్తాభావవత్త్వే సతి మూర్తత్వం మనస్త్వం విశేషగుణాసమానాధికరణద్రవ్యవృత్తిజాతిమత్త్వం వా ఆరమ్భకసంయోగానధికరణాణుత్వం వా మహత్త్వసమానాధికరణద్రవ్యత్వవ్యాప్యవిభుత్వోపాధ్యనధికరణద్రవ్యత్వం వా విశేషగుణాసమానాధికరణపరత్వాశ్రయత్వం వా జ్ఞానాసమవాయికారణసంయోగాధారమూర్తత్వం వా విశేషగుణాసమానాధికరణసంస్కారవత్త్వం వా। ఏవమపరత్వప్రక్షేపాదూహ్యమ్। విశేషగుణవదవృత్తిసంస్కారవద్వృత్తిజాతిమత్త్వం వా। సంస్కారస్థానే పరత్వాపరత్వే దాతవ్యే। స్పర్శవదవృత్తిద్రవ్యత్వవ్యాప్యాతీన్ద్రియజాతిమత్త్వం వా జ్ఞానాసమవాయికారణసంయోగాధారమూర్తత్వం వా విశేషగుణానధికరణేన్ద్రియత్వం వా। తదేతత్సంఖ్యాపరిమాణపృథక్త్వసంయోగవిభాగపరత్వాపరత్వసం

స్కారవత్ ఆత్మవిశేషగుణాసమవాయికారణసంయోగవత్। నను జ్ఞానమేవ జ్ఞానాసమవాయికారణం కిన్న స్యాత్ సుఖాది వా సుఖాదిజ్ఞానాసమవాయికారణమస్తు

కార్యైకార్థసమవాయిప్రత్యాసత్తేస్తుల్యత్వాదితి చేత్ న ఆత్మవిశేషగుణాన్ ప్రతి తత్తద్విజాతీయానేకాసమవాయికారణకల్పనాయాం గౌరవాత్ న సుఖాదీనామసమవాయికారణత్వం కిం చ తదా జాగరాద్యజ్ఞానం కథం స్యాత్ చిరనష్టస్యాసమవాయికారణత్వాభావాత్। ఏవం సుఖాదావపి ద్రష్టవ్యమ్।

తదేతద్బుభుత్సాప్రణిధానాభ్యామదృష్టేన వా సంచార్యతే। మనోవహనాడ్యాః ప్రత్యక్షతయా బుభుత్సాజనితేన ప్రయత్నేన తత్ర క్రియోత్పాద్యతే। క్రియయా చ నాడ్యాం వేగో వేగే చ సతి స్పర్శవద్వేగవన్నాడీసంయోగాదభిహతం నున్నం వా మనోఽభిమతవిషయగ్రాహిణా ఇన్ద్రియేణ సమ్బధ్యతే। న చ మనోవహనాడీగోచరప్రయత్నానుపపత్తిః జలపానాదౌ తత్తన్నాడీగోచరప్రయత్నాభ్యుపగమాత్। రోమన్థేన మృగాదీనామశితపీతస్యైకనాడీత ఆకృష్య నాడ్యన్తరానుప్రవేశ-

దశనాత్। తదేతన్నాడీప్రత్యక్షతామన్తరేణ కథముపపద్యతామ్ అదృష్టసహకృతేన త్వగిన్ద్రియేణైవ ప్రత్యక్షత్వసంభవాత్। తదేతత్ సర్వజ్ఞానజనకమ్। అనుమిత్యాదీనామపి మానసత్వప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ న నేదమభిన్నం జాతిసాఙ్కర్యమేవం సతి స్యాదితి చేత్ న మానసత్వజాతేరనుమిత్యాదివ్యాపకత్వాత్। జ్ఞానత్వేన సహాన్యూనానతిరిక్తవ్యక్తికతా స్యాదితి చేత్ న ఈశ్వరజ్ఞానే మానసత్వాసత్త్వాత్। యద్వా మనసః కారణత్వమిన్ద్రియత్వేన మనస్త్వేన చ ఏవం మనస్త్వేన కారణతాయాం న మానసత్వం కిం త్విన్ద్రియత్వేన మనసో జనకతా యత్ర సుఖాదిసాక్షాత్కారే తత్రైవ మానసత్వమితి। నను మనసోఽణుత్వే సర్వమిదం స్యాత్ తదేవ చ నాస్తి తథాహి మనో విభు విశేషగుణశూన్యద్రవ్యత్వాత్ కాలవత్ నిఃస్పర్శద్రవ్యత్వాత్, తద్వదేవ ద్రవ్యానారమ్భకానన్త్యావయవిద్రవ్యత్వాత్, తద్వదేవ నిత్యత్వే సతీన్ద్రియత్వాదాకాశవత్, జ్ఞానాసమవాయికారణసంయోగాధారత్వాత్ ఆత్మవత్, విభువిశేషగుణసాక్షాత్కారకారణత్వాత్ శ్రోత్రవదితి చేత్ న సర్వేషామనుకూలతర్కశూన్యత్వాత్ ప్రతికూలతర్కప్రతిహతత్వాత్ సత్ప్రతిపక్షితత్వాత్ ధర్మిగ్రాహకమానబాధితత్వాచ్చ। న హి విశేషగుణశూన్యతాయాం మూర్తత్వేన విరోధో

విరోధే మానాభావాత్। ఏవం నిఃస్పర్శద్రవ్యత్వాదీనామపి ద్రష్టవ్యమ్। వ్యాసఙ్గానుపపత్తిశ్చాప్రతికూలతర్కః। వైభవే సతి సకలేన్ద్రియసమ్బన్ధే సతి వ్యాసఙ్గో న స్యాత్ స చానుభవసిద్ధః యదా త్వయాహం బాధితస్తదా నృత్యదర్శనవ్యాసక్తోఽహమాసమిత్యనుభవాత్। బుభుత్సావిరహాత్తదుపపత్తిరితి చేత్ న

సత్యామపి బుభుత్సామాం తదనుభవాత్। నృత్యదర్శనవ్యాసక్తోఽహం బుభుత్సితమపి త్వయోచ్యమానం నాకలయామీత్యనుభవాత్ కిఞ్చ ప్రణిధానం మనోవైభవేఽనుపపన్నమ్ తచ్చాభిమతార్థగ్రాహిణా వహిరిన్ద్రియేణ మనఃస్థిరీకరణానుకూలః ప్రయత్నః సర్వేన్ద్రియసమ్బన్ధే జ్ఞానయౌగపద్యం చ స్యాత్। భవత్యేవ దీర్ఘశష్కులీభక్షణస్థల ఇతి చేత్ న తత్రాపి క్రమానుమానాత్। తత్ర యౌగపద్యే కిం బాధకమితి చేత్ వ్యాసఙ్గానుపపత్తిరేవ। ఏవం జ్ఞానకరణమేకదా ఏకత్రైకమేవ జ్ఞానం జనయతీతి కరణధర్మసామర్థ్యాన్న యౌగపద్యమితి చేత్ తర్హి సర్వేషామిన్ద్రియాణాం విషయసమ్బన్ధే జ్ఞానమేకమేవ కిన్న స్యాత్। పరస్పరప్రతిబన్ధాన్న భవతీతి చేత్ న సమ్భూయ జననే ప్రతిబన్ధకత్వానుపపత్తేః। తత్ర చాక్షుషత్వాదిజాతివిరోధః స్యాదితి చేత్

న జ్ఞానసామగ్ర్యాః కార్యవిరోధానాకలనాత్। కిఞ్చ చన్దనాదిసుఖం ప్రాదేశికం నోపలభ్యేత సకలశరీరావచ్ఛేదేన తదసమవాయికారణస్యాత్మమనఃసంయోగస్యావిద్యమానత్వాత్। నిమిత్తచన్దనాదిప్రాదేశికత్వాధానం సుఖాదిప్రాదేశికత్వం నిమిత్తవాహ్యప్రాదేశికత్వాత్ శబ్దప్రాదేశికత్వవత్। అత ఏవ నిదాఘే సరసి మగ్నస్య సకలశరీరావచ్ఛేదేనైవ సుఖమితి చేత్ న విభుకార్యమసమవాయికారణావచ్ఛేదేనోత్పద్యత ఏవేతి నియమాత్ తదవచ్ఛిన్నదేశపరిహారః కదాపి న స్యాదిత్యుక్తత్వాత్। న చైవమస్మాకమప్యనుద్దేశ్యత్వం స్యాదితి వాచ్యమ్ అధికదేశత్వేప్యుక్తనియమనిర్వాహాత్। కిఞ్చ సుఖాదికం మూర్తసంయోగాసమవాయికారణకగుణవృత్తిగుణత్వావాన్తరజాతియోగినిత్యవృత్త్యనిత్యవిశేష గుణత్వాత్ శబ్దవత్ పాకజవచ్చేతి సత్ప్రతిపక్షోఽపి। అత్ర చ నిత్యవృత్తివిశేషణాదవయవిస్నేహేఽనిత్యవిశేషణాత్ పరమాణుస్నేహే విశేషపదాత్ పరమాణుద్విత్వాదౌ న వ్యభిచారః। జాతిగర్భత్వాచ్చ సాధ్యస్య న శబ్దజశబ్దే వ్యభిచారః। కిఞ్చ మనో మూర్తం విభుసంయోగాధికరణత్వాత్ విభువిభాగాశ్రయత్వాత్। న చాజసంయోగేనాశ్రయాసిద్ధిః తథా చాజవిభాగస్యాపత్తావుభయోచ్చేదాత్। విరుద్ధధర్మిగ్రాహకమానబాధితా అపి

వైభవసాధకహేతవః। తథాహి వ్యాపకమనవచ్ఛిన్నమేవ యది మనస్తదాతిప్రసఙ్గః స్యాదిత్యాకాశే కర్ణశష్కులీవదవశ్యమవచ్ఛేదకం వాచ్యం తచ్చ న శరీరం తదవయవమాత్రం వా నానావయవాద్యవచ్ఛేదేనావ్యాప్యవృత్తిసుఖాద్యనుపలబ్ధేః। తత్ర సూక్ష్మమతీన్ద్రియముపాధిత్వేన కల్పనీయం తథా చ తదేవ మన ఇతి మనసోఽణుత్వసిద్ధేః। కిఞ్చ నృత్యదర్శనాసక్తస్య దేవదత్తస్య స్వస్వవిషయసమ్బద్ధానీన్ద్రియాణి

ఘ్రాణరసనత్వక్శ్రోత్రాణి స్వవిషయసాక్షాత్కారజనకసంయోగశూన్యాని తదానీం స్వవిషయసాక్షాత్కారాజనకత్వాత్ అన్ధకారస్థఘటవదిత్యణుత్వసిద్ధేః పరిశేషాదిహ మనఃసంయోగాభావ ఏవ వాచ్యః। స చ మనసోఽణుత్వమన్తరేణానుపపన్నమితి దిక్॥

నన్వస్తి తమోఽపి ద్రవ్యం క్రియావత్త్వాత్ రూపవత్త్వాత్ పరత్వాపరత్వాశ్రయత్వాచ్చ। న చ క్రియావత్త్వమసిద్ధం చలతిచ్చాయేతి ప్రత్యయాత్ నీలం తమ ఇతి ప్రత్యయాచ్చ రూపవత్త్వమపి సిద్ధమ్ ఇదం తమః పరమిదం తమోఽపరమితి ప్రతీతేశ్చ పరత్వాపరత్వే అపి తదుక్తమ్।

తమః ఖలు చలం నీలం పరాపరవిభాగవత్।

ప్రసిద్ధద్రవ్యవైధర్మ్యాన్నవభ్యో భేత్తుమర్హతి॥

ఇతి చేత్ మైవం రూపవత్త్వే క్రియావత్త్వే చ బాహ్యాలోకనిరపేక్షచక్షుర్వేద్యత్వానుపపత్తేః। కిఞ్చ రూపవత్త్వే స్పర్శవత్త్వమపి స్యాత్।

అస్త్యేవాసావనుద్భూత ఇతి చేత న రూపోద్భవే స్పర్శోద్భవధ్రౌవ్యాత్। పృథివ్యామియం వ్యాప్తిరిదం తు దశమద్రవ్యమితి చేత్ న నీలరూపవత్త్వసిద్ధౌ పార్థివత్వసిద్ధేః। పృథివ్యామపి నాయం నియమో ధూమే రూపోద్భవేఽపి స్పర్శానుద్భవాదితి చేత్ న గోలకావచ్ఛేదేన ధూమస్పర్శస్యాపి గ్రహాత్। ప్రభాయాం వ్యభిచార ఇతి చేత్ న ప్రభాయాస్తేజస్త్వాత్। ఇన్ద్రనీలప్రభాయాం తర్హి కథం నీలిమప్రతీతిరితి చేత్ న ప్రభానుగతపార్థివభాగస్యైవ తత్ర నీలిమోపలమ్భాత్। తదేవ పార్థివముద్భూతరూపమనుద్భూతస్పర్శమితి చేత్ న ఇన్ద్రనీలమణేర్నీలిమ్నోనుభూయమానస్య ప్రభాయామారోపాత్। సర్వదా కథం తత్ర నీలిమధీరితి చేత్ న మణేరేవ తత్ర దోషత్వేన సదా తథారోపాత్। నీలరూపారోపోపి కథం తమసి బాహ్యాలోకమన్తరేణేతి చేత్ న స్మర్యమాణనీలరూపారోపే తదపేక్షాయా అభావాత్ ఫలబలాత్ తథైవ కల్పనాత్। యద్వా పీతాదివ్యావృత్తినిబన్ధన ఏవ నీలవ్యవహారః సషయోరివ సవ్యవహారే గౌడానాం చలతీతి ధీరపి భ్రాన్తా ఆవరకద్రవ్యే చలతి యథాయథా తేజసోఽసాన్నిధ్యం తథాతథా తత్రప్రత్యయోపపత్తేః। ఆవరకద్రవ్యగతేరేవ

తత్రారోపాద్వా। పరత్వాదిధీరప్యవచ్ఛేదభేదమాదాయ। నను తామసమేవేన్ద్రియం తమోమాత్రగ్రాహకమస్తు తస్య చ న బాహ్యాలోకాపేక్షేతి చేత్ న కల్పనాగౌరవాత్। తత్ప్రకృతిభూతం చ న తమ ఏవ తస్య నిఃస్పర్శత్వేనానారమ్భకత్వాత్। ఇన్ద్రియారమ్భకస్య శరీరారమ్భకత్వనియమాత్। న చ తామసం శరీరముపలభామహే। న చాభావత్వేఽపి తమసః కథం విధిముఖప్రత్యయవేద్యత్వం కథం చ బాహ్యాలోకనిరపేక్షచక్షుర్గ్రాహ్యత్వం కథం చ ప్రతియోగిస్మరణమన్తరేణ తదుపలమ్భ ఇతి చేత్ నఞ్పదసమభివ్యాహారాభావాద్విధిముఖప్రత్యయవేద్యత్వాభిమానాత్। అభావగ్రహే ప్రతియోగిసన్నిధానానపేక్షణాత్ ప్రతియోగినశ్చ తేజసః క్వచిదనుభవాత్ క్వచిచ్చ స్మరణాత్ తదుపపత్తేః కన్దరాస్వపి తమోవ్యవహారః ప్రతియోగిస్మరణసాపేక్ష ఏవ తచ్చైతత్తేజఃసంసర్గాభావరూపం స చ క్వచిత్ ప్రాగభావః క్వచిత్ ప్రధ్వంసః క్వచిచ్చాత్యన్తాభావః। సత్యపి ప్రదీపాదౌ పూర్వం ప్రదీపధ్వంసనిబన్ధనస్తమోవ్యవహారః స్యాదితి చేత్ న యావత్తేజఃసంసర్గాభావస్య తేజోఽసమవహితతేజఃసంసర్గాభావస్య వా తమస్త్వాత్। ఏతత్కృత ఏవాన్ధతమసా చ తమసో భేదః యావత్తేజఃసంసర్గాభావస్య కతిపయతేజఃసంసర్గాభావస్య చ భేదాత్।

యత్తు ప్రాభాకరాణాం జ్ఞానాభావ ఏవ తమ ఇతి తత్తు తదా స్యాద్యది తద్వత్త్వగుణలక్షణం కిఞ్చిన్నోపలభత ఇతి ప్రత్యయః స్యాత్ కిత్వన్ధకారముపలభ ఇతి ప్రత్యయస్తథా చ సుష్ఠూక్తం భాభావస్తమ ఇతి॥

ఇతి మహామహోపాధ్యాయశ్రీభవనాథమిశ్రాత్మజమహామహోపాధ్యాయసన్మిశ్రశ్రీశఙ్కరవిరచితే కణాదరహస్యే ద్రవ్యపదార్థః సమాప్తః॥

అథ గుణాః। తత్ర నిత్యద్రవ్యవృత్తివృత్తిసత్తాసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిర్గుణత్వం తద్వత్త్వం గుణలక్షణమ్ విభువృత్తివృత్తిసత్తాసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిర్వా గుణత్వజాతౌ చ ప్రమాణం ద్రవ్యత్వం కర్మావృత్తిసత్తాసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిభిన్నం మేయత్వాత్ ఘటత్వవత్ దృష్టాన్తో ద్రవ్యత్వభిన్నత్వేనైవ సిద్ధః పక్షధర్మతాబలాద్ గుణత్వసిద్ధిః। న హి ద్రవ్యత్వమేవ

ద్రవ్యత్వభిన్నమితి సంభవతి। విపక్షే బాధకాభావ ఇహేతి చేత్ న గుణత్వాసిద్ధౌ సంయోగవిభాగోభయసమవాయికారణత్వాసమవాయికారణత్వశూన్యే సామాన్యవతి యత్ కారణత్వం తదనుగతధర్మావచ్ఛేద్యం న స్యాత్ అస్తి చ చతుర్వింశతి గుణానాం స్వస్వకార్యం ప్రతి కారణత్వం ద్విత్వద్విపృథక్త్వాదీనామకారణత్వం యదుక్తం మూలే తత్రప్రతినియతకార్యాపేక్షయా న తు స్వవిషయజ్ఞానాపేక్షయాపీతి తదాదాయాపి గుణత్వసిద్ధిః। యద్వా రూపం రూపత్వతద్వ్యాప్యేతరసత్తాసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్ జాతిమత్త్వాత్ ఘటాదివదితి గుణత్వసిద్ధిః। ఏవం రసాదికం పక్షయిత్వా వాచ్యమ్। కర్మత్వం వా ద్రవ్యావృత్తిసత్తాసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిభిన్నం జాతిత్వాత్ ఘటత్వాదివత్। యద్వా రూపత్వం స్వాత్యన్తాభావసమానాధికరణసత్తావ్యాప్యజాతివ్యాప్యం కర్మత్వాన్యాకాశావృత్తిజాతిత్వాత్ ఘటత్వాదివత్ యద్వా యా గుణత్వముదేపశ-

సహకృతేన్ద్రియగ్రాహ్యమేవ పద్మరాగత్వాదివత్। యథా ప్రభావిశేషాశ్రయో మణిః పద్మరాగ ఇత్యుపదేశసహకృతేనేన్ద్రియేణైవ పద్మరాగత్వం గృహ్యతే తథా కర్మాన్యత్వే సతి సామాన్యవానగుణో గుణ ఇత్యుపదేశసహకృతేనైవ చక్షుషా గుణత్వమపి గృహ్యత ఏవ। తత్ర పద్మరాగత్వాదిగ్రహే నోపదేశాపేక్షా కిన్తు తత్పదవాచ్యమాత్రేణేతి చేత్ న ప్రకృతేఽపి తథాత్వావిరోధాత। కర్మాన్యత్వే సతీత్యనపేక్ష్వవ్యావృత్తిరతిప్రసక్తేతి చేత్ సత్యమ్ చలతీతిప్రతీతిబలాత్ సంయోగవిభాగోభయాసమవాయికారణత్వరూపవైలక్షణ్యాచ్చ కర్మణో గుణభిన్నత్వసిద్ధౌ తద్వ్యావృత్తేరావశ్యకత్వాత్। సా చ తదన్యత్వే సతీత్యనేనైవ సుప్రతిపాద్యా రూపాదీనా చ గుణభిన్నత్వాసిద్ధేర్గుణలక్షణే రూపాన్యత్వాదినా విశేషణే భాగాసిద్ధిప్రసఙ్గాత్॥

తత్ర గుణాః
రూపరసగన్ధస్పర్శసంఖ్యాపరిమాణపృథక్త్వసంయోగవిభాగపరత్వాపరత్వబుద్ధిసుఖదుఃఖే చ్ఛాద్వేషప్రయత్నాః కణ్ఠోక్తాః సప్తదశ చశబ్దసముచ్చితాశ్చ గురుత్వద్రవత్వస్నేహసంస్కారధర్మాధర్మశబ్దాః సప్తేతి చతుర్వింశతిః।

రూపత్వం సామాన్యవిశేషో గుణత్వసాక్షాద్వ్యాప్యస్తద్యోగాద్రూపమితరేభ్యో భిద్యతే। అత్రేతరపదేన రసాదీనా

త్రయోవింశతేర్ద్రవ్యకర్మసామాన్యవిశేషసమవాయాభావానాం చ షణ్ణాం గ్రహణాదేకోనత్రింశదభిధానం వ్యవహారో వా సాధ్యః ప్రత్యక్షేషు రూపేషు ఇతరభేదః ప్రత్యక్షత ఏవ సిద్ధః సామాన్యావచ్ఛేదేన తు సాధ్యత ఇతి న సాధ్యాప్రసిద్ధ్యంశతః సిద్ధసాధనే లక్షణస్య చ వ్యతిరేకిణ ఇతికర్తవ్యతా పృథివ్యాముక్తా। చక్షుర్మాత్రగ్రాహ్యగుణత్వముపాధిరేవ రూపత్వమస్తు కిం జాత్యేతి చేత్ న రూపత్వస్యాతీన్ద్రియత్వాపత్తేః అతీన్ద్రియచక్షుర్ఘటితత్వాత్। గ్రాహ్యత్వం చ గ్రహణవిషయత్వం గ్రహణస్య చాక్షుషత్వాత్ ఏవమపి రూపత్వస్యాచాక్షుషత్వాపత్తేః। ఉపనీతభానే మానాభావాత్ జాత్యపేక్షయోపాధేర్గురుత్వాచ్చ సర్వజాతివిప్లవాపత్తేశ్చ। అతీన్ద్రియే చ పరమాణురూపే చ త్వదుక్తోపాధేరసత్త్వాత్।

తదేతచ్ఛుక్లాద్యనేకప్రకారకం పృథివ్యుదకతేజోమాత్రవృత్తి పార్థివపరమాణుషు తేజః సంయోగాదుత్పద్యతే వినశ్యతి చ। సలిలతేజసోః పరమాణుషు నిత్యమ్ అవయవిషు కారణగుణాసమవాయికారణకమ్ కపాలాదిరూపాత్ ఘటా-

దిరూపోత్పత్తేః తత్సాజాత్యోపలమ్భాత్। క్వచిచ్చిత్రం తచ్చ నీలపీతాదివిజాతీయమేవ। గుణవిరోధాత్ కథం తదుత్పత్తిరితి చేత్ న తదవయవానామపి చిత్రత్వాత్ గుణవిరోధాభావాత్। పరమాణావపి చిత్రరూపసత్త్వాత్। అవయవానాం కథం నీలపీతాదిరూపోపలమ్భో న తు చిత్రస్యైవేతి చేత్ న చిత్ర ఏవ నీలపీతభాగస్యోల్బణత్వాత్। యద్వా ఘటాదిచాక్షుషత్వాన్యథానుపపత్త్యా గుణవిరోధమవధార్యాపి చిత్రరూపోత్పత్తిస్వీకారః। శుక్లః పట ఇత్యాదిసామానాధికరణ్యాద్రూప రూపిణోః భేదోస్త్వితి చేత్ న అన్ధేనాపి త్వచా రూపగ్రహణప్రసఙ్గాత్ రూపానుపలమ్భవద్ ద్రవ్యానుపలమ్భాపత్తేః। అన్ధేన రూపం గృహ్యత ఏవ రూపత్వశుక్లత్వాది పరం న గృహ్యత ఇతి చేత్ న వ్యక్తియోగ్యతాయాం రూపత్వాదిగ్రహే ప్రతిబన్ధకాభావాత్। కిం చ శుక్లమానయేత్యుక్తః పటమానయేత్ పటమానయేత్యుక్తో యం కఞ్చిచ్ఛుకమానయేత్। అవయవిని సత్యేవ రూపోత్పాదవినాశదర్శనాద్విరుద్ధధర్మాధ్యాసాదపి రూపరూపిభేదాత్। ఉత్పాదవినాశధీః సమవాయగోచరేతి చేత్ న తథా సతి రూపసమవాయో నష్ట ఇతి ధీప్రసఙ్గాత్। వైశేషికదర్శనే నైవమితి చేత్ న రూపాదౌ మాస్తు ద్రవత్వాదౌ

తథోపలమ్భేన గుణగుణిభేదసిద్ధౌ అన్యత్రాపి తథా కల్పనాత్। అత్ర సామానాధికరణ్యప్రతీతిర్బాధికేతి చేత్ న మతుబ్లోపాదచ్ప్రత్యయాద్వా

సామానాధికరణ్యవ్యపదేశోపపత్తేః శుక్లాదిశబ్దానాం గుణగుణివాచకతయా నానార్థాత్వాద్వా, యదాహ గుణే శుక్లాదయః పుంసి గుణిలిఙ్గాస్తు తద్వతీతి। విషయస్థం రూపం బహిరిన్ద్రియవ్యాద్యుపలమ్భకమన్వయవ్యతిరేకబలాత్తు రూపవతాం ఘటాదీనాముపలమ్భానీన్నిరూపాణాం మహతామపి వాయ్వాకాశాదీనామనుపలమ్భాత్ గుణకర్మసామాన్యానామపి కియతాం రూపోపలమ్భేనైవ గ్రహణమ్। ఉపలభ్యన్తే హి క్వాపి ద్రవ్యసమవేతాః సంఖ్యాపరిమాణపృథక్త్వసంయోగవిభాగపరత్వాపరత్వద్రవత్వవేగస్నేహాః కర్మాణి చ సామాన్యాని కియన్తి చ రూపైకార్థసమవాయాత్ కానిచిచ్చ రూపైకార్థసమవేతసమవాయాత్ కానిచిచ్చ సమవాయాదేవ ఏతదన్యేషాం పునరనుపలమ్భాత్। స్వగతమపి రూపం చక్షుఃసహకారి ఆలోకరూపం చ తదుక్తం స్వకీయేనైవ రూపేణ ఆలోకచక్షుషీ ద్రవ్యం ప్రకాశయత ఇతి సగుణానామిన్ద్రియభావాచ్చక్షూరూపం న చక్షుఃసహకారీతి తన్న ఇన్ద్రియత్వస్య ద్రవ్యధర్మత్వాత్। సగుణత్వం స్వగుణసహకారిత్వమాత్రమ్। న చ రూపవదేవ ద్రవ్యముత్పద్యతే వినశ్యతీతి వాచ్యమ్ రూపస్య కార్యత్వే స-

మవాయికారణాపేక్షాయాం ఘటాదిరేవ తథా వాచ్యః తచ్చ కారణత్వేన పూర్వవర్త్యేవ। రూపసాక్షాత్కారశ్చక్షుస్తైజసత్వసాధకః తథాహి చక్షుస్తైజసం రూపాదిషు మధ్యే రూపస్యైవ వ్యఞ్జకత్వాత్ ఆలోకవత్। రూపాదిష్వితి ప్రతినియతేన్ద్రియగ్రాహ్యాణాం రూపరసగన్ధస్పర్శానాం గ్రహణమ్। న చ శుక్లత్వాదిజాత్యసిద్ధిః శుక్లాదీనామేకైకత్వాన్నిత్యత్వాచ్చేతి వాచ్యం శుక్లం రూపం నష్టం రక్తముత్పన్నమితి ప్రతీతిబలాత్ తదనేకత్వస్యానిత్యత్వస్య చ సిద్ధేః। న చ శుక్లసమవాయో నష్ట ఉత్పన్నశ్చేతి తదర్థః। ఏవం సతి ఘటాదీనామపి నిత్యత్వప్రసఙ్గః। తదుత్పాదవినాశప్రతీతేః సమవాయవిషయత్వేనాన్యథాసిద్ధేః। సాధయిష్యతే చ సమవాయస్య నిత్యత్వమేకత్వం చ॥

రసనమాత్రగ్రాహ్యో గుణో రసః। మనసాపి తద్గ్రహణాల్లక్షణానుపపత్తిరితి చేత్ న రసనేన్ద్రియజన్యసాక్షాత్కారవిషయవృత్తిగుణత్వవ్యాప్యజాతిమత్త్వస్య వివక్షితత్వాత్ తేజోవృత్త్యవృత్తిపృథివీజలవృత్తివృత్తిప్రత్యక్షగుణత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్త్వం వా రసత్వం గుణత్వానధికరణానధికరణగుణత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్త్వం వా। సోఽయం జీవనపుష్టిబలారోగ్యమరణకృశత్వదౌర్బల్యకారణమ్। గన్ధాదీనామపి రసోపగ్రహేణైవ జీవనాదిహేతుత్వాత్। ఆత్మవిశేషగుణజనకాత్మమనఃసంయోగస్తాదృశః శరీరసంయోగో వా జీవనమ్।

శరీరావయవోపచయః పుష్టిః। ఆయాసక్షమతా బలమ్। ధాతుసామ్యావస్థా ఆరోగ్యమ్। దోషధాతుమలానాం సమతేతి యావత్। జ్ఞానజనకమనఃసంయోగజనకస్పన్దజన్యవిభాగజన్యజ్ఞానజనకమనఃసంయోగధ్వంసో మరణమ్। కృశత్వం శరీరావయవాపచయః। దౌర్బల్యమాయాసాసహిష్ణుతా।

షోఢా చాయమ్। మధురామ్లలవణకటుతిక్తకషాయభేదాత్। రూపవదేవ వినాశకోత్పాదకనిత్యత్వానిత్యత్వాని రసస్యాపి॥

ఘ్రాణమాత్రగ్రాహ్యో గుణో గన్ధః। ఘ్రాణకరణకసాక్షాత్కారవిషయగుణత్వవ్యాప్యజాతిమత్త్వం గన్ధత్వమ్। రసవదిన్ద్రియజన్యసాక్షాత్కారవిషయనిత్యావృత్తిజాతిమత్త్వం వా। స్పర్శవదిన్ద్రియగ్రాహ్యవిశేషగుణవృత్తినిత్యావృత్తిజాతిమత్త్వం వా। ప్రాగభావానధికరణకాలానధికరణబహిరిన్ద్రియగ్రాహ్యశబ్దేతరవిశేషగుణవృత్తిగుణత్వవ్యాప్యజాతిమత్త్వం వా।

స చాయం ద్వివిధః। సురభిరసురభిశ్చ। సురభివిపరీతో గన్ధోఽసురభిః। ధర్మవిపరీతాధర్మవత్। తేన సురభిత్వమసురభిత్వం చ గన్ధత్వవ్యాప్యే జాతీ। అయోగాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదాభ్యాం పృథివీవృత్తిః। పాషాణాదావపి భస్మదశాయాం గన్ధోపలమ్భాత్ గన్ధవదారభ్యత్వేన గన్ధానుమానాత్ జలాదౌ

చోపాధికత్వాత్। ఉపాధ్యన్వయవ్యతిరేకానువిధానాత్। ఘ్రాణసహకారీ ఘృతాదిగన్ధసహకృతేన ఘ్రాణేన మృగమదాదిగన్ధగ్రహణాత్। అయం చ పరమాణావప్యనిత్య ఏవ అగ్నిసంయోగోత్పాద్యః తద్వినాశ్యశ్చ। అవయవిషు కారణగుణపూర్వకః। ఆశ్రయధ్వంసజన్యధ్వంసప్రతియోగీ॥

అథ స్పర్శః। రూపవ్యాపకవిశేషగుణత్వం స్పర్శత్వమ్। నీరూపావయవీన్ద్రియగ్రాహ్యవిశేషగుణవృత్తిస్నేహద్రవత్వావృతిజాతిమత్త్వం వా।

త్వగిన్ద్రియమాత్రకరణకసాక్షాత్కారవిషయవిశేషగుణవృత్తిస్నేహద్రవత్వావృత్తిజాతిమత్త్వం వా।

సోఽయం త్రివిధః శితోష్ణానుష్ణాశీతభేదాత్ త్వగిన్ద్రియసహకారీ వ్యజనాదివాతసహకృతేన త్వగిన్ద్రియేణ స్పర్శోపలమ్భాత్। పృథివ్యుదకజ్వలనపవనవృత్తిః। అయోగాన్యయోగవ్యవచ్ఛేదాభ్యా పార్థివపరమాణుషు పాకజః సలిలాదిపరమాణుషు నిత్యః। అవయవిషు కారణగుణపూర్వకః ఆశ్రయనాశనాశ్యః॥

ఏతేషు చ గుణేషు ప్రత్యక్షమేవ ప్రమాణమ్। అతీన్ద్రియరూపాదౌ చ కార్యరూపాది ప్రమాణమితి॥

అథ పాకజప్రక్రియా। తత్రాదౌ పరమాణుష్వేవ పాకజోత్పత్తి పిఠరేఽపి వేతి విచారః। తత్ర విప్రతిపత్తిః। పార్థివా అవయవిరూపరసగన్ధస్పర్శా అభిసంయోగజన్యా న

వా ఘటోఽగ్నిసంయోగాసమవాయికారణకరూపవాన్న వా అగ్నిసంయోగో ఘటసమవేతరూపాదిజనకో న వా ఘటత్వమగ్నిసంయోగజన్యరూపసమానాధికరణం న వా। తత్ర పాకేనాగ్నిసంయోగేనావయవిష్వపి రూపాదికం జన్యత ఇతి నైయాయికాః। తేషామయమభిప్రాయః। ఆపాకనిక్షిప్తానా ఘటాదీనాం పూర్వరూపాదివిజాతీయరూపాద్యనుభూయతే। తత్ర చ పాకస్యైవాన్వయవ్యతిరేకౌ దృశ్యేతే న తు తేషాం ఘటాదీనామాపరమాణ్వన్తవిభాగేన ద్వ్యణుకపర్యన్తావయవినాశే స్వతన్త్రాః పరమాణవః పచ్యన్తే। అనన్తరం ద్వ్యణుకాదిక్రమేణ ఘటపర్యన్తావయవిషు నష్టేషు కారణగుణప్రక్రమేణ రూపాద్యుత్పత్తిః కల్పనాగౌరవపరాహతత్వాత్। కిఞ్చాపాకాదుత్తారితేషు స ఏవాయం ఘట ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞాఽప్యేవం ససమాహితా స్యాత్। సర్వాస్వవస్థాసు ఘటాదీనామాపాకే దర్శనముపపన్నం భవేత్। ఘటాద్యుపరి మూర్తాన్తరవారణమప్యేవముపపన్నం స్యాత్। సంస్థానమపి ప్రాచీనం యత్ తథోపలభ్యతే తదప్యుపపాదితం స్యాత్। స్యాచ్చ తాదృశరేఖోపరేఖాదివైశిష్ట్యముపపాదితమ్। సంఖ్యా చ పరిమాణం చోపపాదితం స్యాత్। అన్తఃస్థితానామవయవానామగ్నిసంయోగాభావాత్ పూర్వరూపాదిరక్తాద్యుత్పత్తీ న స్యాతామితి చేత్ న సచ్ఛిద్రత్వాదేవావయవినాం తదుపపత్తేః। అవయవిసచ్ఛిద్రతాయాం

చ కిం ప్రమాణమితి చేత్ అన్తర్స్థితఘృతతైలాదిస్పన్దనస్రవణయోస్తత్ర ప్రమాణత్వాత్। అనుమాత్రాణుప్రవేశాత్ సర్వావయవావచ్ఛేదేన కథం పాకః స్యాదితి చేత్ న అన్తఃస్థితానాం తణ్డులాదీనామపి భస్మీభావదర్శనాద్బహుతేజోనుప్రవేశోన్నయనాదితి॥

అత్రోచ్యతే। ప్రత్యభిజ్ఞాదికం తావత్ సూచీవిదలితత్రసరేణుకే ఘటాదావపి దర్శనాదుభయం సమాధేయమ్। నహి తత్ర ద్రవ్యం న నశ్యతి ఆరమ్భకసంయోగనాశస్య ద్రవ్యనాశకత్వాత్। యచ్చోక్తం బహుతేజోనుప్రవేశాత్ సర్వావయవావచ్ఛేదేన పాక ఇతి తత్ తదా స్యాత్ యది తావత్తేజోనుప్రవేశేఽప్యవయవీ న నశ్యేత్। తేజసో హి భాస్వరతయా అతివేగవత్తయా తీవ్రతయా చ నోదనాభిఘాతయోరన్యతరః సంయోగోఽవయవవిశ్లేషహేతుక్రియాజనక ఇతి కథం నావయవీ నశ్యేత్ యేనాగ్నిసంయోగేనాన్తఃస్థితోపలాదీనామపి భస్మీభావస్తేన పిఠరకం న నశ్యేదితి మహతీ ప్రత్యాశా తథా చ తేజోనుప్రవేశాన్నోదనాదవయవకర్మ తతోఽవయవవిభాగస్తతస్తదారమ్భకసంయోగనాశాదవయవినాశ ఇతి స్వతన్త్రాః పరమాణవ ఏవ పచ్యన్త ఇతి స్థితే ద్వ్యణుకవినాశమారభ్య కతిభిః క్షణైః పున్యరన్యద్ ద్వ్యణుకముత్పద్య రూపాదిమదభవతీతి శిష్యబుద్ధివైశద్యాయ

ప్రక్రియా తత్ర విభాగజవిభాగో యైర్నేష్యతే తన్మతే నవక్షణా। విభాగజవిభాగాఙ్గీకర్తృమతేఽపి విభాగః సాపేక్ష ఏవ విభాగాన్తరం జనయేత్ నిరపేక్షస్య జనకత్వే కర్మత్వాపత్తిః సంయోగవిభాగయోరనపేక్షకారణం కర్మేతి తల్లక్షణాత్। తత్ర యది ద్రవ్యారమ్భకసంయోగవినాశవిశిష్టం కాలమపేక్ష్య విభాగేన విభాగజననం తదా దశక్షణా। అథ ద్రవ్యనాశవిశిష్టం కాలమవయవం వాపేక్ష్య విభాగేన విభాగజననం తదైకాదశక్షణా। తథాహి వహ్నినా నోదనాదభిఘాతాద్ వా ద్వ్యణుకారమ్భకే పరమాణౌ కర్మ తేన కర్మణా పరమాణోః పరమాణ్వన్తరాద్విభాగః తత్రశ్చారమ్భకసంయోగనాశస్తతో ద్వ్యణుకనాశస్తతః కేవలే పరమణౌ శ్యామాదినివృత్తిస్తతస్తత్రైవ రక్తాద్యుత్పత్తిః। అథ రూపాదిమతి పరమాణౌ ద్రవ్యారమ్భానుగుణా క్రియా తథా చాకాశాదివిభాగస్తతః పూర్వసంయోగనాశస్తతో ద్వ్యణుకారమ్భకసంయోగస్తతో ద్వ్యణుకోత్పత్తిరథ తత్ర రూపాద్యుత్పత్తిరితి ద్వ్యణుకవినాశమారభ్య ద్వ్యణుకే రక్తాద్యుత్పత్తిర్నవమే క్షణే పరమాణురూపాదినా న త్వగ్నిసంయోగాత్ అవయవిని తదనభ్యుపగమాత్। నను శ్యామాదినివృత్తిక్షణే రక్తాద్యుత్పత్తిక్షణే వా పరమాణౌ వా ద్రవ్యారమ్భానుగుణా క్రియాభ్యుపగమ్యతామ్ ఏతావతా సప్తమేఽష్టమే వా క్షణే రక్తాద్యుత్పత్తిరస్త్వితి చేత్ న

ఆగ్నినా నున్నంభిహతే వా పరమాణౌ యత్ కర్మ తద్వినాశమన్తరేణ గుణోత్పత్తిమన్తరేణ చ తత్ర పరమాణౌ క్రియాన్తరానవకాశాత్ కర్మవతి కర్మానుత్పత్తేః నిర్గుణే ద్రవ్యారమ్భానుగుణక్రియానుత్పత్తేః తథాపి పరమాణౌ శ్యామాదినివృత్తిసమకాలమేవ రక్తాద్యుత్పత్తిరస్త్వితి చేత్ న పూర్వరూపాదిధ్వంసస్యాపి రూపాద్యన్తరోత్పత్తౌ కారణత్వాత్ కారణస్య చ పూర్వవర్తిత్వాత్॥

అథ దశక్షణాప్రక్రియా। సా చేయమారమ్భకసంయోగవినాశవిశిష్టం కాలమపేక్ష్య విభాగేన విభాగజననే సతి స్యాత్। తథాహి వహ్నినా నోదనాదభిఘాతాద్వా ద్వ్యణుకారమ్భకే పరమాణౌ కర్మ తేన పరమాణ్వన్తరవిభాగస్తత ఆరమ్భకసంయోగనాశస్తతో ద్వ్యణుకనాశవిభాగజవిభాగౌ తతశ్చ శ్యామాదినివృత్తిపూర్వసంయోగనాశౌ తతో రక్తాద్యుత్పత్త్యుత్తరసంయోగౌ తతో వహ్నినోదనజన్యపరమాణుకర్మణో వినాశస్తతస్తత్రైవ పరమాణావదృష్టవదాత్మసంయోగాద్ ద్రవ్యారమ్భానుగుణా క్రియా తతో విభాగస్తతః పూర్వసంయోగనాశోఽథ ద్రవ్యారమ్భకసంయోగస్తతో ద్వ్యణుకోత్పత్తిరథ రక్తాద్యుత్పత్తిరితి దశక్షణా।

అథైకాదశక్షణా। వహ్నినోదనాభిఘాతాన్యతరేణ ద్వ్యణుకారమ్భకపరమాణౌ కర్మ తతో విభాగస్తతో

ద్రవ్యారమ్భకసంయోగనాశస్తతో ద్వ్యణుకనాశః తతో ద్వ్యణుకనాశవిశిష్టం కాలమపేక్ష్య విభాగజవిభాగస్తతః పూర్వసంయోగనాశస్తత ఉత్తరసంయోగస్తతః పరమాణుకర్మనాశస్తదనన్తరమదృష్టవదాత్మసంయోగాత్ తత్రైవ పరమాణౌ ద్రవ్యారమ్భానుగుణా క్రియా తతో విభాగస్తతః పూర్వసంయోగనాశస్తతో ద్రవ్యారమ్భకసంయోగస్తతో ద్వ్యణుకోత్పత్తిస్తతో రక్తాద్యుత్పత్తిరిత్యేకాదశక్షణా। ఏతాశ్చ తిస్రః ప్రక్రియా మతభేదానువిధానేన దర్శితాః విస్తరస్తు విభాగజవిభాగవ్యుత్పాదనావసరే దర్శయిష్యామః॥

నను పునరన్యస్మాదగ్నిసంయోగాద్రక్తాద్యుత్పత్తిరితి భాష్యమనుపపన్నమ్ యత ఏకస్యైవాగ్నిసంయోగస్య పూర్వరూపాదినాశకత్వమగ్రిమరూపాద్యుత్పాదకత్వం చ స్యాన్మధ్యశబ్దత్। అథవోపాన్త్యశబ్దవద్రూపాద్యుత్పాద్యైవ వినాశయతు కో దోష ఇతి చేత్ మైవం

పితరే వా పరమాణ్వన్తరే వా చిరాన్తరితోత్పాదవినాశస్థలే తత్రైవ పరమాణౌ వా
పూర్వరూపాదివినాశోత్తరరూపాద్యుత్పాదౌ భిన్నకారణకావేవోపలభ్యేతే తేన
వివాదాధ్యాసితస్థిలే తథైవోన్నీయతే। నహి
సహచారదర్శనవ్యభిచారాదర్శనాభ్యామవినాభావో న పరిచ్ఛిద్యతే తథా చైతద్వ్యాప్తిబలేన
ప్రయోగః। పరమాణౌ రక్తం రూపమేతత్
పూర్వరూపనాశకాగ్నిసంయోగభిన్నాగ్నిసంయోగజన్యం పార్థివపర-

మాణురూపత్వాత్ చిరాన్తరితసమ్ప్రతిపన్నైతత్పరమాణురూపవత్। యద్వా వివాదాధ్యాసితౌ
రూపవినాశోత్పాదౌ భిన్నాసాధారణకారణకౌ రూపోత్పాదవినాశత్వాత్
పితరరూపోత్పాదవినాశవత్। యద్వా రూపం న స్వధ్వంసకాసమవాయికారణకం రూపత్వాత్
మతవత్। యద్వా రూపధ్వంసో న రూపాసమవాయికారణజన్యః రూపధ్వంసత్వాత్ మతవత్
రూపాసమవాయికారణం వా న రూపధ్వంసజనకం రూపసమవాయికారణత్వాత్ మతవత్। న
చాగ్నిసంయోగత్వేనైవ రూపాసమవాయికారణత్వమితి బాధోఽత్రేతి వాచ్యం
సహకారియోగ్యతాగర్భస్య కారణత్వస్యైవ వివక్షితత్వాత్। విపక్షబాధకతర్కశూన్యా హేతవ
ఇతి చేత్ న నిరుపధిసమ్బన్ధశాలిత్వాత్। కిఞ్చ కార్యవినాశవిశిష్టం కాలమపేక్ష్య
రూపాదివినాశాత్ రూపాదిధ్వంసవిశిష్టం కాలమపేక్ష్య రూపాద్యుత్పాదదర్శనాత్ సతి కార్యే
కార్యావష్టమ్భస్య ప్రతిబన్ధకత్వాత్ సతి చ రూపాదౌ రూపాద్యన్తరానుపపత్తేః। న చైతావన్తం
కాలమేకోగ్నిసంయోగోనువర్తితుమీష్టే తేజసోఽవిలమ్బగమనశీలత్వాత్ తేజోన్తరేణ
నుద్యమానత్వాదభిహన్యమానత్వాచ్చ। కిఞ్చ యద్యుత్పాదక ఏవాగ్నిసంయోగో నాశకస్తదా
రూపాదౌ నష్టేఽగ్నినాశే నీరూప ఏవ పరమాణుశ్చిరంస్తిష్ఠేత్ నాశకశ్చేదుత్పాదకస్తదా పాకేన
రక్తసారతా న స్యాత్ పరమాణ్వన్తరే

కర్మచిన్తనాచ్చ పఞ్చమే షష్ఠే సప్తమేఽష్టమే నవమే వా క్షణే గుణోత్పత్తిః ఏకత్ర పరమాణౌ కర్మ
తతో విభాగః తతశ్చారమ్భకసంయోగనాశక్షణ ఏవాపరత్ర పరమాణౌ కర్మ
తతశ్చారమ్భకసంయోగనాశాద్ ద్వ్యణుకనాశః పరమాణ్వన్తరకర్మణా చ విభాగ ఇత్యేకః క్షణః।
తతః కేవలే పరమాణౌ శ్యామాదిధ్వంసః విభాగాచ్చ పూర్వసంయోగనాశ ఇత్యేకః క్షణః। తతో
రక్తాద్యుత్పత్తిః ద్రవ్యారమ్భకః సంయోగ ఇత్యేకః క్షణః। అథ ద్వ్యణుకోత్పత్తిరథ తత్ర
రూపాద్యుత్పత్తిరితి పఞ్చక్షణా। ద్రవ్యవినాశసమకాలం పరమాణ్వన్తరే కర్మచిన్తనాత్ షష్ఠే
గుణోత్పత్తిః। తథాహి పరమాణుకర్మణా పరమాణ్వన్తరవిభాగః తతో
ద్రవ్యారమ్భకసంయోగనాశోథ ద్వ్యణుకనాశః అస్మిన్నేవ క్షణే పరమాణ్వన్తరే కర్మ తతః

శ్యామాదినివృత్తిక్షణ ఏవం పరమాణ్వన్తరకర్మణా విభాగస్తతో రక్తాద్యుత్పత్తిక్షణ ఏవ పరమాణ్వన్తరే కర్మ చిన్తనాత్ పూర్వసంయోగనాశస్తతః పరమాణ్వన్తరసంయోగస్తతో ద్వ్యణుకోత్పత్తిః అథ రక్తాద్యుత్పత్తిరితి షట్క్షణా। శ్యామాదినాశసమకాలం పరమాణ్వన్తరే కర్మచిన్తనాత్ సప్తక్షణా। తథాహి పూర్వన్యాయేన ద్వ్యణుకనాశానన్తరం శ్యామాదినివృత్తిరేతస్మిన్నేవ క్షణే పరమాణ్వన్తరే కర్మ తతో విభాగః రక్తాద్యు-

త్పత్తిరిత్యేకః క్షణః తతః పూర్వసంయోగనాశస్తత ఉత్తరసంయోగః అథ ద్వ్యణుకమథ తత్ర గుణోత్పత్తిరితి సప్తక్షణా। రక్తాద్యుత్పత్తిసమకాలం పరమాణ్వన్తరే కర్మచిన్తనాదష్టక్షణా। రక్తాద్యుత్పత్త్యనన్తరం పరమాణ్వన్తరే కర్మచిన్తనాన్నవక్షణా। తథాహి ద్వ్యణుకవినాశానన్తరం ద్వ్యణుకాన్తరముత్పద్య ద్వితీయే తృతీయే చతుర్థే వా క్షణే గుణవద్భవతీతి న సమ్భవతి। తథాహి ఏకత్ర పరమాణౌ ద్వ్యణుకవినాశానుగుణక్రియాసమకాలమపరపరమాణౌ విభాగచిన్తనాద్ ద్విక్షణా। యదా ఏకత్ర పరమాణౌ ద్రవ్యవినాశానుగుణకర్మకాలమపరపరమాణౌ ద్రవ్యారమ్భానుగుణా క్రియా తదా త్రిక్షణా। ద్రవ్యవిరోధివిభాగసమకాలం పరమాణ్వన్తరే కర్మచిన్తనాచ్చతుఃక్షణా। నను పీలుపాకవిచారో నిఃప్రయోజనత్వాదనారమ్భణీయ ఏవేతి చేత్ న పార్థివావయవివిశేషగుణానాం యావద్ద్రవ్యభావిత్వే సిద్ధేఽయావద్ద్రవ్యభావినా సుఖాదీనాం తద్వైధర్మ్యదర్శనాత్ పార్థివవిశేషగుణత్వనిరాసేన పృథివ్యన్యద్రవ్యవిశేషగుణత్వసిద్ధౌ భూతచైతన్యనిరాసస్య ప్రయోజనత్వాత్। తథాహి సుఖాదయో న భూతవిశేషగుణాః

అయావద్ద్రవ్యభావిత్వాత్ శబ్దవత్। అయావద్ద్రవ్యభావిత్వం చ స్వసమానాధికరణధ్వంసప్రతియోగిత్వమ్॥

అథ సంఖ్యా। తత్ర గణితవ్యవహారాసాధారణకారణత్వం సంఖ్యాత్వమ్। ఏకమాత్రవృత్తివృత్తిత్వే సతి పృథక్త్వాన్యానేకవృత్తివృత్తిగుణత్వవ్యాప్యజాతిమత్త్వం వా వ్యాసజ్యవృత్తిత్వే సతి అవ్యాసజ్యవృత్తివృత్తిపృథక్త్వాన్యగుణత్వవ్యాప్యజాతిమత్త్వం వా। సంఖ్యా నాస్త్యేవ ఏకాదిప్రత్యయస్య ఘటాదిస్వరూపనిబన్ధనత్వాదితి చేత్ న ఘటవ్యక్తేస్తత్ప్రయోజకత్వే ఘటాన్తరే తత్ప్రత్యయాభావప్రసఙ్గాత్ ఘటత్వస్య ప్రయోజకత్వే పటాదౌ తత్ప్రత్యయాభావప్రసఙ్గాత్ న చాయం ప్రత్యయో భ్రాన్తః బాధకాభావాత్। తథా చ నిమిత్తాపేక్షాయాం సంఖ్యైవ నిమిత్తమితి। నన్వేకత్వం జాతిరేవాస్తు భవతి హీదమేకమిదమేకమిత్యనుగతప్రత్యయః। ఏకత్వగుణవృత్తిజాత్యా త్వనుగమసమర్థనే

గౌరవమ్। సత్తయా సహాన్యూనాతిరిక్తవ్యక్తికత్వం జాతిత్వే బాధకమితి చేత్ తర్హి సత్తైవ గుణః స్యాదేకత్వం తు జాతిరితి వైపరీత్యమేవ కిం న స్యాదితి చేత్ మైవమ్ ఏకత్వాన్యగుణావిషయకః శాబ్ద ఏకత్వప్రత్యయో గుణవిషయకః ఏకప్రత్యయత్వాత్ చాక్షుషైకప్రత్యయవత్ చాక్షుషైకప్రత్యయే రూపాదీనాం భానాద్ దృష్టాన్తతా యద్వా। ద్విత్వమేకమాత్రవృత్తివృత్తిగుణత్వవ్యాప్య-

జాతిమత్ అపేక్షాజన్యత్వాత్ ద్విపృథక్త్వవత్ కిం చ యద్యేకత్వం జాతిః స్యాత్ తదా ద్వయమేతదితివత్ ద్వయమేతదేకమిత్యపి స్యాత్ నన్వసముచ్చయమేకత్వం సముచ్చయస్తు ద్విత్వాదికమితి చేత్ న ఏకస్యైవాసముచ్చయత్వాత్ ద్వ్యాదిసంఖ్యాయా ఏవ సముచ్చయత్వాత్। నను ద్వ్యాదిసంఖ్యా సముచ్చయః కిం తర్హి భిన్నానామభిన్నబుద్ధ్యుపగ్రహమాత్రం తదితి చేత్ న ఏవం సతి ద్విత్వత్రిత్వాదివిచిత్రవ్యవహారవిలోపప్రసఙ్గాత్। నను సముచ్చయే ద్విత్వాద్యుత్పత్తిప్రయోజకో యో విశేషస్త్వయాపేక్షాబుద్ధిగతో వాచ్యస్తమేవ విశేషమాదాయ ద్విత్వాదివ్యవహారవైచిత్ర్యం స్యాదితి చేత్ న ఏకత్వద్వయగోచరయాపేక్షాబుద్ధ్యా ద్విత్వోత్పాదాత్। ఏవం ద్విత్వాదావపి ఏకత్వే గుణేకత్వం ద్విత్వమితి చేత్ న చతుర్వింశతిర్గుణాః పఞ్చ కర్మాణీతివదారోపాత్ తదుపపత్తేః। సముచ్చయోఽపి తర్హి విశేషః స్యాదితి చేత్ న ద్విత్వాదీనాం క్వచిత్తాత్త్వికత్వమన్తరేణ సమారోపానుపపత్తేః। నను నిత్యమేవ ద్విత్వాదికమపేక్షాబుద్ధ్యా వ్యజ్యత ఇతి చేత్ న అపేక్షాబుద్ధిత్వేనైవ వ్యఞ్జకత్వే ద్విత్వవ్యఞ్జకాపేక్షాబుద్ధ్యా త్రిత్వాదీనామప్యభివ్యక్తిప్రసఙ్గాత్। అపేక్షాబుద్ధివిశేషో ద్విత్వవ్యఞ్జక ఏవేతి చేత్ సమానదేశానాం సమానేన్ద్రియగ్రాహ్యాణాం ప్రతినియతవ్యఞ్జకవ్యఙ్గ్యత్వానుపపత్తేః।

అవయవిసంయోగయోర్వ్యభిచార ఇతి చేత్ న ఏకావచ్ఛేదేన సమానదేశత్వస్య వివక్షితత్వాత్
అవయవినోర్వ్యాప్యవృత్తిత్వేనావ్యాప్యవృత్త్యవయవసంయోగస్యైకావచ్ఛేదేనావృత్తేః। అర్ధనిఖాతవంశసంఖ్యాపరిమాణయోర్వ్యభిచార ఇతి చేత్ న తత్రేన్ద్రియసన్నికర్షేణ ద్వయోరపి గ్రహణాత్ హస్తాద్యవచ్ఛేదమాత్రం తత్ర న గృహ్యత ఇత్యన్యదేతత్। అత ఏవ లీలాబలాకేత్యత్ర రూపపరిమాణయోర్న వ్యభిచారః పరస్పరవ్యభిచారివ్యఞ్జకావ్యఙ్గ్యత్వం వా వివక్షితమ్ తస్మాదపేక్షాబుద్ధిర్ద్విత్వాదీనాముత్పాదికైవ న తు వ్యఞ్జికా కిం చ ద్విత్వాద్యపేక్షాబుద్ధిజన్యం కార్యత్వే సతి నియమేనైకప్రతిపత్తృవేద్యత్వాత్ సుఖవత్ అథ

ప్రాగభావాదౌ వ్యభిచారవారణాయ కార్యత్వే సతీతి విశేషణమ్ న చైతదసిద్ధం ద్విత్వాదీనామనేకవృత్తీనాం నిత్యత్వే జాతిత్వాపత్తేః। న చేష్టాపత్తిః జాతిగ్రహే వ్యక్తిస్వరూపయోగ్యతామాత్రస్య తన్త్రత్వేఽపేక్షాబుద్ధ్యనపేక్షాప్రసఙ్గాత్। నను కారణగుణేభ్య ఏవ ద్విత్వాదికముత్పన్నమపేక్షాబుద్ధ్యా వ్యజ్యతామిత్యనుమానమప్రయోజకమితి చేత్ న తథా సతి ద్విత్వాదీనామేకద్రవ్యత్వప్రసఙ్గాత్ ఏకత్వవత్ ద్వాభ్యామవయవాభ్యామారబ్ధే త్రిత్వాదికం చ న స్యాత్ కారణాభావాత్ ద్రవ్యాన్తరేకత్వమాదాయ పరార్ద్ధపర్యన్తముత్పద్యతామితి చేత్

న ద్రవ్యాన్తరాణాం తత్ర అస్యైవ నియమస్యానభ్యుపగమాత్ కారణత్వాత్ అకారణగుణేనాపి జన్యతామ్ కారణాకారణసంయోగజసంయోగవదితి చేత్ ఏవం సత్యఙ్కురీతరు(?)సంయోగాదుత్పన్నస్య సంయోగస్య యథాఙ్కురీ(?) నాశ్రయస్తథా త్రిత్వాదికమపి కారణాశ్రయం న స్యాత్ తథా చ కారణపరమాణుద్వయమాదాయ ద్వ్యణుకే త్రిత్వవ్యవహారానుపపత్తిః కిఞ్చ ద్విత్వాదీనాం కారణగుణపూర్వకత్వే నిత్యద్రవ్యేషు ద్విత్వాదికం నోత్పద్యేతం తస్మాదపేక్షాబుద్ధిర్నిమిత్తకారణం సమానాధికరణమేకత్వమసమవాయికారణం ద్విత్వాదిపరార్ద్ధపర్యన్తసంఖ్యానామితి స్థితమ్। తత్రైతచ్చిన్త్యతే। సమవాయ్యసమవాయినిమిత్తానాం సామ్యే ద్విత్వాదికార్యవైచిత్ర్యం కథం స్యాదితి। ద్వాభ్యామేకత్వాభ్యాం సమానాధికరణం ద్విత్వం త్రిభిరేకత్వైస్త్రిత్వమితి చేత్ న ఏకత్వే ద్విత్వాద్యభావాత్। ద్వాభ్యాం ద్రవ్యాభ్యాం ద్విత్వమితి చేత్ న ద్విత్వోత్పత్తేః పూర్వం ద్రవ్యే ద్విత్వాభావాత్। భావే వా ద్విత్వాన్తరవైయర్థ్యాత్। ఏకత్వేష్వేవ ద్విత్వాద్యుత్పత్తిం ప్రతి కిఞ్చిద్వైలక్షణ్యమితి చేత్ న తత ఏవ ద్విత్వాదివ్యవహారోత్పత్తౌ ద్విత్వాద్యభ్యుపగమవిరోధాత్। అపేక్షాబుద్ధావేవ తథా విశేషోఽస్తీతి చేత్ న విషయవైలక్షణ్యం వినా తదనుపపత్తేః అననుభవాచ్చ। అదృష్టవిశేషాదేవ విశేష ఇతి చేత్ ఏవం తర్హ్య-

స్యావ్యవస్థితతయా ద్వయోరేవ కదాచిత్ త్రిత్వం త్రిషు కదాచిత్ ద్విత్వం వ్యవహ్రియేత। దృష్టనియామకమన్తరేణాదృష్టే తథాభ్యుపగమే సర్వత్ర కార్యవైచిత్ర్యే తదఙ్గీకారే కారణాన్తరవైచిత్ర్యానుపపత్తేః। ఆరోపితం ద్విత్వాదికమేకత్వేఽవిశేషః స్యాదితి చేత్ న ద్విత్వాదికం వినా తాదృశాభిమానాసిద్ధేః। తాదృశాభిమానమన్తరేణాపేక్షాబుద్ధేరవిశేషాత్। అభిమానాన్తరేణ తథాపేక్షాబుద్ధేరుత్పత్తౌ చానవస్థానాదితి చేత్। మైవమ్। ప్రాగభావభేదాత్ కార్యభేదోపపత్తేః। ప్రాగభావోఽపి సాధారణ ఏవేతి చేత్ ఘటసామగ్ర్యాం సత్యామప్యుత్పన్న ఏవ ఘటః పునర్నోత్పద్యతేఽనుత్పన్నశ్చోత్పద్యత ఇత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం

స్వస్వప్రాగభావస్యైవ కారణత్వోపగమాత్। యది చ నైవం తదా పాకజస్థలే రూపరసాదీనామపి వైలక్షణ్యం న స్యాత్। నహి తత్ర స్వప్రాగభావమన్తరేణ కార్యభేదప్రయోజకమన్యత్ పశ్యామః। సమవాయ్యసామవాయినిమిత్తానా సాధారణ్యాత్ ప్రాగభావస్యాన్యథానుపపత్త్యా స్వధ్వంసస్యాపి తత్తత్కారణత్వాత్ తత్కృతమేవ వైలణ్యం స్యాదితి చేత్ న ధ్వంసానామప్యన్వయవ్యతిరేకయోః సర్వాణి ప్రతి సామ్యాత్। యత్ర గన్ధమాత్రవైలక్షణ్యం ఘటాదౌ దృశ్యతే రసాదీనాం సామ్యం తత్ర గన్ధమాత్రస్యైవ పాకజత్వాభ్యుపగమేఽన్యేషాం ప్రాగభావానా వ్యభిచారాత్ స్వస్వప్రాగభావమాత్రస్యైవ తత్ర కారణత్వా-

వధారణాత్ ప్రకృతే వ్యభిచారాభావాత్। ద్విత్వాదిప్రాగభావానా సర్వసాధారణ్యమితి చేత్ న ఏవం సతి చతుష్ట్వాద్యుత్పత్తౌ ద్విత్వాదిప్రాగభావానామావశ్యకత్వేన ద్వయమిదం త్రయం చతుష్టయం చేతి స్యాత్। అత ఏవ వ్యఙ్గ్యత్వం బ్రూమ ఇతి చేత్ న తత్ర దోషస్యోక్తత్వాత్। ప్రాగభావానాం చాసాధారణకారణత్వస్య సమర్థితత్వాత్। యద్వా శుద్ధయా అపేక్షాబుద్ధ్యా ద్విత్వం ద్విత్వసహితయా త్రిత్వమిత్యాద్యున్నేయమ్। శుద్ధత్వం చైకత్వాన్న సంఖ్యావిషయత్వమ్। నను ద్వే ద్రవ్యే త్రీణీమానీతి సంఖ్యావిశిష్టప్రత్యక్ష ఏవ విశేషణస్య ద్విత్వాదర్వినాశాత్ విశేషణసమ్బన్ధాధీనత్వాద్విశిష్టజ్ఞానస్య ప్రత్యక్షస్య వర్తమానవిశేషణవిషయత్వాదితి విశిష్టజ్ఞానమనుపపన్నమితి చేత్ న విశేషణస్య విశిష్టజ్ఞానజనకత్వాత్ జనకత్వం చ పూర్వమత ఏవ ద్విత్వాదేరితి వా॥

అథ పరిమాణమ్। కాలవృత్తివృత్తిత్వే సతి ఏకవృత్తిమాత్రవృత్తిగుణత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్త్వం పరిమాణత్వం పరిమితవ్యవహారాసాధారణకారణగుణత్వం వా। తచ్చతుర్విధమ్। అణుత్వం మహత్త్వం హ్రస్వత్వం దీర్ఘత్వం చ। తత్రాణుత్వం పరమాణువృత్తి తచ్చ పారిమాణ్డిల్యం తత్సమానాధికరణం పరమహ్రస్వత్వమ్। అవాన్తరాణుత్వం ద్వ్యణుకమాత్ర-

వృత్తి తత్సమానాధికరణమేవావాన్తరహ్రస్వత్వం త్ర్యణుకమారభ్య మహీమహీధరసాగరాదిపర్యన్తమవాన్తరమహత్త్వం తత్సమానాధికరణమేవావాన్తరదీర్ఘత్వమ్। ఆకాశకాలదిగాత్మసు పరమమహత్త్వం తత్సమానాధికరణం చ పరమదీర్ఘత్వం ఏవం సర్వమేవ ద్రవ్యం పరిమాణద్వయయోగి। హ్రస్వత్వదీర్ఘత్వే న పరిమాణే ఇతి కేచిత్। తన్న మహత్సు దీర్ఘమానీయతామితి నిర్ధారణబలాత్ తత్సిద్ధిః। న చ మహత్త్వవిశేషవిషయకత్వేనావయవసంస్థానవిశేషవిషయకత్వేన వా నిర్ద్ధారణోపపత్తిరితి

వాచ్యమ్। ఇదమస్మాన్న మహత్ కిం తు దీర్ఘమిదమస్మాన్న దీర్ఘం కిం తు మహదితి ప్రతీతివైలక్షణ్యాత్ తత్సిద్ధిః। ఏవం మహత్తరేషు దీర్ఘతరమానీయతామితి ప్రతీతేరపి తద్భేదసిద్ధిః। న చ మహత్సు వర్తు‌లం చతురస్రం త్రికోణం చానీయతామితి నిర్ధారణబలాద్వర్తు‌లాదికమపి పరిమాణం స్యాదితి వాచ్యమ్ తేషాం మహత్త్వవిశేషత్వాత్ అన్యథా గౌరవాత్। సఙ్కోచవికాశవదవయవసంస్థానవిశేషత్వాద్వా దీర్ఘత్వహ్రస్వత్వే న నిత్యే ఇత్యేకే। తన్న పరమమహత్త్వవదితరాపేక్షయా ఆకాశాదీనాం పరమదీర్ఘత్వస్య పరమాణుషు పరమహ్రస్వత్వస్య చౌపపత్తికప్రతీతేః। యది పరమహస్వత్వం పరమాణుష్వవాన్తరహ్రస్వత్వం చ హ్యణుకేష్వేవ తదా ఏవం సాపేక్షయా సమిదాదిషు కథం హ్రస్వత్వవ్యవహారః కువలయాపేక్షయా కథమా-

మలకాదావణుత్వవ్యవహార ఇతి చేత్ న తద్వ్యవహారస్య భాక్తత్వాత్। భక్తిశ్చ ప్రకర్షాభావ ఏవ ఉభాభ్యాం భజనాత్। యత్ర వాస్తవం హ్రస్వత్వం యత్ర చావాస్తవముభయత్రాపి ప్రకర్షాభావస్య సత్త్వాత్। నన్వవాన్తరమహత్త్వదీర్ఘత్వయోః ప్రత్యక్షమేవ ప్రమాణం పరమదీర్ఘత్వహ్రస్వత్వయోః కిం ప్రమాణమితి చేత్ యోగిప్రత్యక్షమేవ। తద్విధిశ్చాన్యాప్యుచ్యతే అణుపరిమాణం స్వసమానాధికరణపరిమాణభిన్నం పరిమాణత్వాత్ మహత్త్వవత్ ఏవం పరమమహత్త్వం స్వసమానాధికరణపరిమాణభిన్నం పరిమాణత్వాత్ మహత్త్వవత్। యద్వా పరిమాణత్వం స్వసమానజాతీయసమానాధికరణత్వవ్యాప్యం కాలవృత్తివృత్తిత్వాత్ దిగ్వృత్తివృత్తిత్వాద్వా సంయోగవత్ విభాగత్వవత్। తత్రానిత్యమహత్త్వం సంఖ్యాపరిమాణప్రచయయోని త్రసరేణుమహత్త్వం సంఖ్యామాత్రయోని ఈశ్వరాపేక్షాబుద్ధ్యా ద్వ్యణుకేషు త్రిషు వర్త‌మానయా బహుత్వసంఖ్యయా తదుత్పత్తేః అవయవమహత్త్వప్రచయయోస్తత్రాభావాత్। సమానమహత్త్వసమానబహుత్వావయవారబ్ధద్రవ్యాపేక్షయా తూలకాదిపరిమాణోత్కర్షదర్శనాత్ ప్రచయస్య కారణత్వమవయవప్రచయమహత్త్వసామ్యే భూయోవయవారబ్ధే మహత్త్వోత్కర్షదర్శనాత్ బహుత్వస్య సమానప్రచయబహుత్వావయవారబ్ధాపేక్షయా మహావయవారబ్ధే మహత్త్వో-

త్కర్షదర్శనాన్మహత్త్వస్య సాకల్యే తు సర్వేషామ్। యద్వాన్వయవ్యతిరేకిత్వాత్ ద్వ్యణుకపరిమాణం పరమాణుద్వయనిష్ఠయేశ్వరాపేక్షాబుద్ధిజనితయా ద్విత్వసంఖ్యయా జన్యతే హ్రస్వత్వమపి తథైవ కార్యభేదస్తు ప్రాగభావభేదాత్ మహత్త్వకారణమివ దీర్ఘత్వకారణభేదస్తు ప్రాగభావభేదాదేవ। వినాశస్త్వనిత్యపరిమాణానాం సర్వేషాం

స్వాశ్రయవినాశాదేవ। పరిమాణత్వజాతిసిద్ధౌ ప్రమాణమనుగతప్రత్యక్షమేవ। యద్వా మహత్పరిమాణం మహాపరిమాణాసమానాధికరణగుణవృత్తిగుణత్వవ్యాప్యజాతిమత్ మూర్తగుణత్వాద్ రూపవత్ మూర్తపదం జ్ఞానాదౌ వ్యభిచారవారణాయ తేషాం మహాపరిమాణాసామానాధికరణ్యాభావాత్॥

అథ పృథక్త్వమ్। ప్రక్రియాన్తరమస్య సంఖ్యావత్। అవధివ్యఙ్త్యత్వే సత్యేకమాత్రవృత్తివృత్త్యనేకవృత్తివృత్తిగుణత్వవ్యాప్యజాతిమత్త్వం పృథక్త్వమ్। ప్రమాణం చాత్రేదమస్మాత్ పృథగిత్యబాధితం ప్రత్యక్షమేవ। తత్ర విప్రతిపత్తౌ సంఖ్యాత్వమేకానేకవృత్తివృత్తిగుణత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిసమానాధికరణాత్యన్తాభావప్రతియోగి గుణత్వవ్యాప్యజాతిత్వాత్ రూపత్వవత్। రూపత్వాదీనాం సంఖ్యావృత్త్యత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వేనైవ వా సాధ్యసత్త్వాత్। నను పృథక్త్వబుద్ధిరితరేతరాభావేనైవాన్యథాసిద్ధేర్న్న తద్గుణాన్తరమితి చేత్ న పృథక్త్వస్యావధినిరూప్యత్వాదన్యోన్యాభావస్య చ ప్రతియోగినిరూప్య-

త్వాత్ ఇదమస్మాత్ పృథగిదమిదం న భవతీతి ప్రతీతిభేదదర్శనాత్। ప్రాతిపదికార్థమాత్ర ఏవ పఞ్చమ్యనుశాసనబలాదితి చేత్ తర్హి అన్యారాదితరర్తే ఇత్యత్రాన్యశబ్దస్యార్థపరతయా తదర్థకనఞ్ప్రయోగేఽపి పఞ్చమ్యాపత్తేః। తథా చ ఘటాన్న పట ఇతి స్యాత్। ఏవం తర్హి అన్యదర్థాన్తరమితరద్ భిన్నమిత్యాదిశబ్దా అపి పృథక్త్వపర్యాయా ఏవ స్యురితి చేత్ కః సన్దేహః। నఞర్థవిశిష్టః పృథక్త్వశబ్దార్థో న తు నఞర్థమాత్రమితి చేత్ న అపటో ఘట ఇత్యత్రాపి పఞ్చమ్యాపత్తేః। వైశిష్ట్యమేవ పృథక్త్వమ్ భవతి హి తస్మాత్ పృథగితి తస్మాద్విశిష్ట ఇత్యర్థ ఇతి చేత్ న దణ్డవిశిష్టోఽయం దేవదత్తో న తు దణ్డావిశిష్టాత్ పృథగితి ప్రతీతేః। న చ వైధర్మ్యమేవ పృథక్త్వం శ్యామాద్రక్తో విధర్మా న తు పృథగితి ప్రతీతేః న చ సామాన్యవిశేష ఏవ పృథక్త్వం పదార్థత్రయవృత్తిత్వే సత్తయా ద్రవ్యమాత్రవృత్తిత్వే ద్రవ్యత్వేన సహాన్యూనానతిరిక్తవృత్తిత్వాత్। యది పృథక్త్వం గుణః కథం గుణకర్మాదౌ తత్ప్రతీతిరితి చేత్ న తత్ర తద్వ్యవహారస్య గౌణత్వాత్। అన్యోన్యాభావవత్త్వైవ చ గుణయోగః ప్రతీతిశ్చ కథం గౌణీతి చేత్ న ప్రతీతేరారోపరూపత్వాత్ మహాన్ శబ్ద ఇతివత్ అన్యోన్యావధికం ప్రతిద్రవ్యమేవ పృథక్త్వం ప్రతీయత ఇతి ప్రతిద్రవ్యవిశ్రాన్త-

మేవ। అనేకద్రవ్యమపి ద్విపృథక్త్వాదికమిత్యత్ర న ప్రమాణం ద్వౌ పృథగితి ప్రతీతేర్ద్విత్వసమానాధికరణాభ్యాం పృథక్త్వమేవాన్యథాసిద్ధత్వాత్। ద్వౌ పీతావితివదితి చేత్

న ప్రత్యేకవిశ్రాన్తపృథక్త్వయోరన్యోన్యావధికత్వాత్। భవతి హి చైత్రాన్మైత్రః పృథగితి చైత్రమైత్రౌ ద్వౌ పృథగిత్యత్ర తు చైత్రమైత్రయోః ప్రత్యేకం నావధిత్వం నహి భవతి చైత్రమైత్రౌ చైత్రాన్మైత్రాద్వా పృథగితి ద్విపరత్వవన్నీగ్రహస్తు తత్రైవ మోచనీయః। ద్విపృథక్త్వాదౌ పృథక్త్వజాతేరన్యావాన్తరజాతిర్న వర్తతే ప్రతీతివైలక్షణ్యం ద్విత్రాదిఘటితమేవేతి। యద్యపి భాష్యస్వరసస్తథాపి ద్విపృథక్త్వాదావవాన్తరజాతిర్వర్తత ఏవ ద్విత్వత్వాదిజాతిః పరం తత్ర న వర్త్తతే తద్విశిష్టబుద్ధిస్తు ద్విత్వాదిగుణాధీనైవేత్యాచార్యాః। తత్రాపి ద్విపృథక్త్వోత్పత్తికాలే యది ద్విత్వముత్పద్యత ఏవ తదా తత్ర సమానాధికరణం ద్విత్వం విశేషణమన్యథోపలక్షణం ద్విపృథక్త్వాదిప్రక్రియా ద్విత్వాదిప్రక్రియావద్ ద్రష్టవ్యా। ఏకత్వవదేకపృథక్త్వస్యాపి కారణగుణపూర్వకత్వమాశ్రయనాశనాశ్యత్వం ద్విత్వాదివత్ ద్విపృథక్త్వాద్యపేక్షాబుద్ధిజన్యత్వం తన్నాశనాశ్యత్వం చ। సమానదేశానాం సమానేన్ద్రియగ్రాహ్యాణాం చ ద్విత్వద్విపృథక్త్వాదీనాం పరస్పరవ్యభిచారివ్యఞ్జకవ్యఙ్గ్యత్వం

నాస్తీత్యదోషః॥

అథ సంయోగః। విభాగప్రతియోగికాన్యోన్యాభావవత్త్వే సత్యనేకవృత్తిమాత్రవృత్తిగుణత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్త్వం సంయోగత్వమ్। ద్రవ్యాసమవాయికారణవృత్తిగుణత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్త్వం వా। పార్థివపరమాణురూపాసమవాయికారణవృత్తిగుణత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్త్వం వా।రసాదిప్రక్షేపేణాపి ద్రష్టవ్యమ్। ప్రమాణం త్వత్ర ప్రత్యక్షమేవ। భవతి హి సంయుక్తావిమావితిధీః ప్రాత్యక్షికీ। స చాయం త్రివిధః అన్యతరకర్మజ ఉభయకర్మజః సంయోగజశ్చేతి। తత్ర అన్యతరకర్మజో యథా స్థాణుశ్యేనయోః। ఉభయకర్మజో యథా మల్లయోర్మేషయోర్వా। సంయోగజశ్చ యథా తన్తుతురీసంయోగాత్ పటతురీసంయోగః యథా వాఙ్గులీతరుసంయోగాద్ధస్తతరుసంయోగః కారణాకారణసంయోగాత్ కార్యాకార్యసంయోగః సర్వత్ర ద్రష్టవ్యః। కారణసంయోగినా హి కార్యమవశ్యం సంయుజ్యతే। భవతి హ్యఙ్గులీమాత్రకర్మణా తరుసంయోగే జాతే నిశ్చలస్యాపి పాణేస్తరుసంయోగప్రతీతిర్భుజతరుసంయోగప్రతీతిః శరీరతరుసంయోగప్రతీతిశ్చ। క్వచిద్ద్వాభ్యాం తన్త్వాకాశసంయోగాభ్యాం ద్వితన్తుకాకాశసంయోగః బహుభ్యశ్చ తన్తుతురీసంయోగేభ్య ఏకః పటతురీసంయోగః। క్వచిదేకస్మాదేవ కారణాకారణసంయోగాద్

ద్వయోః కార్యాకార్యసంయోగయోరుత్పత్తిః యథా పార్థివాప్యపరమాణ్వోః సంయోగే సతి తయోరేవ సజాతీయాపరపరమాణుద్వయసంయోగే సతి ద్వ్యణుకద్వయారమ్భే వా రూపాద్యుత్పత్తిసమకాలమితరేతరకారణాకారణగతాత్ సంయోగాదితరేతరకార్యాకార్యగతౌ భవతః తత్ర మానం పార్థివద్వ్యణుకమాప్యేనాణునాఽప్యం చ ద్వ్యణుకం పార్థివేనాణునా సంయుజ్యతే తదకార్యత్వే సతి తత్సంయోగికార్యత్వాత్ యద్యదకార్యత్వే సతి యత్సంయోగికార్యం తత్తేన సంయుజ్యతే తథా తురీసంయుక్తతన్తుకార్యః పటస్తుర్యేతి। అత్ర చ పార్థివః పరమాణురాప్యద్వ్యణుకసంయోగీ ఆప్యద్వ్యణుకాజనకత్వే సత్యాప్యద్వ్యణుక-సమానాధికరణసమానకాలీనసంయోగాశ్రయత్వాత్ యదేవం తదేవమిత్యనుమానమసఙ్గతం ప్రకారాన్తరేణ తత్సంయోగసిద్ధౌ వివక్షితాసిద్ధేః। సోఽయమనేకవృత్తిరవ్యాప్యవృత్తిశ్చ తత్ర యావదన్యోన్యాభావసమానాధికరణత్వమనేకవృత్తిత్వమ్
ఆశ్రయాన్యోన్యాభావసమానాధికరణత్వం వా
స్వసమానాధికరణైకత్వాత్యన్తాభావసమానాధికరణత్వమ్
స్వసమానాధికరణపరిమాణాత్యన్తాభావసమానాధికరణత్వం వా గుణానేకవృత్తిత్వమ్
అవ్యాప్యవృత్తిత్వం చ స్వాత్యన్తాభావసమానాధికరణత్వమ్
స్వసమానాధికరణాత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వం వా స్వా-త్యన్తాభావావిరోధిత్వం వా స్వావిరోధ్యత్యన్తాభావప్రతియోగిత్వం వా। కథమేవమితి చేత్ అనుభవబలాత్ భవతి హి మూలే వృక్షః కపిసంయోగత్రాన్న శాఖాయామితి ధీః। మూలశాఖే ఏవ సంయోగతదభావాశ్రయావితి చేత్ న వృక్షగత్వేన ద్వయోరనుభవాత్।
విరోధినోరేకాశ్రయత్వాభావాదనుభవో భ్రమ ఏవాయం కిం న స్యాదితి చేత్
అబాధితానుభవబలేనానయోర్విరోధస్యైవాభావాత్ నహి
విరోధావిరోధావనుభవమభిభూయావకాశమాసాదయతః। అన్యేషాం పదార్థానాం నేయం రీతిరితి చేత్ మాభూత్ సర్వేషాం స్వభావస్య సాధారణ్యే జగద్వైచిత్ర్యభఙ్గప్రసఙ్గాత్। యద్వా సంయోగో వ్యాప్యవృత్తిరేవ కిఞ్చిదవయవావచ్ఛేదేన తు తదాధారతా నిరూప్యతే ఇత్యేవావ్యాప్యవృత్తిత్వార్థః। యద్వా అవయవసంయోగే ఉపలభ్యమాన ఏవావయవిసంయోగ ఉపలభ్యతే యత్రావయవే సంయోగాభావస్తస్మిన్నుపలభ్యమానేఽపి నోపలభ్యత ఇత్యవ్యాప్యవృత్తిత్వార్థః। సోఽయం ద్రవ్యగుణకర్మణామసమవాయికారణం తత్ర ద్రవ్యారమ్భే నిరపేక్షః నహి తన్తూనాం పరస్పరసంయోగే పటారమ్భే కస్యచిదపేక్షా।
రూపాదీనామారమ్భేఽగ్నిసంయోగ ఔష్ణ్యమపేక్షతే। కర్మారమ్భే నోదనాభిఘాతౌ స్పర్శవేగావపేక్షేతే ఇతి గుణకర్మారమ్భే సాపేక్షః। విభునోరజోఽపి సంయోగ ఇతి చేత్ న

సంయోగవ్యాపికాయా యుతసిద్ధేస్తత్రాభావాత్ నహి పృథాశ్రయాశ్రితత్వం పృథగ్గతిమత్త్వం వా యుతసిద్ధిర్విభునోః సమ్భవతి। యద్యపి ప్రత్యేకమనయోర్న వ్యాపకతా సంయోగిత్వేఽపి విభుపరమాణ్వోః పృథగాశ్రయాశ్రయిత్వాభావాత్ సంయోగిత్వేఽపి శరీరత్వగిన్ద్రియయోః పృథగ్గతిమత్త్వాభావాత్ పృథగ్గతిమత్త్వం హి పరస్పరవిభాగహేతుక్రియావత్త్వం తచ్చ తయోర్నాస్తి తథాప్యేతద్ద్వయాన్యతరత్వం సంయోగవ్యాపకం ద్రష్టవ్యమ్। అవయవావయవినోః పృథగ్గతిమత్త్వేఽపి యుతసిద్ధివ్యతిరేకః పరస్పరవిభాగహేతుః క్రియావిరహాదేవ। శ్యేనావయవకర్మజన్యవిభాగసమకాలం శ్యేనకర్మచిన్తాయాం కర్మసంయోగౌ సమ్భూయాపి సంయోగం జనయత ఇతి కన్దలీకృతః। తథాహి శ్యేనావయవకర్మజన్యవిభాగశ్యేనకర్మణీ పూర్వసంయోగనాశవిభాగౌ శ్యేనావయవస్థాణుసంయోగశ్యేనకర్మజనితవిభాగజన్యసంయోగనాశౌ తదుత్తరం శ్యేనావయవస్థాణుసంయోగశ్యేనకర్మభ్యాం శ్యేనస్థాణుసంయోగః। ప్రత్యేకమవధృతసామర్థ్యాభావాత్ నైవమితి కిరణాబలీకృతః। తథాహి సంయోగజశ్చ సంయోగో విభాగావిరోధీ సంయోగేనాన్తరా విభాగాజననాత్। కర్మజస్తు సంయోగో విభాగవిరోధీ కర్మణాన్తరా విభాగజననాత్ న చైకస్యైవ విభాగవిరోధిత్వం తదవిరోధిత్వం సమ్భవతీతి కిఞ్చ శ్యేనకర్మసమ-

కాలమవశ్యం తదవయవకర్మణా భవితవ్యమ్ అవయవికర్మణాం యావదవయవకర్మవ్యాప్తత్వాత్। తథా చ కర్మవతి కర్మానుత్పత్తేరవశ్యం శ్యేనావయవకర్మనాశానన్తరమేవ శ్యేనకర్మణా భవితవ్యమితి కుతో యౌగపద్యమ్। యౌగపద్యే చ తదుభయజనితసంయోగవిరుద్ధజాతిద్వయసమావేశః స్యాత్। న చ తదుభయవిజాతీయ ఏవాయం సంయోగస్తాదృశజాతేర్యోగ్యానుపలబ్ధిప్రతిహతత్వాత్ సంయోగస్య త్రివిధస్యాపి సమానాధికరణాద్విభాగాద్వినాశః। యదా నిష్క్రియమేవ ద్రవ్యం వినశ్యతి తదాశ్రయనాశాదపి సంయోగనాశః క్వచిదాశ్రయనాశవిభాగాభ్యామపి। తద్యథా అంశుకర్మజనితవిభాగాద్ యదా తన్త్వారమ్భకసంయోగనాశస్తదైవ తన్త్వన్తరే కర్మ తన్త్వారమ్భకసంయోగనాశ ఇతి కన్దలీకృతః। తదసత్ ద్రవ్యవినాశకాలే విభాగానుత్పత్తేః సమవాయికారణస్య కార్యసమానకాలీనత్వనియమాదితి కిరణావలీకృతః॥

అథ విభాగః।

స్వజనకకర్మోత్పత్త్యధికరణక్షణావ్యవహితోత్పత్తికవృత్తిగుణత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్త్వం విభాగత్వమ్। ద్రవ్యాసమవాయికారణావృత్తిత్వే సత్యేకమాత్రవృత్త్యవృత్తిగుణత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్త్వం వా విభక్తప్రత్యయవిశేషణత్వం

వా। సంయోగాభావ ఏవ విభాగ ఇతి చేత్ అత్యన్తాభావత్వే రూపాదిష్వపి ప్రసఙ్గాత్। ద్రవ్యవృత్తిత్వేన

విశేషితోయమితి చేత్ న అవయవావయవినోరపి ప్రసఙ్గాత్। సంయోగధ్వంసోసావితి చేత్ న ఏకసంయోగినాశేఽపివిభాగప్రత్యయప్రసఙ్గాత్। సంయోగిద్వయవృత్తిః సంయోగధ్వంసో విభాగ ఇతి చేత్ న ద్విత్వస్యాతన్త్రత్వాత్। న హి ఘటత్వనిబన్ధనో ఘటవ్యవహారస్తదేకత్వానేకత్వనిబన్ధనః। నను విభాగస్య క్షణద్వయమాత్రావస్థాయితయా తదుత్తరకాలమపి విభక్తప్రత్యయానువృత్త్యా సంయోగత్వావచ్ఛిన్నప్రతియోగికః సంయోగధ్వంసో వా సంయోగాసమానకాలీనః సంయోగధ్వంసో వా సంయోగిద్వయనిష్ఠో విభాగః స్యాదితి చేత్ న ఉక్తోత్తరత్వాత్। ప్రమేయాధిక్యాధీనో హి విలక్షణప్రత్యయో న విశేషణైకత్వమాత్రాధీన ఇతి। కిఞ్చ సంయోగస్య సమానాధికరణవిరోధిగుణనాశ్యత్వాత్ స ఏవ గుణో విభాగః। కర్మైవ సంయోగనాశకమస్త్వితి చేత్ న కారణనాశవిరోధిగుణయోరేవ గుణనాశకత్వకల్పనాత్ కిఞ్చ యత్రాఙ్గుకరీకర్మణాఙ్గుకరీతరుసంయోగస్తస్మాద్ధస్తతరుసంయోగస్తతో భుజతరుసంయోగస్తతః శరీరతరుసంయోగస్తత్రాఙ్గుకర్యాముత్పన్నేన కర్మాన్తరేణాఙ్గుకరీతరువిభాగాదఙ్గుకరీతరుసంయోగనాశసమ్భవేఽపి హస్తతరుసంయోగాదీనాం నాశకః సమానాధికరణో గుణ ఏవ వాచ్యః అఙ్గుకరీకర్మణో వ్య-

ధికరణస్యాపి సంయోగనాశకత్వప్రసఙ్గాత్। విభాగః సన్నిత్యబాధితప్రత్యయాత్ ఘటాత్ పటోఽయం విభక్త ఇతి సావధికత్వాత్ శబ్దసంయోగాజన్యశబ్దాసమవాయికారణత్వాత్ విభాగాభావస్యైవ సంయోగాపత్తౌ వినిగమకాభావాత్ న సంయోగధ్వంసో విభాగః। హిమవిన్ధ్యౌ విభక్తావితి ధీస్తు సంయోగాభావే విభాగారోపరూపా విభాగపదస్య నానార్థత్వాద్వా। కిఞ్చ సంయోగత్వం ద్విష్ఠమాత్రవృత్తిగుణత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిభిన్నం జాతిత్వాత్ మేయత్వాత్ ఘటవదిత్యనుమానాదపి విభాగసిద్ధిః। సోఽయం విభాగస్త్రివిధోఽన్యతరకర్మజ ఉభయకర్మజో విభాగజశ్చ। ఉభయకర్మజే యద్యపి దణ్డద్వయజన్యే ఘటే ఏకదణ్డజన్యే న విశేషస్తథా న విశేషో యుక్తః తథాప్యన్యతరకర్మజే విభాగే పటాద్ ఘటో విభక్త ఇతి ధీరుభయజే తు మల్లౌ మేషౌ వాన్యోన్యం విభక్తావితి ధీరితి ప్రత్యయకృత ఏవ విశేషో ద్రష్టవ్యః। విభాగజస్తు ద్వివిధః కారణమాత్రవిభాగపూర్వకః కారణాకారణవిభాగపూర్వకశ్చ తత్రాద్యో వంశే పాట్యమానే దలద్వయవిభాగాద్దలాకాశవిభాగః దలకర్మత ఏవ కిం న స్యాదితి చేత్ న కర్మణో

ద్రవ్యారమ్భకసంయోగవిరోధివిభాగజనకతయా తదవిరోధివిభాగజననాసామర్థ్యాత్ న హ్యేకం కర్మోభయం విరుద్ధం కా-

ర్య కర్తుమీష్టే కార్యవిరోధేన కారణవిరోధస్యాపి కల్పయితు మర్హత్వాత్ కారణవిరోధస్తు కర్మవైలక్షణ్యకల్పననివర్తనీయ ఏవ కర్మవైచిత్ర్యం తు కిఞ్చిదారమ్భకసంయోగప్రతిద్వన్ద్వివిభాగజనకస్య తత్ర్పతిద్వన్ద్వివిభాగమాత్రజనకమ్ కిఞ్చిచ్చ తదవిరోధివిభాగమాత్రజనకమితి। దృష్టం హి వికసత్కమలకుడ్మలాదౌ ద్రవ్యారమ్భకసంయోగాప్రతిద్వన్ద్వివిభాగజనకస్య తత్ర్పతిద్వన్ద్వివిభాగాజనకత్వమ్। అన్యథా కమలకుడ్మలమపి నశ్యేదితి। తథా చ వంశదలకర్మ యది ద్రవ్యారమ్భకసంయోగావిరోధివంశదలాకాశవిభాగమపి జనయేత్ దలద్వయవిభాగం న జనయేత్ తస్య ద్రవ్యారమ్భకసంయోగివిరోధిత్వాత్। నను కర్మవైజాత్యమన్యథాపి సమ్భవతి కిఞ్చిత్ కర్మ విరోధినమవిరోధినం చ విభాగం జనయేత్ కిఞ్చిద్వా విరోధినమేవేతి చేత్ న ఏతావతాపి విరుద్ధకార్యజనకత్వవిరోధస్యానివృత్తేః। వైజాత్యకల్పనా వస్తుస్వాభావ్యమేవావిరోధం నివర్త్తయిష్యతీతి చేత్ న కార్యవిరోధస్య ప్రత్యక్షసిద్ధతయా తదధీనకారణవైజాత్యస్యైవ కల్పయితుముచితత్వాత్। ఉభయజనకస్య చ సన్దిహ్యమానత్వాన్న తదనురోధిత్రైజాత్యకల్పనమ్। నను వంశదలకర్మ విరోధివిభాగజనకం విరోధివిభాగజనకత్వాదిత్యత్రాన్వయేన దృష్టాన్తాభావో ద్రవ్యే వ్యభిచారాత। న చ

యదవిరోధివిభాగజనకం న తద్విరోధివిభాగజనకం యథా కమలదలకర్మేతివ్యతిరేకీతి వాచ్యమ్। ద్రవ్యే వ్యభిచారాదితి చేత్ మైవం దలాకాశవిభాగో న ద్రవ్యారమ్భకసంయోగప్రతిద్వన్ద్వివిభాగజనకకర్మజన్యః ద్రవ్యారమ్భకసంయోగాప్రతిద్వన్ద్వివిభాగత్వాత్ కమలదలవిభాగవదితి భావార్థత్వాత్। నను సంయోగేఽప్యయం న్యాయః కథం న స్యాత్ ద్రవ్యారమ్భకసంయోగజనకస్య కర్మణో ద్రవ్యానారమ్భకసంయోగజననే విరోధాత్ తథా చ కారణద్వయసంయోగపూర్వకాః కారణాకారణసంయోగాః స్వీక్రియన్తామితి చేత్ న సంయోగస్వరూపతో విరోధాభావాత్ అనారమ్భకద్రవ్యసమవాయాధీనం హి సంయోగస్య ద్రవ్యానారమ్భకత్వం న స్వరూపతః। నన్వారమ్భకేఽపి తన్త్వాదౌ రణ్డాకరణ్డావస్థితే వర్తమానానాం సంయోగానామనారమ్భకత్వదర్శనాత్। నూనం సంయోగే వైజాత్యం తదధీనం చ కర్మణ్యపి వైజాత్యమితి కథమారమ్భకసంయోగజనకే నానారమ్భకోఽపి సంయోగో జననీయ ఇత్యవశ్యం కారణమాత్రసంయోగాత్ కారణాకారణసంయోగ ఉత్పాదనీయ ఇతి చేత్ న

సహకారిభేదసమవధానాదేవ తదుపపత్తౌ వైజాత్యకల్పనే మానాభావాత్। సోఽయం విభాగః కారణద్వయవర్త్తి కార్యనాశవిశిష్టం స్వతన్త్రం వావయవమపేక్ష్యాకాశాదివిభాగం జనయతి నిరపేక్షస్య జనకత్వే కర్మ-

త్వాపత్తేః। సంయోగవిభాగయోరనపేక్షం కారణం కర్మేతి తల్లక్షణాత్। కార్యవినాశో ద్రవ్యారమ్భకసంయోగనాశః స్వాతన్త్ర్యం చావయవానాం ద్రవ్యనాశవైశిష్ట్యమితి భాష్యకారీయవికల్పార్థ ఇతి కన్దలీకృతః। కార్యనాశో ద్రవ్యనాశ ఏవ స్వాతన్త్ర్యం చావయవానాం ద్రవ్యనాశవైశిష్ట్యమేవ వివక్షామాత్రాదయం వికల్ప ఇతి కిరణావలీకృతః। ఏవం కారణాకారణవిభాగపూర్వకోఽపి విభాగో ద్రష్టవ్యః। అఙ్గులీతరువిభాగాద్ధస్తతరువిభాగస్తేన శరీరతరువిభాగ ఇతి కథమన్యథా సంయోగపరమ్పరావినాశః। వినాశస్తు సర్వేషాం విభాగానాం సమానాధికరణాత్ సంయోగాదేవ అన్యథా సంయుక్తప్రత్యయవత్ విభక్తప్రత్యయానువృత్తిప్రసఙ్గః॥

అథ పరత్వాపరత్వే। కాలపిణ్డసంయోగాసమవాయికారణత్వే సత్యపరత్వభిన్నైకవృత్తిమాత్రవృత్తిగుణత్వం కాలికపరత్వమ్। స్పన్దవిషయకాపేక్షాబుద్ధిజన్యత్వే సత్యపరత్వానాశ్రయత్వం వా యద్విశిష్టే ద్రవ్యే పరమితి ప్రత్యయస్తత్పరత్వమ్ యద్విశిష్టేఽపరమితి ప్రత్యయస్తదపరత్వమిత్యాచార్యాః। నను దైశికయోస్తయోర్న ప్రమాణం పరాపరబుద్ధ్యోః సంయుక్తసంయోగాల్పయిస్త్వభూయస్త్వాభ్యామేవాన్యథాసిద్ధేరితి చేత్ న తథా సతి ప్రమాతర్యపి తద్వ్యవహారప్రసఙ్గాత్। భవతి

హి వారాణసీ మత్తః పరేతిధీః న తు వారాణసీతోఽహం పర ఇతి సంయుక్తసంయోగాల్పీయస్త్వభూయస్త్వావిశేషేఽపి ప్రమాతరి పరత్వాపరత్వయోరనుత్పాదః కారణశక్తినియమాత్। యథా భేర్యాకాశసంయోగ ఆకాశ ఏవ శబ్దం జనయతి న భేర్యామపి తద్వత్ సంయుక్తసంయోగాల్పీయస్త్వబహుత్వావిశేషేఽపి ప్రమేయ ఏవ పరత్వాపరత్వే న ప్రమాతర్యపీతి। నను పరత్వాపరత్వవ్యవహారేఽపి కారణశక్తిః కథం నాశ్రీయతే ఇతి చేత్ న కారణశక్తేః కార్యోత్పాద ఏవ నియమాత్ వ్యవహారస్తు నిమిత్తమాత్రాధీన ఏవేతి విశేషాత్। ఏకస్యాం దిశి వర్త్తమానయోర్మూర్త్తయోరల్పతరసంయుక్తసంయోగాదపరత్వం తదపేక్షం చ బహుతరసంయుక్తసంయోగాత్ పరత్వమ్। వినాశస్తు పరత్వాపరత్వయోః క్వచిదపేక్షాబుద్ధినాశాత్ క్వచిదసమవాయికారణసంయోగనాశాత్ క్వచిదాశ్రయనాశాత్

క్వచిదాశ్రయనాశసంయోగనాశాభ్యాం క్వచిదపేక్షాబుద్ధినాశసంయోగనాశాభ్యాం క్వచిచ్చ సర్వనాశైరితి సప్తధా(?) తదుక్తమ్—

అపేక్షాబుద్ధిసంయోగద్రవ్యసంయోగనాశనాత్।

పృథక్ ద్వాభ్యాం చ సర్వేభ్యో వినాశః సప్తధానయోః॥ ఇతి।

అథ బుద్ధిః। విషయప్రవణత్వం బుద్ధిత్వమ్।
ఇచ్చాసాక్షాత్కారణాత్మవిశేషగుణవృత్తిగుణత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్త్వం

వా। సా చ ద్వివిధా విద్యా చావిద్యా చ। తత్ర విశేష్యావృత్త్యప్రకారకం జ్ఞానం విద్యా మిథ్యాజ్ఞానమవిద్యా। తత్ర విద్యా చతుర్విధా ప్రత్యక్షలైఙ్గికస్మృత్యార్షలక్షణా। తత్రేన్ద్రియార్థసన్నికర్షోత్పన్నం జ్ఞానం ప్రత్యక్షమ్। అర్థజన్యం జ్ఞానం వా జ్ఞానాకరణకం జ్ఞానం వా సాక్షాత్కారిజ్ఞానం వా। సాక్షాత్త్వం సామాన్యవిశేషస్తత్త్వమిత్యర్థః।
ఏతదద్వయమీశ్వరప్రత్యక్షసాధారణమ్।
స్మృత్యజనకజ్ఞానకారణమనఃసంయోగాశ్రయత్వమిన్ద్రియత్వమ్।
శబ్దేతరోద్భూతవిశేషగుణానాశ్రయత్వే సతి జ్ఞానకారణమనఃసంయోగాశ్రయత్వం వా।
నక్తఞ్చరనయనరశ్మిః నేన్ద్రియం కిన్తు తేజోన్తరమేవ।
శబ్దరూపేతరోద్భూతవిశేషగుణానాశ్రయత్వమితి తదుపగ్రహాయ కర్త్తవ్యమిత్యన్యే।
ఇన్ద్రియాణి తు ఘ్రాణరసనత్వక్చక్షుఃశ్రోత్రమనాంసి షట్। సన్నికర్షశ్చైషాం సంయోగః సంయుక్తసమవాయః సంయుక్తసమవేతసమవాయః సమవాయః సమవేతసమవాయో విశేషణవిశేష్యభావశ్చ। సంయోగేన ద్రవ్యాణాం సంయుక్తసమవాయేన ద్రవ్యగతజాతీనాం గుణానాం కర్మణాం చ సంయుక్తసమవేతసమవాయేన గుణకర్మగతజాతీనాం సమవాయేన శబ్దస్య సమవేతసమవాయేన శబ్దత్వకత్వగత్వాదీనాం విశేషణ-

విశేష్యభావేనాభావస్య గ్రహణమ్। తత్ర బహిర్ద్రవ్యాణాం మహత్త్వే సత్యుద్భూతరూపవత్త్వం యోగ్యతా
బాహ్యద్రవ్యగతసామాన్యగుణకర్మణాముద్భూతరూపవత్త్వమహత్త్వైకార్థసమవేతత్త్వం సామాన్యానాం చ యోగ్యవ్యక్తిగతత్వం శబ్దస్య కర్ణశష్కుల్యవచ్ఛేదేనోత్పత్తిః తత్సామాన్యస్య

యోగ్యశబ్దగతత్వమేవ సంసర్గాభావస్య యోగ్యప్రతియోగికత్వమ్ అన్యోన్యాభావస్య యోగ్యాధికరణత్వమ్ స్వరూపయోగ్యతా భవతి హి స్తమ్భః పిశాచో న భవతీతి చాక్షుషీ ప్రతీతిః। విశేషణతా చ సమ్బన్ధాన్తరగర్భా శుద్ధా చేతి ద్వయీ। తత్రాద్యా సంయుక్తవిశేషణతాదిభేదేన షోఢా యథా సంయుక్తవిశేషణతయా ద్రవ్యవిశేషణీభూతాభావగ్రహణమ్ సంయుక్తసమవేతవిశేషణతయా రూపాదౌ రసాభావగ్రహణమ్ సంయుక్తసమవేతసమవేతవిశేషణతయా రూపత్వాదౌ రసత్వాద్యన్యోన్యాభావగ్రహణమ్ సమవేతవిశేషణతయా కకారాదౌ గత్వాద్యభావగ్రహణమ్ సమవేతసమవేతవిశేషణతయా కత్వాదౌ గత్వాద్యన్యోన్యాభావాదిగ్రహణమ్। విశేషణవిశేషణతయా చాభావాదివైధర్మ్యాదిగ్రహణమ్। సామాన్యలక్షణా చ ప్రత్యాసత్తిర్విశేషణతావిశేష ఏవ। భాసన్తే హ్యతీతానాగతధూమాదయో ధూమత్వసామాన్యవిశేణతయా సేయం సంయుక్తసమవేతవిశేషణతా। సంయుక్తసమవేతసమవేతవిశేషణతయా చ రూపత్వాదిసామాన్యవిశే-

షణతయా చ అతీతానాగతరూపాదయ ఇత్యాద్యూహ్యమ్। యోగజధర్మశ్చ ప్రత్యాసత్త్యన్తరమేవ తత్సంస్కృతేన మనసాతీతానాగతస్వరూపాయోగ్యపరమాణ్వాకాశాదీనామనిరాసాత్। జ్ఞానలక్షణా తు సంయుక్తసమవేతవిశేషణతైవ। మనఃసంయుక్తాత్మసమవేతజ్ఞానవిశేషణతయా పరమాణుప్రభృతీనామపి భానాత్। భవతి హి పరమాణుమహం జానామీతి ప్రత్యక్షమ్ బహిర్ద్రవ్యగ్రహే చతుర్విధః సనికర్షః తన్త్రం సచేన్ద్రియార్థయోరన్యోన్యమిన్ద్రియావయవార్థావయవయోరన్యోన్యమిన్ద్రియావయవార్థయోర ర్థావయవేన్ద్రియయోశ్చ। తదేతద్ ద్వివిధమ్। నిర్వికల్పకం సవికల్పకం చ। తత్రాద్యం వైశిష్ట్యావిషయకం నిష్ప్రకారకం వా। న తత్ర ప్రమాణమితి చేత్ న విశిష్టజ్ఞానస్యైవ తత్ర ప్రమాణత్వాత్। న హి విశేషణజ్ఞానమన్తరేణ విశిష్టజ్ఞానముత్పద్యతే అనుమిత్యాదౌ తథా దర్శనాత్। తథా చ గౌరితి ప్రత్యక్షం విశేషణజ్ఞానజన్యం విశిష్టజ్ఞానత్వాదనుమితివత్। న చ పరోక్షత్వముపాధిః ప్రత్యభిజ్ఞానే సాధ్యావ్యాపకత్వాత్ నాపి విశిష్టవిశేషణత్వం పక్షేతరత్వాత్ న చ వ్యాప్యత్వాసిద్ధిః అనుమితౌ సాధ్యస్య శాబ్దజ్ఞానే పదార్థస్య విశేషణస్య జ్ఞాతవిశిష్టధీమాత్రే జనకత్వదర్శనాత్। న చ విశేషణతావచ్చేదకప్రకారకజ్ఞానం తత్ర తన్త్రం న తు

విశేషణజ్ఞానమితి వాచ్యం లాఘవేన విశేషణజ్ఞానస్యైవ జనకత్వకల్పనాత్। కిఞ్చ ప్రాథమికగౌరితి ప్రత్యక్షే గోత్వస్య విశేషణస్య పూర్వానుభూతస్య కథం నిర్వికల్పకమన్తరేణ

జ్ఞానం స్యాత్। పూర్వజన్మానుభవస్య ప్రాగ్భవీయసంస్కారద్వారా కారణత్వకల్పనాపేక్షయా తజ్జన్మానుభవస్యైవ కల్పనౌచిత్యాత్। జాగరాద్యజ్ఞానే చ విశిష్టజ్ఞానత్వేనావ్యవహితవిశేషణజ్ఞానజన్యత్వమనుమేయం విశిష్టజ్ఞానత్వాత్। న చ విశేషణవైయర్థ్యం నిర్వికల్పకే వ్యభిచారవారకత్వేన సార్థకత్వాత్। తదసిద్ధిదశాయా తత్ర కథం వ్యభిచార ఇతి చేత్ న అసిద్ధేః పరేణ వ్యభిచారోద్భావనస్య దృష్టత్వాత్। అనవస్థయా వ్యాప్తిగ్రహ ఏవ న స్యాద్యది విశిష్టజ్ఞానత్వాదితి న క్రియేత। తతో యేన విశేషణేన వినా వ్యాప్తిర్గ్రహీతుం న శక్యతే తదేవ సార్థకం న తు వ్యభిచారవారకమేవేత్యపి వదన్తి। విశిష్టజ్ఞానే చ విశేషణజ్ఞానవిశేష్యేన్ద్రియసన్నికర్షస్తదుభయాసంసర్గాగ్రహశ్చ కారణమ్। విశేషణసన్నికర్షోపీత్యేకే। తచ్చైతదుభయమపి సాక్షాత్కారి ఇన్ద్రియజన్యత్వస్యైవ సాక్షాత్త్వప్రయోజకత్వాత్। అయం గౌరితిసాక్షాత్కారే గోశబ్దోప్యుపనీతో భాసతే చన్దనే సౌరభవత్।

యద్వా తటస్థ ఏవ శబ్దః న తు విశిష్టప్రత్యయవిషయః ద్వే ద్రవ్యే ఇతి విశిష్టజ్ఞానే ద్విత్వవత్ తస్మాద్ వృత్తిరూపం తు వైశిష్ట్యం తత్రాపి స్ఫురతి సంజ్ఞాస్మారకం తు నిర్వికల్పకమేవ యదుక్తమ్।

యత్ సంజ్ఞాస్మరణం నామ న తదప్యన్యహేతుకమ్।

పిణ్డ ఏవ హి దృష్టః సన్ సజ్ఞాం స్మారయితుం క్షమః॥ ఇతి।

అథ లైఙ్గికమ్। తత్ర వ్యాప్తివిశిష్టః పక్షధర్మో లిఙ్గం తత్పరామర్శః పరామృశ్యమాణం వా తదేవానుమితికరణమ్। నను కథముత్తరః పక్షః అతీతానాగతధూమాదేరసతః కరణత్వానుపపత్తేరితి చేత్ న తత్ర ధూమాదిప్రాగభావప్రధ్వంసయోరేవ విద్యమానయోః కరణత్వాత్। తయోరపి సామాన్యతో వహ్నివ్యాప్యత్వాత్। నహి యత్ర ధూమప్రాగభావప్రధ్వంసౌ తత్ర న వహ్నిరితి। అధూమాద్ ధూలీపటలాదేః కథం వహ్న్యనుమితిరితి చేత్ న బ్రూమో ధూమః కరణమపి తు వ్యాప్యత్వేన పరామృశ్యమాణం కరణమితి। తథా చ తాద్రూప్యేణ పరామృశ్యమాణం ధూలీపటలమపి కథం న కరణం స్యాత్ పూర్వదినవృత్తితయా నిశ్చితాదిదానీం సదసత్త్వాభ్యాం సన్దిహ్యమానాత్ కథమనుమితిః స్యాత్ ధూమధ్వంసయోరుభయోరపి సన్దిగ్ధత్వాదితి చేత్ న శ్వస్తనత్వవిశిష్టధూమధ్వంసస్య తత్రాపి నిశ్చితత్వాత్ సత్యపి ధూమే విశేషణతావచ్ఛేదకస్య శ్వస్తనత్వస్యాభావాదిత్యలమనేన।

తత్రాపి వ్యాప్తిరవ్యభిచరితః సమ్బన్ధః। నను వ్యభిచారః సాధ్యాత్యన్తాభావసామానాధికరణ్యం
తదభావశ్చావ్యభిచారః కథం కేవలాన్వయిని స్యాత్ తత్ర సాధ్యాత్యన్తాభావాప్రసిద్ధేరితి చేత్ న
కేవలాన్వయిని సమ్బన్ధమాత్రస్యైవ వ్యాప్తిత్వాత్ తదతిరిక్తస్థలే
త్వవ్యభిచరితత్వస్యోక్తత్వాత్। ఏవం సత్యననుగమ ఇతి చేత్ న
అననుగతస్యైవానుమితిజనకత్వాత్। అనుమితిత్వావచ్ఛిన్నం ప్రతి పక్షధర్మతాజ్ఞానస్యైవ
జనకత్వాత్ అనుమితివిశేషం ప్రతి వ్యాప్తివిశేషస్య ప్రయోజకత్వాత్। యద్వా
అవినాభావసమ్బన్ధో వ్యాప్తిః। నను సాధ్యం వినా సాధనస్యాభావో వాఽవినాభావః సాధ్యసద్భావే
సాధనసద్భావో వా ద్వయమపి వ్యభిచారి సాధారణమితి చేత్ న సాధ్యం వినేతి
సాధ్యాత్యన్తాభావవతి సాధనస్యాభావ ఇత్యర్థత్వాత్। తథా చ
సాధ్యాత్యన్తాభావాసామానాధికరణ్యమేవ పర్యవస్యతి సాధ్యవిశేషమాదాయానుపపన్నమిదం
నహి మహానసీయవహ్న్యభావవతి పర్వతీయోపి ధూమో న వర్తత ఇతి చేత్ న
సాధ్యసామాన్యాభావస్య వివక్షితత్వాత్। విశేషాభావాధికస్య
సామాన్యాభావస్యానుభవసిద్ధత్వాత్। భవతి హి వహ్నిరత్ర నాస్తి మహానసీయో వహ్నిరత్ర నా-

స్తీతి ప్రతీతిభేదః ప్రతియోగితావచ్ఛేదకభేదాదభావభేదానుభవాత్
వహ్నిత్వమహానసీయవహ్నిత్వయోః ప్రతియోగితావచ్ఛేదకయోర్భేదాత్ విశేషాభావస్య
విశేషాన్తరావిరోధిత్వాత్ సామాన్యాభావస్య చ తద్విరోధిత్వాత్ విశేషాభావనిశ్చయేఽపి
సామాన్యాభావసన్దేహాచ్చ। భవతి హి వాయౌ పార్థివాదిరూపవిశేషాభావనిశ్చయేఽపి వాయౌ
రూపం నవేతి సన్దేహః। స కథం సామాన్యాభావమన్తరేణ స్యాద్ విశేషాభావానాం నిశ్చితత్వాత్।
యద్వా కార్త్స్న్యేన సమ్బన్ధో వ్యాప్తిః। నను కృత్స్నపదం సాధ్యపరం చేత్ తదా కృత్స్నస్య
సాధ్యస్య సాధనేన సమ్బన్ధో నాస్త్యేవ నహ్యయోగోలకీయేనాపి వహ్నినా ధూమస్య సమ్బన్ధః।
అథ కృత్స్నస్య సాధనస్య సాధ్యేన సమ్బన్ధ ఇత్యుచ్యతే తదపి నాస్తి నహి కృత్స్నస్య
మహానసీయాదేర్ధూమస్యైకేన సాధ్యేన సమ్బన్ధః సంభవతి। ఏతేన కృత్స్నస్య సాధనస్య
కృత్స్నేన సాధ్యేన సమ్బన్ధ ఇత్యర్థోపి నిరస్తః। మైవం
సాధనసమానాధికరణయావద్ధర్మసమానాధికరణసాధ్యసామానాధికరణ్యస్య వివక్షితత్వాత్।
యద్వా ప్రతియోగివ్యధికరణసాధనసమానాధికరణాత్యన్తాభావాప్రతియోగిసాధ్య-
సామానాధికరణ్యస్య వివక్షతత్వాత్। యద్వా ప్రతియోగివిరుద్ధస్వసమానాధికరణా-

త్యన్తాభావాప్రతియోగిసాధ్యసామానాధికరణ్యస్య వివక్షితత్వాత్। ఇదం సంయోగి ద్రవ్యత్వాదిత్యత్ర యద్యపి ద్రవ్యత్వం యత్ సాధనం తత్సమానాధికరణాత్యన్తాభావస్య ప్రతియోగి చ సాధ్యం సంయోగస్యావ్యాప్యవృత్తిత్వాదత ఉక్తం ప్రతియోగివ్యధికరణేత్యత్యన్తాభావవిశేషణం సంయోగాత్యన్తాభావస్యాప్రతియోగిసమానాధికరణత్వాత్। యద్యపి సంయోగమాత్రమత్ర సాధ్యం న తు సంయోగవిశేషః సంయోగత్వావచ్ఛిన్నస్య చాత్యన్తాభవో న ద్రవ్యత్వసమానాధికరణః యత్రైకస్య సంయోగస్యాభావస్తత్ర సంయోగాన్తరసత్త్వాత్। న చ సర్వేషాం సంయోగానామవ్యాప్యవృత్తితయా సంయోగసామాన్యాభావస్యాప్యవ్యాప్యవృత్తిత్వమితి వాచ్యమ్ విశేషాభావావ్యాప్యవృత్తిత్వేఽపి సామాన్యాభావస్య వ్యాప్యవృత్తిత్వాత్। తథాప్యాకాశం మనఃసంయోగి విభుత్వాదిత్యత్ర విభుత్వసమానాధికరణాత్యన్తాభావప్రతియోగి భవత్యేవ మనఃసంయోగిత్వమితి తదుపగ్రహార్థం విశేషణస్యార్థవత్త్వాత్। వస్తుతో ద్రవ్యం సంయోగి ద్రవ్యత్వాదిత్యత్ర సంయోగవత్త్వం సాధ్యతే తచ్చ వ్యాప్యవృత్త్యేవ సంయోగవత్త్వం హి సంయోగసమవాయః కృత్తద్ధితసమాసేభ్యః సమ్బన్ధాభిధానం త్వతల్భ్యామితి కాత్యాయనవచనాత్ సంయోగస్యావ్యాప్యవృత్తిత్వేఽపి తత్సమవాయస్య వ్యాప్యవృత్తిత్వాత్ తస్యైవ చ సాధ్యత్వాత్ సంయోగాత్యన్తాభావవత్యపి ప్రదేశే

తత్సమవాయస్య సత్త్వాత్। వాయౌ రూపాత్యన్తాభావవత్యపి రూపసమవాయాభ్యుపగమాదితి ప్రతియోగ్యసమానాధికరణేత్యాదివిశేషణమనాదేయమేవ। యద్వా అనౌపాధికః సమ్బన్ధో వ్యాప్తిః। ననూపాధిః సాధ్యవ్యాపకత్వే సతి సాధనావ్యాపకః వ్యాపకత్వం చ తద్వన్నిష్ఠాత్యన్తాభావాప్రతియోగిత్వం ప్రతియోగిత్వం చ విరోధిత్వం తచ్చ సహానవస్థాననియమః నియమశ్చ వ్యాప్తిరేవేతి చక్రకమితి చేత్ న యావత్ స్వవ్యభిచారిసాధ్యసామానాధికరణ్యస్యానోపాధికత్వేనోక్తత్వాత్। స్వసాధనం వ్యభిచారి యేభ్య ఇతి స్వవ్యభిచారిణః సాధనావ్యాపకాః తాన్ వ్యభిచరితుం శీలం యస్య సాధ్యస్య తేన సామానాధికరణ్యమిత్యర్థాత్। తేన సాధనావ్యాపకానాం యావతా సాధ్యమవ్యాప్యం చేత్ తదా సాధ్యావ్యాపకత్వాదనౌపాధికత్వం పర్యవస్యతి। నను సాధ్యవ్యాపకత్వే సతి సాధనావ్యాపకత్వముపాధిలక్షణం వాయుః ప్రత్యక్షః ప్రత్యక్షస్పర్శాశ్రయత్వాదిత్యత్రోద్భూతరూపవత్త్వమేవం స శ్యామో మిత్రాతనయత్వాదిత్యత్ర శాకపాకజత్వం చోపాధిర్న వ్యాప్నోతి ప్రత్యక్షత్వస్యాత్మని శ్యామత్వస్య కాకకోకిలాదౌ సత్యపి తత్రోపాధేరసత్త్వాత్ న చ పర్యవసితసాధ్యవ్యాపకత్వే సతి సాధనావ్యాపకత్వం తల్లక్షణం ప్రకృతేఽపి బహిర్ద్రవ్యప్రత్యక్షత్వస్య పర్యవసితస్య సాధ్యస్యోత్పత్తికనరశ్యామత్వస్య చ

వ్యాపకత్వాత్ తదుక్తమ్।

వాద్యుక్తసాధ్యనియమచ్యుతోపి కథకైరుపాధిరుద్భావ్యః।

పర్యవసితం నియమయన్ దూషకతాబీజసామ్రాజ్యాత్॥

ఇతి వాచ్యమ్ జలం ప్రమేయం రసవత్త్వాదిత్యత్ర గన్ధవత్త్వస్యోపాధిత్వప్రసఙ్గాత్। భవతి హి రసవత్త్వావచ్ఛిన్నప్రమేయత్వస్య గన్ధవత్త్వం వ్యాపకమ్। అత ఏవ సాధనావచ్ఛిన్నసాధ్యవ్యాపకత్వే సతి సాధనావ్యాపకత్వమిత్యాద్యపి నిరస్తమ్। కిఞ్చ పక్షేతరోప్యేవముపాధిః స్యాత్ సోపి హి సాధ్యవ్యాపకః సాధనావ్యాపకశ్చేతి। బాధోన్నీతః పక్షేతర ఉపాధిరేవ యథా వహ్నిరనుష్ణః కృతకత్వాదిత్యత్ర వహ్నీతరత్వమితి చేత్ న తదన్యత్రాతివ్యాప్తేరుక్తత్వాత్। నను పక్షేతరస్యోపాధిత్వమాపాద్యతే తత్రోపాధిలక్షణస్యాతివ్యాప్తిర్వా బోధ్యతే। నాద్యః స్వవ్యాఘాతకత్వేనానుమానమాత్రోచ్ఛేదకతయా స్వవ్యావృత్తిద్వారా సాధ్యవ్యావృత్తివత్ సాధ్యాభావవ్యావృత్తేరపి తేనాపాదయితుం శక్యత్వాత్తస్యానుపాధిత్వాత్। న ద్వితీయః సాధ్యవ్యాపకత్వసంశయేన తత్ర తన్నిశ్చయగర్భతల్లక్షణాగమనాదితి చేత్ న ఉపాధిత్వాపాదనపక్షేపి స్వవ్యాఘాతకత్వాదనుపాధిత్వమితి న సమ్భవతి వ్యభిచారోన్నయనాదేర్దూషకత్వప్రయోజకస్యైవమపి సత్త్వాత్ ఉపాధిలక్షణేఽప్యతివ్యాప్తిః పక్షేతరే సమ్భవత్యేవ పక్షే సాధ్యవ్యాపకత్వసన్దేహేఽపి తదన్యత్ర

తన్నిశ్రయాత్। అన్యథా పక్షే తత్సన్దేహేనానుపాధిత్వే సన్దిగ్ధోపాధ్యుచ్ఛేదప్రసఙ్గాత్। మైవం పర్యవసితసాధ్యవ్యాపకత్వే సతి సాధనావ్యాపకత్వముపాధిత్వం పర్యవసితత్వం చ సాధ్యప్రసిద్ధ్యనుగుణరూపావచ్ఛిన్నం సాధ్యం యథా స శ్యామో మిత్రాతనయత్వాదిత్యత్ర శాకపాకజత్వమ్ కోకిలాదిశ్యామత్వావ్యాపకమప్యోత్పత్తికనరశ్యామత్వావచ్ఛేదేన వైద్యకాత్ శాకపాకజత్వస్య వ్యాపకత్వమ్ యథా వా వాయుః ప్రత్యక్ష ఉద్భూతస్పర్శవత్త్వాదిత్యత్రోద్భూతరూపవత్త్వం బహిర్ద్రవ్యప్రత్యక్షత్వం ప్రత్యన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం తద్వ్యాపకత్వనిశ్చయాత్। యద్యపి వ్యభిచారిత్వేన సాధనస్య సాధ్యవ్యభిచార ఉన్నీయతే స ఉపాధిః తథాహి వహ్నిత్వం ధూమవత్త్వవ్యభిచారి ధూమవత్త్వవ్యాపకార్ద్రేన్ధనప్రభవవహ్నిమత్త్వవ్యభిచారిత్వాదేవమన్యత్రాపి

కేచిద్వ్యాప్యత్వాసిద్ధ్యున్నాయకత్వముపాధేర్దూషకత్వమాహుః తథాహి వహ్నిమత్త్వం ధూమవత్త్వవ్యాప్యం ధూమవత్త్వవ్యాపకార్ద్రేన్ధనప్రభవవహ్నిమత్త్వావ్యాప్యత్వాత్। యద్యద్వ్యాపకావ్యాప్యం తత్తదవ్యాప్యమితి వ్యాప్తేః। అన్యే తు సత్ప్రతిపక్షోత్థాపకతయోపాధేర్దూషకత్వమాహుః। తథాహి పర్వతోఽయం ధూమవాన్ వహ్నిమత్త్వాదిత్యత్రార్ద్రేన్ధనప్రభవవహ్నిమత్త్వేనోపాధినా స్వవ్యతిరేకద్వారా సత్ప్రతిపక్షత్వమ్ పర్వతోఽయం నిర్ధూమః ఆర్ద్రేన్ధనప్రభవవహ్నిరహితత్వాదితి।

యద్వ్యావృత్త్యా పక్షే సాధ్యసాధనసమ్బన్ధో వ్యావర్తతే స ధర్మస్తత్ర హేతావుపాధిరిత్యన్యే। ఆచార్యస్తు సమవ్యాప్తస్యైవోపాధిత్వమాహుః తథాహి యద్ధర్మోన్యత్ర ప్రతిబిమ్బతే స ఉపాధిరిత్యుచ్యతే తదుపాధేర్వ్యాప్యత్వం ధర్మః స్యాత్ తదా సాధనత్వాభిమతే స ప్రతిబిమ్బేత తేన సాధ్యవ్యాప్యత్వమాయాతి దూషకత్వార్థం చ సాధ్యవ్యాపకత్వమపేక్షితం సాధ్యావ్యాపకవ్యభిచారిత్వేన హేతోః సాధ్యవ్యభిచారిత్వసమ్భవాత్। తథా చ సాధ్యసమవ్యాప్తత్వే సతి సాధనావ్యాపకత్వమితి తల్లక్షణం తదేవమాహుః।

అన్యే పరప్రయుక్తానాం వ్యాప్తీనాముపజీవకాః।

తైర్దృష్టైరపి నైవేష్టా వ్యాపకాంశావధారణా॥

కిఞ్చ।

ఏకసాధ్యావినాభావే మిథః సమ్బన్ధశూన్యయోః।

సాధ్యాభావావినాభావీ స ఉపాధిర్యదత్యయః॥ ఇతి।

యదభావో వ్యభిచారం విరుణద్ధి స ధర్మస్తత్ర హేతావుపాధిరిత్యాది। విషమవ్యాప్తోప్యుపాధిర్దూషకతాబీజసామ్యాదిత్యపరే।

హేత్వాభాసాస్తు విరుద్ధాసిద్ధసన్దిగ్ధాస్త్రయ ఏవ న తు

(౧౫) శివస్తోత్రావలీ। ఉత్పలదేవవిరచితా। శ్రీక్షేమరాజవిరచితవృత్తిసమేతా (వేదాన్తః)౨

(౧౬) మీమాంసాబాలప్రకాశః జైమినీయద్వాదశాఽధ్యాయార్థసంగ్రహః
శ్రీభట్టనారాయణాత్మజభట్టశఙ్కరవిరచితః। (మీమాంసా) ౨

(౧౭) ప్రకరణపఞ్చికా ప్రభాకరమతానుసారిమీమాంసాదర్శనమ్।
మహామహోపాధ్యాయశ్రీశాలికనాథమిశ్రవిరచితమ్ శ్రీశఙ్కరభట్టకృతో
మీమాంసాసారసంగ్రహశ్చ సమ్పూర్ణః (మీమాంసా) 3

(౧౮) అద్వైతసిద్ధిసిద్ధాన్తసారః।
పణ్డితప్రవరశ్రీసదానన్దవ్యాసప్రణీతస్తత్కృతవ్యాఖ్యాసమలఙ్కృతః। (వేదాన్తః)

(౧౯) కాత్యాయనశ్రౌతసూత్రమ్। మహామహోపాధ్యాయశ్రీకర్కాచార్యవిరచితభాష్యసహితమ్।
౧3

(౨౦) బ్రహ్మసూత్రభాష్యమ్। శ్రీభాస్కరాచార్యవిరచితం సంపూర్ణమ్ (వేదాన్తః) 3

(౨౧) శ్రీహర్షప్రణీతం ఖణ్డనఖణ్డఖాద్యమ్। ఆనన్దపూర్ణవిరచితయా
ఖణ్డనఫక్కికావిభజనాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా విద్యాసాగరీతి ప్రసిద్ధయా సమేతమ్। (వేదాన్తః) ౧౪

(౨౨) ఆఖ్యాతచన్ద్రికా శ్రీభట్టమల్లవిరచితా ౧

(౨3) శ్రీలక్ష్మీసహస్రమ్—బాలబోధినీవ్యాఖ్యయాఽవతరణికయా చ సహితమ్। ౮

౨౪) బ్రహ్మసూత్రవృత్తిః మరీచికా శ్రీవ్రజనాథభట్టకృతా (వేదాన్తః) … …. ౨

(౨౫) క్రోడపత్రసంగ్రహః। అత్ర శ్రీకాలీశఙ్కరసిద్ధాన్తవాగీశవిరచితాని అనుమానజాగదీశ్యాః ప్రత్యక్షానుమానగాదాధర్యాః ప్రత్యక్షానుమానమాథుర్యా వ్యుత్పత్తివాదస్య శక్తివాదస్య ముక్తివాదస్య శబ్దశక్తిప్రకాశికాయాః కుసుమాఞ్జలేశ్చ క్రోడపత్రాణి ౨

(౨౬) బ్రహ్మసూత్రమ్, ద్వైతాద్వైతదర్శనమ్। శ్రీసున్దరభట్టరచితసిద్ధాన్తసేతుకాఽభిఘటీకాసహితశ్రీదేవాచార్యప్రణీతసిద్ధాన్తజాహ్నవీయుతమ్ ౨

(౨౭) షడ్దర్శనసముచ్చయః। బౌద్ధనైయాయికకాపిలజైనవైశేషికజైమినీయదర్శనసంక్షేపః। మణిభద్రకృతటీకయా సహితః। హరిభద్రసూరికృతః। ౧

(౨౮) శుద్ధాద్వైతమార్తణ్డఃప్రకాశవ్యాఖ్యాసహితః। ప్రమేయరత్నార్ణవశ్చ। ౧

(౨౯) అనుమానచిన్తామణివ్యాఖ్యాయాః శిరోమణికృతదీధిత్యా జగదీశీ టీకా। ౧౩

(౩౦) వీరమిత్రోదయః। మహామహోపాధ్యాయశ్రీమిత్రమిశ్రవిరచితః పరిభాషా—సంస్కారప్రకాశాత్మకః। సాపిణ్డ్యదీపకశ్చ ... ౧౧

(౩౧) వీరమిత్రోదయః। మహామహోపాధ్యాయశ్రీమిత్రమిశ్రవిరచితః ఆహ్నికప్రకాశః ౬

(౩౨) స్మృతిసారోద్ధారః విద్వద్వరవిశ్వమ్భరత్రిపాఠిసంకలితః।... ... ...౪

(౩౩) వేదాన్తరత్నమఞ్జూషా। శ్రీభగవత్పురుషోత్తమాచార్యకృతా। ౨

(౩౪) ప్రస్థానరత్నాకరః। గోస్వామిశ్రీపురుషోత్తమజీమహారాజవిరచితః ౨

(3౭) వేదాన్తపారిజాతసౌరభం నామ బ్రహ్మమీమాంసాభాష్యం శ్రీనిమ్బార్కాచార్యవిరచితమ్। ౧

(3౬) యోగదర్శనమ్। పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యనారాయణతీర్థవిరచిత–యోగసిద్ధాన్తచన్ద్రికాసమాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సంవలితమ్। ౨

(3౭) వేదాన్తదర్శనమ్। పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యశ్రీరామానన్దసరస్వతీస్వామికృతబ్రహ్మాఽమృతవర్షిణీసమాఖ్య వ్యాఖ్యా-సంవలినమ్। ౪

(3౮) విశ్వప్రకాశః। కోశః। విద్వద్వరశ్రీమహేశ్వరసూరివిరచితః। ౨

(3౯) శ్రీసుబోధినీ। శ్రీవల్లభాచార్యవినిర్మితా శ్రీమద్భాగవతవ్యాఖ్యా గోస్వామీశ్రీవిఠ్ఠలనాథదీక్షితవిరచితటిప్పణీసహితా। శ్రీమద్భాగవతదశమస్కన్ధజన్మప్రకర్ణ శ్రీసుబోధినీటిప్పణ్యోః–ప్రకాశః గోస్వామి శ్రీశ్రీపురుషోత్తమజీమహారాజవిరచిత ... 3

(౪౦) వీరమిత్రోదయః। మహామహోపాధ్యాయశ్రీమిత్రమిశ్రవిరచితః పూజాప్రకాశః। ... ౪

(౪౧) వేదాన్తసిద్ధాన్తసంగ్రహః। శ్రుతిసిద్ధాన్తాపరనామకః। శ్రీబ్రహ్మచారివనమాలిమిశ్రవిరచితః। వేదాన్తకారికావలీ శ్రీపురుషోత్తమప్రసాదః శర్మకృతా అధ్యాత్మసుధాతరఙ్గిణ్యాఖ్యటీకయా సహితా। 3

(౪౨) స్వానుభవాదర్శః। శ్రీమత్పరమహంసపరివ్రాజకాచార్యనారాయణాశ్రమాశిష్యమాధవాశ్రమవిరచితః। స్వకృతటీకావిభూషితశ్చ। ౧

(౪3) యాజ్ఞవల్క్యస్మృతిః। బాలమ్భట్టీసమాఖ్యవ్యాఖ్యాసమలఙ్కృతమితాక్షరాసహితా। వ్యవహారాధ్యాయః ౧౧

(౪౪) గాదాధరీ। శ్రీగదాధరభట్టాచార్యచక్రవర్తికృతా। శ్రీగఙ్గేశోపాధ్యాయవిరచితతత్త్వచిన్తామణ్యా శ్రీరఘునాథతార్కికశిరోమణివిరచితదీధిత్యా చ గర్భితా। ౪

(౪౫) శాస్త్రదీపికా। శ్రీపార్థసారథిమిశ్రప్రణితా। రామకృష్ణవిరచితయుక్తిస్నేహప్రపురణ్యాఖ్యవ్యాఖ్యయా సహితా తర్కపాద। ౫

(౪౬) వైయాకరణసిద్ధాన్తలఘుమఞ్జూషా మహామహోపాధ్యాయశ్రీనాగేశభట్టావిరచితా। శ్రీమద్దుర్బలాచార్య–బాలమ్భట్టాభ్యాం విరచితకుఞ్జికాకలాహ్వటీకాద్వయసంవలితా। ౮

(౪౭) వ్యాకరణసిద్ధాన్తసుధానిధిః। పర్వతీయవిశ్వేశ్వరసూరివిరచితః। ౬

(౪౮) విరమిత్రోదయః। లక్షణప్రకాశః। మహామహోపాధ్యాయశ్రీమిత్రమిశ్రవిరచితః।

(౪౯) బృహదారణ్యకవార్త్తికసారశ్రీమద్విద్యారణ్యస్వామివిరచితః। మహేశ్వరతీర్థకృతయాలఘుసంగ్రహాఖ్యయా టీకయా సమలంకృతః। ౪

(౫౦) వీరమిత్రోదయః। రాజనీతిప్రకాశః। మహామహోపాధ్యాయశ్రీమిత్రమిశ్రవిరచితః। ౪

(౫౧) పూర్వమీమాంసా అధికరణకౌముదీ। శ్రీమన్మహామహోపాధ్యాయ పం౦ రామకృష్ణభట్టాచార్యవిరచితా పరిశిష్టాధికరణనిరూపణపూర్వకం టిప్పణ్యా పరిష్కృతా।

(౫౨) ప్రసస్తపాద భాష్యటీకాసంగ్రహః। తత్ర కణాదరహస్యమ్। శ్రీశంకరమిశ్రవిరచితమ్ ౧

పత్త్రాదిప్రేషణస్థానమ్} హరిదాసగుప్తః,

చౌఖమ్బా బనారస సిటీ

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES;

A COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 255.

ప్రశస్తపాదభాష్యటీకాసంగ్రహః।

తత్ర

కణాదరహస్యమ్।

శ్రీశఙ్కరమిశ్రవిరచితమ్।

ప్రశస్తపాదభాష్యసమాలోచనం తర్కాలఙ్కారభాష్పయరీక్షా చ।

వారాణసీస్థరాజకీయసంస్కృతపాఠశాలీయపుస్తకాలయాధ్యక్షేణ పణ్డిత-

విన్ధ్యేశ్వరీప్రసాదద్వివేదినా పం.ఢుణ్ఢిరాజశాస్త్రిణా చ సంస్కృతమ్।

PRAŚASTAPÂDABHÂSHYATÎKÂSAMGRAHA

A Collection of Commentaries on the

Praśastapàdabhàshya,

KANÂDARAHASYAM

By ŚRÎ ŚANKARA MISRA,

and Reviews on the Praśastapâda Bhâshya

and Tarkâlankâra's Vaiśeshika Bhâshya

Edited by, Paṇḍit Vindhyeśwarî Prasâda Dvived

Librarian, Government Sanskrit College, Benares,

FASCICULUS II-౨

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE. BENARES.

AGENTS:– OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDITA JYESHTHARAM MUKUNDAJI, BOMBAY:

PROBSTHAIN & CO; BOOKSELLERS, LONDON.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press, Benares.

1917.

Price Rupee one.

॥శ్రీః॥

- -*- -

ఆనన్దవనవిద్యోతిసుమనోభిః సుసంస్కృతా॥

సువర్ణాఽఙ్కితభవ్యాభశతపత్త్రపరిష్కృతా॥౧॥

వేమూరీ దుర్గానాగేశ్వర రావుగారు స్మృతి గ్రన్థావలీ

చౌఖమ్బా—సంస్కృతగ్రన్థమాలా మఙ్గలదర్శనా॥

రసికాలికులం కుర్యాదమన్దాఽఽమోదమోహితమ్॥౨॥

స్తబకః—౨౫౫

౧ అస్యాం చౌఖమ్బా—సంస్కృతగ్రన్థమాలాయాం ప్రతిమాసం పృష్ఠశతకే సున్దరైః సీసకాక్షైరరుత్తమేషు పత్త్రేషు ఏకః స్తవకో ముద్రయిత్వా ప్రకాశ్యతే। ఏకస్మిన్ స్తవకే ఏక ఏవ గ్రన్థో ముద్ర్యతే।

౨ ప్రాచీనా దుర్లభాశ్చాముద్రితా మీమాంసావేదాన్తాదిదర్శనవ్యాకరణధర్మశాస్త్రసాహిత్యపురాణాదిగ్రన్థా ఏవాఽత్ర సుపరిష్కృత్య ముద్ర్యన్తే।

3 కాశికరాజకీయప్రధానసంస్కృతపాఠశాలాఽధ్యాపకాః పణ్డితా అన్యే చ శాస్త్రదృష్టయో విద్వాంస ఏతత్పరిశోధనాదికార్యకారిణో భవన్తి।

౪ భారతవర్షీయైః, బ్రహ్మదేశీయైః సింహలద్వీపవాసిభిశ్చైతద్గ్రాహకైర్దేయం వార్షికమగ్రిమం మూల్యమ్-ముద్రాః ౭ ఆనకా ౮

౫ అన్యైర్దేయం ప్రతిస్తవకం ... ... „ „ ౧ „ ౦

౬ ప్రాపణవ్యయః పృథగ్ నాస్తి। ....

సామ్ప్రతం ముద్ర్యమాణా గ్రన్థాః—

(౧) సంస్కారరత్నమాలా। గోపీనాథభట్టకృతా ఖణ్డే .... ౨।

(౨) శబ్దకౌస్తుభః। భట్టోజిదీక్షితకృతః ౧౨

(3) శ్లోకవార్తికమ్। భట్టకుమారిలవిరచితమ్ పార్థసారథిమిశ్రకృతన్యాయరత్నాకరాఖ్యయా వ్యాఖ్యయా సహితమ్। సమ్పూర్ణమ్। ౧౦

(౪) భాష్యోపవృహితం తత్త్వత్రయమ్। విశిష్టాద్వైతదర్శనప్రకరణమ్। శ్రీమల్లోకాచార్యప్రణీతమ్। శ్రీనారాయణతీర్థవిరచితభాట్టభాషాప్రకాశసహితం సమ్పూర్ణమ్ (వేదాన్తః) ౨

(౫) కరణప్రకాశః। శ్రీబ్రహ్మదేవవిరచితః ౧

(౬) భాట్టచిన్తామణిః। మహామహోపాధ్యాయశ్రీగాగాభట్టవిరచితా। తర్కపాదః (మీమాంసా) ౨

(౭) న్యాయరత్నమాలా-శ్రీపార్థసారథిమిశ్రవిరచితా సంపూర్ణా (మీమాంసా) .. ౨

(౮) బ్రహ్మసూత్రభాష్యమ్ బాదరాయణప్రణీతవేదాన్తసూత్రస్య యతీన్ద్రశ్రీమద్విజ్ఞానభిక్షుకృతవ్యాఖ్యానమ్। సమ్పూర్ణమ్। (వేదాన్తః) ౬

(౯) స్యాద్వాదమఞ్జరీమల్లిషేణ నిర్మితా సమ్పూర్ణా ౨

(౧౦) సిద్ధిత్రయమ్-విశిష్టాద్వైతబ్రహ్మనిరూపణపరమ్ శ్రీభాష్యకృతాం పరమగురుభిః శ్రీ ౬ శ్రీయామునమునిభిర్విరచితమ్। సమ్పూర్ణమ్ వేదాన్తః ౧

పఞ్చ షడ్ వా తథాహి సాధ్యాభావవ్యాప్తో విరుద్ధః యథా నిత్యః శబ్దః కృతకత్వాత్ అయమశ్వో విషాణిత్వాత్ ఏవం విశేషవిరుద్ధమపి తద్యథా అగురుప్రభవవహ్నిమానయమసురభిధూమవత్త్వాదితి। అసాధకతానుమితౌ నియమాంశో వ్యర్థః తథాహి విషాణిత్వమశ్వత్వాసాధకం తదభావవ్యాప్యత్వాదిత్యత్ర తదభావసమానాధికరణత్వాదిత్యస్యైవ ప్రయోజకత్వాదితి చేత్ నేదమసాధకం విరుద్ధత్వాదేవం ప్రయుక్తే వ్యర్థవిశేషణత్వాసమ్భవాత్ విరుద్ధత్వలక్షణే నియమాంశప్రవేశేపి న క్షతిః అన్యథా ధూమవత్త్వాదితి కృతే ధూమ ఏవ క ఇతి ప్రశ్నే తల్లక్షణే ఆర్ద్రేన్ధనప్రభవవహ్నిత్వావచ్ఛిన్నకారణతానిరూపితకార్యతావచ్ఛేదకధర్మవత్త్వం ధూమత్వమిత్యత్రార్ద్రేన్ధనేత్యాదివిశేషణా-నర్థక్యప్రసఙ్గాత్। అసిద్ధస్తు త్రివిధో వ్యాప్యత్వాసిద్ధః స్వరూపాసిద్ధః ఆశ్రయాసిద్ధశ్చ। వ్యాప్తిపక్షధర్మత్వాభ్యాం ప్రమితిసిద్ధిస్తదభావో హ్యసిద్ధిః తత్ర ప్రథమా విపక్షబాధకతర్కానవతారేణాసఙ్కీర్ణా అన్యత్ర వ్యభిచారసఙ్కీర్ణా యత్ర సహచారదర్శనం వ్యభిచారదర్శనం చాస్తి విపక్షబాధకస్తర్కో నాస్తి తద్యథా మనో విశేషగుణవత్ మూర్తత్వాత్ ఘటవత్ ఏవమాకాశం న శబ్దాశ్రయః ద్రవ్యత్వాదాత్మవత్ ఏవమాకాశం మూర్త్తం బహిరిన్ద్రియగ్రాహ్యగుణవత్త్వాదిత్యాది ఇయమేషాప్రయోజకస-

న్దిగ్ధానైకాన్తికసన్దిగ్ధోపాధ్యాదిరూపేణ తత్ర తత్ర ప్రసిద్ధా। స్వరూపాసిద్ధిర్యథా శబ్దో నిత్యోఽనిత్యో వా సావయవత్వాత్ నిత్యగుణత్వాదిత్యాది శబ్దో ద్రవ్యం గుణత్వత్వాత్ కర్మవత్త్వాదిత్యాది। ఆశ్రయాసిద్ధిరప్యాశ్రయస్వరూపాసిద్ధ్యా తద్విశేషణాసిద్ధ్యా చ తత్ర ప్రథమా యథా

గగనారబిన్దం సురభి అరబిన్దత్వాత్। నిశ్చితానన్వయత్వాదిదమపార్థకోదాహరణమితి చేత్ న ఆపాతతోన్వయస్ఫురణాత్। ద్వితీయా చ సిద్ధసాధనస్థలే ఆశ్రయస్య విశేషణం సన్దేహః సిషాధయిషా వా తయోరభావాత్ యథా ప్రత్యక్షసిద్ధవహ్నిమత్త్వాదిస్థలే తదనుమానం తదాహుః। న హి కరిణి దృష్టే చీత్కారేణ తమనుమిమతేఽనుమాతార ఇతి। క్వచిత్తు నిశ్చితసాధ్యేఽపి పక్షేఽనుమితీష్టసాధనతాజ్ఞానాదనుమిత్సయా యథా శ్రుతిసిద్ధేప్యాత్మని జ్ఞానవత్త్వే ఇచ్ఛావత్త్వయత్నవత్త్వాదినానుమానమ్ అన్యథా శ్రవణానన్తరం మననానవకాశాదాత్మా శ్రోతవ్యో మన్తవ్యో నిదిధ్యాసితవ్యః సాక్షాత్కర్తవ్య ఇతి విధ్యనుపపత్తేః। తదాహుః ప్రత్యక్షపరికలితమప్యర్థమనుమానేన బుభుత్సన్తే తర్కరసికా ఇతి। సన్దిగ్ధానైకాన్తికమ్। తచ్చ త్రివిధం సాధారణాసాధారణానుపసంహారిభేదాత్। త్రయాణామపి సంశయఫలకత్వేన సన్ది-

గ్ధత్వేనానుమానాత్। తత్ర సాధారణానైకాన్తికం యథా ఇయం గౌర్విషాణిత్వాత్ శబ్దో నిత్యః శబ్దత్వాదిత్యసాధారణమ్ అనధ్యవసాయఫలకమపి సంశయఫలకత్వేనోక్తమ్। తత్రానధ్యవసితం హేత్వాభాసాన్తరమితి లీలావతీకృతః। సర్వమనిత్యం ప్రమేయత్వాదిత్యనుపసంహారిసాధారణస్యాన్వయేనోభయకోటిసంస్పర్శాత్ సంశాయకతా। అసాధారణస్య వ్యతిరేకేణోభయకోటిసంస్పర్శాత్। అనుపసంహారిణశ్చ పక్ష ఏవోభయకోటిసంస్పర్శాత్ సంశయజనకత్వమ్। నను బాధసత్ప్రతిపక్షావపి హేత్వాభాసౌ తత్కథం త్రయ ఏవేతి చేత్ న వహ్నిరనుష్ణః కృతకత్వాదిత్యాదౌ హేతుమతి పక్షే యత్ర సాధ్యాభావప్రమా తత్రానైకాన్తికత్వమేవేతి సన్దేహసిషాధయిషయోరభావాదాశ్రయాసిద్ధిర్వా తదుక్తం బాధాయామపక్షధర్మో హేతురనైకాన్తో వేతి। హ్రదో వహ్నిమాన్ ధూమవత్త్వాదిత్యాదిబాధస్థలే తు స్వరూపాసిద్ధిరేవ సత్ప్రతిపక్షస్థలేఽపి ద్వయోర్విరుద్ధయోరన్యతరత్ర వ్యాప్తిభఙ్గ ఆవశ్యక ఇతి వ్యాప్యత్వాసిద్ధిరేవ ఆపాతతస్తద్గ్రహేఽపి తత్ర పర్యవసానధ్రౌవ్యాదితి। యే తు షష్ఠం హేత్వాభాసమప్రయోజకమాహుస్తేషామప్యప్రయోజకం వ్యాప్యత్వాసిద్ధావన్తర్భవతీతి మణిమయూఖే వాదివినోదే చ గ్రాహ్యమ్।

నను ప్రత్యక్షానుమానే ఏవ ప్రమాణే ఇత్యనుపపన్నం శబ్దోపమానైతిహ్యార్థాపత్తిసమ్భవాభావానామపి ప్రమాణానాం సత్త్వాదితి చేత్ న తేషామనుమాన ఏవాన్తర్భావాత్। తథాహి చైత్ర గామభ్యాజ దణ్డేనేతివాక్యమాకలయతామేతే పదార్థాః మిథః సంసర్గవన్తః ఆకాఙ్క్షాదిమత్పదైః స్మారితత్వాత్ గేహే ఘటోస్తి

తమానయేతిపదకదమ్బస్మారితపదార్థవదిత్యనుమానాదేవాభిమతసంసర్గసిద్ధిః ఆకాఙ్క్షాదికం స్వరూపసదేవ హేతుస్తేన లిఙ్గవిశేషణమనుపపన్నం న హి మనఃసంయోగాదినాపి లిఙ్గం విశిష్యతే తేనావిశేషితం చ లిఙ్గం వ్యభిచార్యేవ గౌరశ్వః పురుషో హస్తీత్యాదిపదస్మారితపదార్థవదితి చేత్ న నిరాకాఙ్క్షే అయోగ్యే చ తద్భ్రమాదన్వయబోధదర్శనేన తజ్జ్ఞానస్యైవ తన్త్రత్వాత్ శ్రోతరి తదుత్థాప్యసంసర్గావగమప్రాగభావ ఆకాఙ్క్షా సా కథం జ్ఞాతోపయుజ్యతే ప్రాగభావస్య స్వరూపసత ఏవ కార్యజనకత్వాత్। బాధకప్రమావిరహశ్చ యోగ్యతా తత్ర స్వబాధకప్రమావిరహస్యాయోగ్యేపి సత్త్వాత్ సకలబాధకప్రమావిరహస్య దుర్గ్రహత్వాత్ సాపి స్వరూపసత్యేవ హేతుః। ఏవమవ్యవధానేన పదార్థస్మృతిరాసత్తిః సాపి న జ్ఞాతా ప్రయోజికేతి చేత్ న ఆకాఙ్క్షాదికం జ్ఞాతముపయుజ్యతే జ్ఞాయమాన-

కరణే జ్ఞానోపయోగివ్యభిచారివైలక్షణ్యాత్ వ్యాప్తివచ్ఛబ్దశక్తివచ్చేతి జ్ఞానోపయోగిత్వసాధనాత్। తత్ర పదవిశేషసమభివ్యాహృతవాక్యగతమన్వయబోధసామర్థ్యమాకాఙ్క్షా సంసర్గే విరోధిరూపరాహిత్యం యోగ్యతా పరస్పరాన్వయవిరోధిపదానన్తరితత్వం చాసత్తిరితి సర్వం స్వప్రతిపదమేవ కిఞ్చ తాత్పర్యగ్రహం వినా శ్లిష్టాదౌ నాన్వయబోధ ఇతి తాత్పర్యగ్రహవిలమ్బేన లిఙ్గస్యైవ పరిపూర్ణత్వాత్ న చానాప్తోక్తే వ్యభిచారః అన్వయబోధసామర్థ్యాసామర్థ్యాభ్యాం వ్యభిచారాభావాత్ తర్హ్యన్వయబోధసామర్థ్యం కిం యోగ్యతాసత్తిభ్యాం తత ఏవాన్వయబోధోపపత్తేరితి చేత్ న స్వరూపయోగ్యతాయాం సత్యామపి సహకార్యపేక్షణాత్। వాక్యే చేదన్వయబోధసామర్థ్యమాకాఙ్క్షాసిద్ధం తర్హి శబ్దప్రామాణ్యమితి చేత్ న లిఙ్గభావేనైవ సామర్థ్యాభిధానాత్। అస్తి హి కిఞ్చిద్వాక్యం యత్స్మారితాః పదార్థా ఇతరేతరమన్వయినో న చ సర్వం తథా గౌరశ్వ ఇత్యాదౌ వహ్నిః కరణత్వం పాకః కృతిరిత్యాదౌ చాన్వయాదర్శనాత్। వాక్యే పదార్థస్మారకత్వం నాస్తీతి చేత్ పదకదమ్బస్మారితవాక్యస్యాభావాత్। యద్వా ఏతాని పదాని స్మారితార్థసంసర్గపూర్వకాణి ఆకాఙ్క్షాదిమత్పదకమ్బత్వాత్ గామభ్యాజేతిపదకదమ్బవదితి వక్తృజ్ఞానావచ్ఛేదకతయా సంసర్గసిద్ధిః। నహి సంసర్గాప్రతీత్యా వాక్య-

రచనా సమ్భవతి న చ వక్తృజ్ఞానం సంసర్గావిషయమనుమీయమానం సంసర్గమవిషయీకృత్యానుమితం భవతి న చ సంసర్గే సంసృజ్యమానాదన్యో విశేషః కిన్తు పూర్వానుమానే సాక్షాదేవ సంసర్గః సిద్ధ్యతి వక్తృజ్ఞానావచ్ఛేదకతయా తూత్తరత్రేతి విశేషః। శుకాదివాక్యాత్ కథమర్థప్రతీతిః న హి తత్ర సంసర్గజ్ఞానపూర్వకతేతి చేత్ న

తత్రాపీశ్వరసంసర్గజ్ఞానస్య సత్త్వాత్। తథా చ వేదతుల్యత్రైవ శుకాదివాక్యానామ్। ఏవం భ్రాన్తప్రతారకవాక్యేఽపి సంవాదిని సంసర్గసిద్ధిః అనభిమతః సంసర్గః కథం న సిధ్యతీతి చేత్ న శబ్దాదేవ తత్ర సంజ్ఞాసంజ్ఞిసమ్బన్ధపరిచ్ఛేదాత్। శబ్దస్య చానుమానాన్తర్భూతత్వాత్ తథాహి న తాత్పర్యవిషయస్మారితార్థసంసర్గజ్ఞానపూర్వకాణీతి సాధ్యత్వాత్। ఏవం వేదేఽపి వక్తృజ్ఞానావచ్ఛేదకతయైవ సంసర్గసిద్ధిః ఇతి న తదనురోధాత్ స్వాతన్త్ర్యేణ శబ్దప్రామాణ్యం వేదవాక్యత్వేన పౌరుషేయత్వసిద్ధేః॥

తథాప్యుపమానమస్తు ప్రమాణాన్తరమితి చేత్ న శబ్దాదేవ తత్ర సంజ్ఞాసంజ్ఞిసమ్బన్ధపరిచ్ఛేదాత్। శబ్దస్య చానుమానాన్తర్భూతత్వాత్। తథాహి గవయపదే వ్యుత్పిత్సుం ప్రతి యదారణ్యకో బ్రూతే గోసదృశో గవయ ఇతి తదా యో గోసదృశో ధర్మీ స గవయపదవాచ్య ఇతి వాక్యాదేవాసౌ పరిచ్ఛిన-

త్తి కిమత్ర ప్రమాణాన్తరేణ। నను గవయత్వేన ప్రవృత్తినిమిత్తేన గవయపదవాచ్యోఽయం పిణ్డ ఇతి ప్రమాత్వప్రమితిమాచక్ష్మహే న చేయం వాక్యమాత్రాదుత్పత్తుమర్హతి తదానీం గవయత్వస్య జాతేరనుపస్థితేరితి చేత్ న గోసాదృశ్యపదేన గవయత్వస్యైవ లక్షణాత్ న హి గోసాదృశ్యం ప్రవృత్తినిమిత్తం సమ్భవతి అఖణ్డత్వేన గురుత్వాత్ తథాచ గోసదృశో గవయ ఇత్యస్య గవయత్వవిశిష్టో ధర్మీ గవయపదవాచ్య ఇత్యర్థః। తథాచ కిమవశిష్యతే యదనురోధాదుపమానమితి। నను స్యాదప్యేవం యద్యన్వయానుపపత్తిః స్యాన్న చైవం ప్రకృతే యో గోసదృశః స గవయపదవాచ్య ఇత్యన్వయసమ్భవాదితి చేత్ తాత్పర్యానుపపత్తేర్లక్షణాసమ్భవాత్। న హి యష్టీః ప్రవేశయ ఛత్రిణో యాన్తీత్యాదౌ లక్షణాస్థలే కాఇచ్చిదన్వయానుపపత్తిం పశ్యామః। కిమత్ర తాత్పర్యమనుపపన్నమితి చేత్ లఘుని ప్రవృత్తినిమిత్తే గురుణా ప్రవృత్తినిమిత్తేన వ్యుత్పాదనమనుపపన్నం తస్మాదతిదేశవాక్యా(ద్ వనఙ్గతో గవయత్వవిశిష్టం పిణ్డముపలభ్య స్మృతాఽతిదేశవాక్యాద్యుగప)దేవాసౌ వ్యుత్పన్నో యథా కమ్బుగ్రీవవాన్ అర్ఘో ఘటో ఘటపదవాచ్య ఇత్యాదేర్వాక్యాత్ యద్వా కీదృగ్గవయ ఇతి కిం లక్షణకోసావితి నాగరికేణ పృష్ట ఆరణ్యకో గోసాదృశ్యం లక్షణత్వేనాతిదిశతి గోసదృశో గవయ ఇతి। తతః ప్రతిపన్నాతిదేశవాక్యార్థః శ్రోతా తా-

దృశం పిణ్డమనుసన్దధానః కరితురగమహిషాదిష్వన్యతమప్రసిద్ధేషు కథంచిద్గోసాదృశ్యం పశ్యన్నపి న వ్యుత్పద్యతే వైధర్మ్యతిరస్కృతత్వాత్ సాదృశ్యాత్తత్పరిప్లుతమతిః కదాచిద్వైధర్మ్యం గోసాదృశ్యం గవయపిణ్డం పశ్యన్నూనమయం గవయపదవాచ్యః

గోసదృశత్వాత్। యన్న గవయపదవాచ్యో నాసౌ గోసదృశో యథా మహిషమాతఙ్గాదిరితి వ్యతిరేకిణైవ వాచ్యత్వం పరిచ్ఛినత్తి యథా కా పృథివీతి పృథివీపదవ్యుత్పిత్సుం ప్రతి గన్ధవతీ పృథివీపదవాచ్యం లక్షణం పరం శృణ్వత ఇదం పృథివీపదవాచ్యం గన్ధవత్వాదితి। యద్వా శ్రుతాతిదేశవాక్యో వనఙ్గతో గవయత్వవిశిష్టం పిణ్డముపలభ్య స్మృతాఽతిదేశవాక్యోనుమిమీతే అయమసౌ గవయపదవాచ్యః అసతి వృత్త్యన్తరే వృద్ధైస్తత్ర ప్రయుజ్యమానత్వాత్ యన్న యత్పదవాచ్యం తదసతి వృత్త్యన్తరే వృద్ధైర్న తత్ర ప్రయుజ్యతే యథా గోపదం మహిష ఇతి వ్యతిరేకిణా తత్సిద్ధిః। తత్తు వృత్త్యన్తరవ్యతిరేకో, దురధిగమః వ్యుత్పిత్సుం ప్రతి లక్షణయా ప్రయోగానుపపత్తేస్తదధిగమాత్। న చ గోసాదృశ్యస్యైవ ప్రవృత్తినిమిత్తతానుమానేన సిధ్యతే న తు గవయత్వస్యేతి వాచ్యం తస్య గౌరవేణ నిరాసాత్ అన్యథోపమానప్యప్రతీకారాత్ గౌరవా-

వతారశ్చేత్తదిహాపి కథం న స్యాత్ క్లృప్తప్రమాణాపేక్షయా కల్పనీయస్య గురుత్వాచ్చ। యత్తు సాదృశ్యం పదార్థాన్తరముపమానపరిచ్ఛేద్యం న హి తదిన్ద్రియవేద్యమ్ ఉభయనిష్ఠసాదృశ్యస్యైకప్రతియోగ్యసన్నికర్షే గ్రహీతుమశక్యత్వాత్ సంయోగవత్ లిఙ్గం చ నాస్తి శబ్దోపి న సాదృశ్యవిషయః శబ్దమన్తరేణాపి ప్రతీయమానత్వాదిత్యుపమానమధికం ప్రమాణమితి తన్న సాదృశ్యప్రత్యక్షత ఏవం గ్రహాత్ సామాన్యస్యైవ సాదృశ్యత్వాత్ గుణవృత్తిత్వేన ద్రవ్యగుణకర్మబహిర్భావాత్ సామాన్యం న సప్రతియోగికమితి చేత్ తద్భిన్నత్వే సతి తద్గతభూయోధర్మవత్త్వరూపవత్త్వాత్ తస్యేతి భేదాంశస్తు సప్రతియోగికత్వేన తథా ప్రతీయతే తదుక్తమ్—

సామాన్యస్యైవ భూయాంసి గుణావయవకర్మణామ్।

భిన్నప్రధానసామాన్యం వ్యక్తం సాదృశ్యమిష్యతే॥ ఇతి।

యద్యభేదోఽపి తత్రప్రతీతిర్యథా—

గగనం గగనాకారం సాగరః సాగరోపమః।

రామరావణయోర్యుద్ధం రామరావణయోరివ॥

ఇత్యాదౌ తత్ర వ్యుత్పత్తిబలాదేతత్తుల్యం నాన్యదితి బోధయతి న తు సాదృశ్యమ్ అవచ్ఛేదభేదేన వా కథంచిత్తత్రాపి భేదోఽన్వేష్టవ్యః శబరస్వామినాపి యదుపమానవేద్యముక్తం తత్రాపి ప్రత్యక్షమనుమానం వా సమ్భవతి ఏవమేతత్సదృశో స గౌరితి భ్రా-

న్తివిపరీతప్రత్యభిజ్ఞానవత్ ప్రత్యక్షాదేవ జ్ఞానముదేతుమర్హతి। భవతి హి చైత్రదృష్టే స్మృతే చ మైత్రే అయం స ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞానమ్। యథా విశేష్యాసన్నికర్షేపి తత్ తద్వదిదమపి స్యాత్ తదుక్తం న హి యావత్ప్రత్యేతవ్యేన్ద్రియసన్నికర్షః కారణమితి అస్తు వా తదనుమానమేవ తథాహి మద్గౌరేతత్సదృశీ ఏతన్నిష్ఠసాదృశ్యప్రతియోగిత్వాత్ యద్యన్నిష్ఠసాదృశ్యప్రతియోగి తత్ తత్ప్రతియోగికసాదృశ్యాశ్రయ ఇతి సామాన్యత ఏవ వ్యాప్తిగ్రహాత్। ఏతేన యథా మాషస్తథా మాషపర్ణః యథా ముద్గస్తథా ముద్గపర్ణీత్యాద్యపి శబ్దానుమానయోరన్తర్నివేశ్యం యదపీహ సహకారతరౌ మధురం పికో రౌతి ప్రభిన్నకమలోదరే మధూని మధుకరః పిబతీత్యాదిప్రసిద్ధపదసామానాధికరణ్యబలాత్ సఙ్కేతగ్రహణం తదనుమానాత్ అయం పికపదవాచ్యః సహకారతరౌ మధురరవకర్తృత్వాత్ అయం మధుకరపదవాచ్యః ప్రభిన్నకమలోదరే మధుపానకర్తృత్వాత్ ఇతి వ్యతిరేకిసత్త్వాత్ శబ్దవిధయైవ వా సఙ్కేతగ్రాహకమేతదితి దిక్।

అర్థాపత్తిరపి న మానాన్తరమ్। నను కథమేతత్ తథాహి జీవతో మైత్రస్య గృహే యోగ్యానుపలబ్ధ్యాఽభావం నిశ్చిత్య దేవదత్తో బహిరస్తీతి పాంశులపాదా అపి ప్రమిమతే సేయం

ప్రమా న తావత్ ప్రత్యక్షాత్ దేవదత్తస్యేన్ద్రియాసన్నికృష్టత్వాత్ న లిఙ్గాత్ వ్యాప్త్యప్రతిసన్ధానేపి జాయమానత్వాత్ న శబ్దాత్ తస్య తదానీమసత్త్వాత్। తస్మాద్విలక్షణమేవ కారణమనుసరణీయం తచ్చ జీవతో బహిఃసత్త్వం వినా గృహాసత్త్వమనుపపన్నమితి జ్ఞానమేవ పర్యవస్యతి అనన్యథాసిద్ధత్వే సతి తత్పూర్వభావిత్త్వాత్। ఏవం పీనో దేవదత్తో దివా న భుఙ్క్తే ఇతి శ్రూయమాణే దివాఽభోజినః పీనత్వం రాత్రిభోజనం వినాఽనుపపద్యమానం రాత్రిభోజనం కల్పయతి తామిమాం శ్రుతార్థాపత్తిమాచక్షతే। ఏవం వామేన పశ్యతీతి శ్రుత్వా నూనం దక్షిణేన పశ్యతీతి జ్ఞానం కథమర్థాపత్తిమన్తరేణేతి చేత్ అత్రోచ్యతే జీవతో బహిఃసత్త్వం వినా గృహాసత్వమనుపపన్నమితి జ్ఞానం వ్యతిరేకవ్యాప్తిం విషయీకుర్వదేవోదేతి తథాచ గృహాసత్వేన లిఙ్గేన బహిఃసత్త్వమనుమీయత ఇత్యాయాతమర్థాపత్తిరనుమానమితి।

యదాహమిహ తదా నాన్యత్రాహమితి స్వశరీర ఏవ వ్యాప్తిగ్రహాత్। దేవదత్తస్యాసన్నికర్షే కథం పక్షధర్మతాజ్ఞానం కథం వా వ్యధికరణం గృహాసత్త్వం బహిఃసత్త్వం కల్పయిష్యతీతి చేత్ న దేవదత్తో బహిరస్తి జీవిత్వే సతి గృహనిష్ఠాభావప్రతియోగిత్వాదితి మనసోపస్థాపితే దేవదత్తే హేతోర్గ్రహణాత్। నను జీవీ క్వచిదస్తీతి సామాన్యతో దృష్టేన గృహస్యాపి విషయీకరణాత్ యోగ్యానుపలబ్ధ్యా చ గృహా-

సత్త్వగ్రహణాత్ ప్రమాణయోర్విరోధప్రతిసన్ధానానన్తరమవిరోధాయ బహిఃసత్వకల్పనే హ్యర్థాపత్తిః ప్రమాణమేవ న హ్యత్రానుపపత్తిప్రతిసన్ధానం కల్పకం యేన వ్యాప్తిగ్రహః స్యాదితి చేత్ న ప్రమాణయోర్విరోధాభావాత్। తథాపి ప్రామాణ్యాభిమానాదపి విరోధప్రతిసన్ధానాద్యత్ర బహిఃసత్త్వధీస్తత్ర కా గతిరితి చేత్ న తత్రాపి బహిఃసత్త్వస్య జీవిగృహాసత్త్వేనైవానుమానాత్। విరోధప్రతిసన్ధానస్యాపి వ్యాప్తిగర్భత్వాత్। సహానవస్థాననియమస్య విరోధిత్వాత్। తథాపి జ్యోతిఃశాస్త్రాద్దేవదత్తస్య శతవర్షజీవిత్వే గృహే సహచారదర్శనవ్యభిచారాదర్శనాభ్యాం జీవీ దేవదత్తో గృహ ఏవేతి నియమే గృహీతే పశ్చాద్యోగ్యానుపలబ్ధ్యా యత్ర గృహాసత్త్వధీస్తత్ర జీవీ న వేతి సంశయానన్తరం బహిరస్తీతి ధీర్నానుమానం న జీవిత్వస్య లిఙ్గవిశేషణస్యాప్యనిశ్చయాదితి చేత్ న జీవిత్వనిశ్చయం వినా తత్రాపి బహిఃసత్వకల్పనానుదయాత్। మరణకల్పనాయా అపి సమ్భవాత్।

ఐతిహ్యమపి న మానాన్తరం వటే వటే యక్షో మధుకరస్తరౌ రౌతీత్యాదిప్రవాదస్యాప్తవాక్యత్వే శబ్దానుప్రవేశాత్। అనాప్తవాక్యత్వే ప్రామాణ్యానుపపత్తేః।

సంమ్భవోపి న మానాన్తరం సహస్రే శతం సమ్భవతి ఖార్యాం ద్రోణః సమ్భవతి ద్రోణే ఆఢకమిత్యాదినా తదుదాహ-

రణానామనుమానాన్తర్భావాత్ సహస్రస్య శతఘటితత్వాత్।

ఏవం లిపిరపి న మానాన్తరం శబ్దస్మారకతయా లిపేః సంసర్గబోధకత్వేన శబ్దాన్తర్భావాత్।

అభావోపి న మానాన్తరం భూతలే ఘటో నాస్తీత్యాదావభావప్రతీతేరిన్ద్రియకరణకత్వాత్। ఇన్ద్రియమధికరణగ్రహణమాత్రోపక్షీణమభావధీస్త్వనుపలబ్ధేరేవేతి చేత్ న అన్ధకారే త్వగిన్ద్రియోపస్థితే నీలే ఘటే పీతరూపాభావగ్రహప్రసఙ్గాత్। అస్తి హి తత్రాధికరణగ్రహణం ప్రతియోగిస్మరణం పీతరూపానుపలమ్భశ్చ। ప్రతియోగిగ్రాహకేణేన్ద్రియేణ యత్రాధికరణగ్రహణం తత్రానుపలబ్ధిరభావగ్రాహికేతి చేత్। ఉన్మీల్యాధికరణం గృహీత్వా నిమీలితనేత్రస్యాపి అభావగ్రహణప్రసఙ్గాత్। ప్రతియోగిగ్రాహకేణేన్ద్రియేణ వస్త్వన్తరే గృహ్యమాణ ఏవానుపలబ్ధేరభావగ్రహం ఇతి చేత్ తర్హి నాధికరణగ్రహమాత్రే చక్షురుపక్షీణం కిన్త్వభావగ్రహేపి తదుపయోగో భక్త్యా త్వయోచ్యతే। కిఞ్చ ప్రతియోగిగ్రాహకేణేన్ద్రియేణాధికరణగ్రహస్య తన్త్రత్వే వాయౌ రూపాభావో చక్షుషా న గృహ్యేత న గృహ్యత ఏవానుపలబ్ధ్యా చక్షుషా కిన్తు తత్రానుమానికీ రూపాభావప్రతీతిరితి చేత్ న లిఙ్గాభావాత్। వాయూరూపాభావవాన్ రూపవత్తయా అనుపలభ్యమానత్వాదాత్మవదిత్యనుమానమితి చేత్ న త్వన్మతే ఉపలమ్భస్యాతీన్ద్రియతేతి

తదభావస్యాప్యతీన్ద్రియత్వాత్। తదభావోపి ప్రాకట్యాభావానుమేయ ఇతి చేత్ న ప్రాకట్యాభావస్య స్వరూపస్యానుపలబ్ధిగమ్యతా యది తదా రూపాభావస్యాపి వాయౌ తథా స్యాత్। జ్ఞాతానుపలబ్ధిగమ్యతాయామనుపలబ్ధేరేవ జ్ఞానమశక్యమిత్యుక్తత్వాత్। తస్మాదనుపలబ్ధిరిన్ద్రియసహకారిణీతి న ప్రమాణాన్తరం యోగ్యానుపలబ్ధిశ్చాభావగ్రాహికా సా చ తత్ర్పతియోగితదవాన్తరయావత్తదుపలమ్భకసమవధానే సత్యనుపలబ్ధిః। అధికరణే ప్రతియోగిసత్త్వవిరోధీ వానుపలమ్భో యోగ్యానుపలమ్భః। అన్ధకారే ఘటానుపలమ్భో న ప్రతియోగిసత్త్వవిరోధీ ప్రతియోగిని సత్యపి బాహ్యాలోకసహకారివిరహాదనుపలమ్భసమ్భవాత్। సాలోకస్థలే ఘటానుపలమ్భో ఘటాభావప్రమాపకః। నన్వభావేన సమమిన్ద్రియసన్నికర్షవిరహాత్ కథం తద్గ్రహ ఇతి చేత్ న విశేషణతాప్రత్యాసత్తేః సత్త్వాత్। సమ్బన్ధాన్తరమన్తరేణ విశేషణతాపి కథం స్యాదితి చేత్ అభావసమ్బన్ధబలాదేవ తదుపరక్తప్రతీతిసమ్భవాత్। ఉపరక్తప్రతీతౌ సత్యాం విశేషణతా తస్యాఞ్చ సత్యాముపరక్తప్రతీతిరిత్యన్యోన్యాశ్రయ ఇతి చేత్ న ఉపరక్తప్రతీతిజననయోగ్య-

తాయాః పూర్వమపి సత్త్వాత్। యోగ్యతాయామేవ కిం ప్రమాణమితి చేత్ ఉపరక్తప్రతీతిరేవ అన్యథా తదసమ్భవాత్। నను యథా భావానుపలబ్ధిరభావగ్రాహికా తథాఽభావానుపలబ్ధిరపి భావగ్రాహికా కిం న స్యాత్। కథం న స్యాత్? అన్వయవ్యతిరేకసత్త్వాత్। నన్వభావప్రతీతేః పూర్వం భావానుపలబ్ధ్యాఽభావగ్రహణం కథం న స్యాత్ న స్యాత్ విషయస్యాభావస్యాభావాత్।

సాక్షాత్కారిణి జ్ఞానే విషయస్యాపి కారణత్వాత్। నను యద్యభావ ఇన్ద్రియకస్తదేన్ద్రియసన్నికర్షాభావే కథమభావధీః? భవతి హి గృహే చైత్రాభావమగృహీత్వాపి బహిర్నిష్ఠితస్య మైత్రస్య కేనాపి చైత్రసదసత్త్వం పృష్టస్య చైత్రాభావధీరితి చేత్ న తస్యా ఆనుమానికత్వాత్। తద్గేహం తదా చైత్రాభావవత్ తదవృత్తయా స్మరణార్హస్యాప్యస్మర్యమాణత్వాదిత్యనుమానస్య సత్త్వాత్॥

అథావిద్యా। సా చ సంశయవిపర్యయస్వప్నానధ్యవసాయభేదాచ్చతుర్ధా। తత్ర వ్యధికరణప్రకారావచ్ఛిన్నవిషయతాప్రతియోగిజ్ఞానత్వమవిద్యాత్వం। యద్వా విశేష్యావృత్తిప్రకారకజ్ఞానత్వం। యత్ర యన్నాస్తి తత్ర తత్ప్రకారకజ్ఞానత్వం వా। తత్రైకస్మిన్ధర్మిణి విరోధినానాప్రకారకం జ్ఞానం సంశయః। స చాయం సమానధర్మజన్మా విప్రతిపత్తిజన్మా చ। ఉపసర్జనీభూతనిషేధకోటిః స-

మానధర్మజన్మా సమానస్య ధర్మస్యోర్ధ్వత్వాదేః స్థాణుత్వపురుషత్వోభయస్మారకత్వేన తత్ప్రాధాన్యమ్। విప్రతిపత్తిజన్మనిమిత్తసంశయే కోటిచతుష్టయస్యాపి ప్రాధాన్యమేవ శబ్దో నిత్యఏవ నానిత్యోఽనిత్యఏవ న నిత్యఇతి విప్రతిపత్తౌ కోటిచతుష్టయస్ఫురణాత్ ద్వివిధఏవాయం న త్రివిధః పఞ్చవిధో వా। సంశయత్వం చ న జాతిః చాక్షుషత్వాదినా సఙ్కరాపత్తేః। మానస ఏవ సర్వత్ర సంశయో విద్యుత్సంపాతే ధర్మిణి దృష్టే సత్యన్ధకారేపి కోటిస్మృతిమతః సంశయదర్శనాత్ తథా చ సంశయత్వం జాతిరేవేతి కేచిత్। స చాయం విశేషదర్శననివర్త్యః న్యాయస్యాఙ్గమ్। నను న తావద్వాదిగతః సంశయో న్యాయాఙ్గం తయోర్నిశ్చితత్వాత్। సాధనసామర్థ్యాసామర్థ్యగోచరః సంశయో న్యాయాఙ్గమితి చేత్ న తస్య వ్యధికరణత్వాత్। శబ్దోఽనిత్యో నిత్యో వేతి విప్రతిపత్తిజనితస్య సంశయస్య శబ్దధర్మికత్వాదితి చేత్ మైవమ్ అనువిధేయగతస్య సంశయస్య విచారాఙ్గత్వాత్ విచారసాధ్యస్యాపి నిర్ణయస్య తత్రైవోత్పాద్యత్వాత్। సంశయయోగ్యతాయాశ్చ విచారాఙ్గత్వం న తు సంశయస్యైవ తృతీయలిఙ్గపరామర్శాదినా తన్నాశాత్ యోగ్యతా చ సాధకబాధక-

ప్రమాణాభావ ఏవ।

అథ విపర్యయః సంశయానధ్యవసాయభిన్నత్వే సతి జాగరావస్థమిథ్యాజ్ఞానం విపర్యయః స చాన్యథాఖ్యాతిః। నన్వాత్మఖ్యాతిరేవ విపర్యయోస్తు। నహీదం రజతమిత్యత్ర బాహ్యం రజతం

భాసతే ఇన్ద్రియాసన్నికృష్టత్వాత్। రజతసాక్షాత్కారే రజతసంయోగస్య కారణత్వాత్। తస్మాత్ జ్ఞానాకార ఏవ రజతత్వం భాసతే। న చ తథా సత్యహం రజతమితి స్యాన్న త్విదం రజతమితి వాచ్యమ్। దోషవశాత్తథా ప్రతిభాసోపపత్తేః। మైవం ఇదం రజతమిత్యఙ్గుల్యాదినిర్దేశస్య బాహ్యప్రవృత్తేశ్చ తజ్జ్ఞానమన్తరేణానుపపత్తేః। భాసమానం హి ప్రవృత్తిగోచరో న త్వనవభాసమానమప్యతిప్రసఙ్గాత్। అస్తు తర్హి అసత్ఖ్యాతిః। యది సదేవ రజతం భాసతే తదా తత్రాప్తిః స్యాత్। అసద్భూతరజతేజ్ఞానన్తు కారణాభావాదేవానుపపన్నమ్। అసజ్జ్ఞానన్త్వనాదివాసనావశాదేవ స్యాదితి చేత్ న అసజ్జ్ఞానే తత్ర ప్రవృత్త్యనాపత్తేః। అసత్తయా తన్న భాసతే యేన ప్రవృత్తిర్న స్యాదితి చేత్। తత్కిమసత్ సత్తయా భాసత ఇత్యుచ్యతే తథా చాన్యథాఖ్యాతిరేవ కారణానుపపత్తిశ్చాసద్భానేన। ననూక్తం వాసనాకారణమితి చేత్ న వాసనామాత్రస్య కారణత్వే సర్వ-

దా భ్రమాపత్తేః। కారణాన్తరసహకృతా వాసనా యది కారణం తదా కారణాన్తరం లిఙ్గం తదాభాసౌ న భవతః। తయోర్వ్యాప్తిగ్రహాధీనత్వాత్। అసతశ్చ కిఞ్చిదపి ప్రత్యవ్యాపకత్వాత్। శబ్దస్తదాభాసో వా స్యాదితి చేత్ న తయోః సఙ్కేతగ్రహాధీనప్రవృత్తికత్వాత్। అసతి చ తదప్యనుపపత్తేః। ఇన్ద్రియాణాం తు సంనికర్షాధీనప్రవృత్తీనాం తత్రాసామర్థ్యాత్। స్యాత్తర్హ్యనిర్వచనీయఖ్యాతిః। న స్యాత్ భ్రమదశాయాం రజతత్వేన బాధదశాయాం చ శుక్తిత్వేన తన్నిర్వచనాత్। అఖ్యాతిస్తర్హ్యస్తు న హి శుక్తౌ రజతత్వం రజతాభేదో వా భాసతే కారణాభావాత్। భ్రమరూపవిశిష్టజ్ఞానకల్పనే కల్పనాగౌరవాత్ ప్రవృత్తేరన్యథైవోపపత్తేః। పురోవర్తిజ్ఞానే రజతస్మరణం దోషవశాత్। ప్రముష్టతత్తాసంజ్ఞానయోః తద్విషయయోశ్చ భేదాగ్రహః ప్రవృత్తికారణమ్। నను యథేష్టభేదాగ్రహాత్ ప్రవృత్తిస్తథానిష్టభేదాగ్రహాన్నివృత్తిరపి స్యాత్। న హి శుక్తౌ శుక్తిభేదోఽపి గృహ్యతేఽన్యథాఖ్యాత్యాపత్తేరితి చేత్ న ఉపస్థితేష్టభేదాగ్రహస్య ప్రవర్తకత్వాత్। అనిష్టమపీదన్తయోపస్థితమేవేతి చేత్ న అనిష్టతావచ్ఛేదకేన ప్రకారేణానిష్టానుపస్థితేః। తాద్రూప్యేణ హి తదుపస్థితిస్తన్త్రమ్

అనిష్టతావచ్ఛేదకం చ రూపం శుక్తిత్వం తద్వత్తయా చ తదనుపస్థితేః। ఇదం రజతం న శుక్తిరిత్యత్రానిష్టమనిష్టతావచ్ఛేదకేనైవ రూపేణ భాసత ఇతి తత్ర ప్రవృత్తినివృత్తీ యుగపత్స్యాతామితి చేత్ న స్వాతన్త్ర్యేణానిష్టానుపస్థితేః। అభావప్రతియోగితయా హ్యనిష్టముపస్థితం తథా చ స్వాతంత్ర్యోపస్థితేష్టభేదాగ్రహాత్ ప్రవృత్తిమాత్రం న తు నివృత్తిరపి తత్కారణస్య స్వాతంత్ర్యోపస్థితానిష్టభేదాగ్రహస్యాభావాదితి చేత్। మైవం।

రాజమన్దిరవర్తిరజతభిన్నమిదం రజతమితి భ్రమాదప్రవృత్తిప్రసఙ్గాత్। ఇష్టస్యాభావప్రతియోగితయోపస్థితేః సత్యజ్ఞానాదప్యేతాదృశాదప్రవృత్తిప్రసఙ్గాత్। తత్ర విశిష్టజ్ఞానం ప్రవర్తకమితి చేత్ విసంవాదిస్థలే ప్రవృత్తిరివాత్రాపి ప్రవృత్తేః సమ్బవాద్విశిష్టజ్ఞానే మానాభావాత్। కిఞ్చ ఇమే రఙ్గరజతే ఇతి సమూహాలమ్బనభ్రమే ఇష్టానిష్టయోర్ద్వయోరపి స్వతన్త్రోపస్థితతయోభయత్రాపి యుగపత్ప్రవృత్తినివృత్తీ స్యాతాం న స్యాతాం చేమే రఙ్గరజతే న తు రఙ్గరజతే న తు రజతరఙ్గే ఇత్యత్రాప్రవృత్తినివృత్తీ ద్వయోరపీష్టానిష్టయోః పారతన్త్ర్యేణోపస్థితేః। కిఞ్చ ప్రవర్తకాజ్ఞానే వైశిష్ట్యమాత్రం విషయత్వేన కల్ప్యం న తు స్వతన్త్రోపస్థితేష్టభేదాగ్రహః ప్రవర్తకత్వేన భేదాగ్రహాత్। సచాయం విపర్యయో ద్విరూపః స్మర్యమాణారోపోనుభూయమానా-

రోపశ్చ స్మర్యమాణారోపే త్వారోప్యోపస్థాపకతయా సారూప్యగ్రహస్తన్త్రమిత్యాచార్యాః। అనుభూయమానారోపేఽపి తిక్తో గుడః పీతః శఙ్ఖఇత్యాదౌ సారూప్యసంసర్గగ్రహో స్త్యేవ అత్ర హి రసనగతపిత్తద్రవ్యస్య తైక్త్యం నయనగతపిత్తద్రవ్యస్య పీతిమా చారోప్యేతే తత్ర నిమ్బే తైక్త్యస్య చిరబిల్వే పీతిమ్నశ్చాసంసర్గాగ్రహసత్వాదితి న్యాయాచార్యాః। సంస్కారే ఇన్ద్రియేణేదం రజతమిత్యాదివిభ్రమో జన్యతే ప్రత్యభిజ్ఞానవదితి న కారణాభావోపి విశ్వాసస్తు జ్ఞానస్యాప్రామాణ్యే యథా త్వన్మతే తథాస్మన్మతేపి ప్రామాణ్యగ్రహోపాయస్య సమర్థప్రవృత్తిజనకత్వస్యానభ్యాసదశాపన్నస్థలేఽభ్యాసదశాపన్నస్థలే తు తజ్జాతీయత్వస్య లిఙ్గస్య విద్యమానత్వాదిత్యలం విస్తరేణ।

అథ స్వప్నః। స చ సిద్ధోపయుక్తాన్తఃకరణజన్యం జ్ఞానం సిద్ధా చ నిద్రా యదా స్వప్నవహనాడీమధ్యవర్తి మనః తదా బహిరిన్ద్రియసమ్బన్ధవిరహాత్ స్వప్నజ్ఞానాన్యేవ జాయన్తే। తత్రాపి త్వగిన్ద్రియస్యాపి సమ్బన్ధవిరహే సుషుప్తిః। తదుక్తం యదా త్వచమపి పరిహృత్య మనః పురీతతి వర్తతే తదా సుషుప్తిరితి। స్వప్నాంతికప్రత్యయః క్వచిత్ కథం ప్రమా ఇతి చేత్ న ఖట్వాయాం శయానోస్మీత్యాదిప్రత్యయానామప్యారోపరూపత్వాత్ ఖట్వాన్తరాభేదగ్రహాదితి స్యాత్।

---

(౨) ప్రవృత్తివదితి పాం 3 పుం।

అనధ్యవసాయోఽపి కిం స్విదిదమితి జ్ఞానం। నన్విదం సంశయ ఏవ న అత్ర లిఖితవిరోధినానాకోటిత్వాత్ వాకారార్థాసమ్భేదాత్। సమానధర్మవిప్రతిపత్తిభ్యామజనితత్వాత్। నను వ్యావృత్తోఽపి ధర్మః సంశయకారణమేవ స హి వ్యావృత్తిద్వారా ద్వే కోటీ స్మారయన్ విరుద్ధనానాకోటికం జ్ఞానం జనయితుమిష్ట ఏవ। తథా చ పారమర్శసూత్రం సమానానేకధర్మోపపత్తేర్విప్రతిపత్తేరుపలబ్ధ్యనుపలబ్ధివ్యవస్థాతో విశేషాపేక్షో విమర్శః సంశయ ఇతి చేత్। న అననుభూతక్రమేలకః క్రమేలకమకస్మాదుపలభ్య కిం స్విదిదమితి తావదనధ్యవసితో భవతి। తదస్య తురఙ్గమతఙ్గజాదివ్యావృత్తం దీర్ఘగ్రీవత్వలమ్బోష్ఠత్వాదికం ధర్మముపలభమానస్యైవ న తావత్తురఙ్గమోయం మతఙ్గజో వేతి సంశయ ఉదేతుమర్హతి। తద్వ్యావర్తకధర్మోపలమ్భాత్। అన్యథాత్యన్తసంశయప్రసఙ్గాత్ జిజ్ఞాసాజనకత్వాదిదమపి జ్ఞానం సంశయ ఏవేతి చేత్। న నిశ్చయభిన్నజ్ఞానత్వేనైవ జిజ్ఞాసాం ప్రతి కారణత్వాత్। తచ్చ సంశయానధ్యవసాయసాధారణమేవ కిఞ్చ సంశయస్యోద్భిద్యమానకోటికజిజ్ఞాసాజనకత్వం తస్మాత్ సంశయభిన్న ఏవాయమనధ్యవసాయః ప్రకా-

రభేదాత్ విషయభేదాత్ కారణభేదాచ్చేతి సర్వం రమణీయమ్।

బుద్ధికార్యత్వాత్తదానన్తర్యం సుఖే తల్లక్షణం తు ధర్మాసాధారణకారణకాత్మగుణత్వమ్। సమానాధికరణసమానకాలీన-సాక్షాత్కారవిషయతావ్యాప్యజాతిమత్త్వే సతి ధర్మజన్యత్వం వా తచ్చేన్ద్రియార్థసన్నికర్షజన్యం స్రగాద్యభిమతవిషయోపలబ్ధిజన్యమ్। న చోపలబ్ధ్యైవేన్ద్రియసన్నికర్షస్యాన్యథాసిద్ధిః అన్వయవ్యతిరేకబలేనేన్ద్రియార్థసన్నికర్షస్య కారణత్వే సిద్ధే జ్ఞానస్య వ్యాపారత్వాత్। తత్స్వమాత్రవేద్యం పరకీయం చ సుఖం ముఖప్రసాదాద్యనుమేయమ్। చతుర్విధం చైతత్ వైషయికం మానోరథికమ్ ఆభ్యాసికమాభిమానికం చ। వైషయికస్య కారణఞ్చోక్తమన్యేషామభీష్టవిషయానుస్మరణజన్యత్వమ్। అభీష్టవిషయోఽతీతానాగతవర్తమానభేదేన త్రివిధః। తత్రానాగతవిషయస్య ద్రవ్యాదిసమ్భోగానుస్మరణాన్మనోవధికః స్వస్య వైదుష్యాద్యసద్ధర్మారోపాదాభిమానికమ్। ఆభ్యాసికం తు సుబహుమృగయాద్యనుసేవనాదిజన్యశరీరాద్యవయవాభ్యాసాదిజ్ఞానజన్యమ్। సుఖం జ్ఞానమేవేతి చేత్। న అహం జానే అహం సుఖీతి విచిత్రప్రత్యయాత్ ప్రత్యేతవ్యభేదాత్। నను సుఖం జ్ఞానాభిన్నం జ్ఞానసామగ్రీజన్యత్వాదితి చేత్। న తదసిద్ధేః తదేకదేశజన్యత్వం చేచ్చాదౌ

వ్యభిచారి తచ్చైతదవాన్తరానేకవైచిత్ర్యవత్। సామ్రాజ్యసుఖస్వర్గాదిరూపభేదవత్వాత్ స్వర్గే చ వాక్యార్థే పదవచనం।

యన్న దుఃఖేన సమ్భిన్నం న చ గ్రస్తమనన్తరమ్।

అభిలాషోపనీతం చ తత్సుఖం స్వఃపదాస్పదమ్॥

ఇత్యనువాదోపస్థితే సుఖవిశేషే స్వర్గ ఇతి సఙ్కేతకరణాత్। సుఖత్వమేవ దుఃఖాసమ్భిన్నత్వాదినా సఙ్కుచితం స్వర్గపదే ప్రవృత్తినిమిత్తమ్॥

సుఖవిరోధితయా తదానన్తర్యం దుఃఖే లక్షణన్తు అధర్మాసాధారణకారణకాత్మగుణత్వం సమానాధికరణసమానకాలీన-సాక్షాత్కారవిషయవ్యాప్యజాతిమత్త్వే సత్యధర్మజన్యత్వం వా। తచ్చేదమనిష్టవిషయోపలమ్భాదిన్ద్రియార్థసన్నికర్షాదధర్మాచ్చోపజాయతే ప్రతికూలస్వభావకం తాద్రూప్యేణ స్వవిషయమనుభవం కుర్వదాత్మానముపహన్తి ద్వేషజనకం ప్రత్యుత్పన్నమాత్రవేద్యమ్। అతీతే సర్పవ్యాఘ్రాదావనుచిన్తనప్రభవమ్। అనాగతే తు సఙ్కల్పజమ్। త్రివిధన్తదాధ్యాత్మికమాధిదైవికమాధిభౌతికఞ్చ। పరకీయం చ దుఃఖం విచ్ఛాయత్వాద్యనుమేయం క్షణద్వయస్థాయి స్వసాక్షాత్కారవినాశ్యం నరకయాతనాద్యనేకప్రభేదమ్॥

అథ కార్యత్వాదేవ తదేకకార్యత్వలక్షణయా సఙ్గత్యా దుఃఖానన్తరమిచ్ఛా। ప్రయత్నాసాధారణకారణాత్మవిశేషగుణవృత్తిగుణత్వవ్యాప్యజాతిమత్వం తల్లక్షణమ్। సా చ సుఖే నిరుపాధిః తత్సాధనే స్రగాదౌ చోపాధికీ అనేకప్రకారా కామో–భిలాషో–రాగః–సఙ్కల్పః–కార్పణ్యం–వైరాగ్యం–కపటో–భావః–స్పృహా–తృష్ణా–లోభాదిప్రభేదాత్। తత్ర మైథునేచ్ఛా కామః। పౌనఃపున్యేన విషయాసఙ్గశ్చ రాగః। అనాపన్నక్రియావశ్యఙ్కర్తవ్యతా సఙ్కల్పః। పరేణాపి భృత్యాదినా వినియుజ్యమానస్యావశ్యరక్షణేచ్ఛా కార్పణ్యమ్। దోషదర్శనాద్విషజప్రమిత్యఙ్గతా వైరాగ్యం। పరవఞ్చనేచ్ఛా కపటమ్। అన్తర్నిగూఢేచ్ఛా భావః। పరద్రవ్యాదానేచ్ఛా స్పృహా। అన్యాయేన పరద్రవ్యాదానేచ్ఛా లోభః। అవశ్యకర్తవ్యేపి స్వద్రవ్యాపరిత్యాగేచ్ఛా తృష్ణా। ఏవం తత్తత్క్రియాభేదౌపాధిక్యః సిసృక్షా–చికీర్షా–

సంజిహీర్షాదయ ఇచ్ఛాప్రభేదా ద్రష్టవ్యాః। ప్రయత్నధర్మాధర్మహేతుః। తత్ర ప్రయత్నం సాక్షాజ్జనయతి ధర్మాధర్మౌ సాక్షాత్ప్రయత్నద్వారా చ। భవతి హి గఙ్గాస్నానాభిలాషమాత్రాద్ధర్మః పరదారాభిలాషమాత్రాదధర్మశ్చ। ప్రయత్నద్వారా చ విహితనిషిద్ధయాగహింసాదిగోచరం ప్రయత్న–

ముత్పాద్య ధర్మాధర్మౌ జనయతి। ప్రత్యక్షోపలభ్యోఽయమితి॥

అథ ద్వేషః। దుఃఖాసాధారణకారణకాత్మగుణత్వమ్। ఇచ్ఛాజన్యత్వే సతి ప్రయత్నసాక్షాత్కారకారణాత్మవిశేషగుణత్వం ద్వేషత్వమ్। సన్నిహితే దుఃఖహేతావహికణ్టకాదౌ అనుభూయమానే తజ్జనితే దుఃఖే తత్సాధనే చ ద్వేష ఉత్పద్యతే। కారణం చ తస్య దుఃఖమేవ దుఃఖం చ యత్రాతీతం తత్ర తదర్థస్మరణాత్ ప్రాదుర్భవతి యస్మిన్నుపలబ్ధేజ్వలితమాత్మానం మన్యతే। స్వకీయోయం ప్రత్యక్షః। పరకీయశ్చ ముఖవైకృత్యచక్షురారుణ్యాద్యనుమేయః ప్రయత్నధర్మాధర్మస్మృతిహేతుః ఏవం హన్మీతి ప్రయత్నో ద్వేషాత్। వేదార్థవిప్లవకారిషు ద్వేషాత్ సాక్షాదేవ ధర్మః వైదికకర్మానుష్ఠాతరి విద్వేషాదధర్మః ద్వేషాదనిష్టవిషయానుస్మృతిశ్చ భవతి స చ బహుప్రభేదః ద్రోహః క్రోధో మన్యురక్షమామర్ష ఈర్ష్యాభ్యసూయా చేతి భేదాః। అలక్షితవికారశ్చిరానుబద్ధోపకారకాపకారపర్యవసానో ద్వేషో ద్రోహః। శరీరేన్ద్రియాదివైవృత్త్యహేతుః ప్రత్యుత్పన్నదుఃఖప్రభవస్త్వాశుతరవినాశీ క్రోధః। అపకర్తరి ప్రత్యపకారాసమర్థస్యాన్తర్నిగూఢో ద్వేషో మన్యుః। పరకీయగుణవిద్వేషోక్షమా సైవాసహిష్ణుతేత్యుచ్యతే। స్వగుణపరిభవశంకినః పరగుణవిద్వే-

షోమర్షః। పరమప్యపకుర్వతి విద్వేష ఈర్ష్యా। అపకారాసహిష్ణోరసమర్థస్య పరాపకారాపర్యవసాయీ నిగూఢశ్చిరకాలావస్థాయీ ద్వేషోభ్యసూయా। నను ద్వేషాత్ కథం ప్రవృత్తిః ప్రవృత్తేరిష్టసాధనతాజ్ఞానజన్యత్వాత్। జ్ఞానస్య చేచ్ఛాద్వారైవ కృతిజనకత్వాదితి చేత్ సత్యం ద్వేషః ప్రవృత్తిం న జనయత్యేవ కిన్తు శత్రుం ద్వేష్మీత్యనుభవసాక్షికోయమితి కేచిత్। తన్న భాష్యాదివిరోధాత్। కిన్తు నివృత్తిలక్షణస్య యత్నస్య ద్వేషాదుత్పత్తిసమ్భవాత్। ఇష్టసాధనతాజ్ఞానస్య ప్రవృత్తిరూపప్రయత్నజనకత్వాత్। ప్రయత్నస్య చ ద్వైవిధ్యం సర్వసిద్ధమేవ। శత్రువధాదౌ ప్రవృత్తిః కిన్నిబన్ధనేతి చేత్ ఇష్టసాధనతాజ్ఞానాదేవ పరన్తు ద్వేషోఽపి తత్రానుయాయీత్యన్యదేతత్॥

అథ ప్రయత్నః। స చారమ్భోత్సాహకృత్యాదిపదాభిధేయః। స చ ద్వివిధో జీవనయోనిరితరశ్చ జీవనయోనిః సుషుప్తస్య ప్రాణాపానసన్తానప్రేరకో ధర్మాధర్మోభయహేతుకోఽతీన్ద్రియః ప్రాణాపానసన్తానప్రేరణానుమేయః। అదృష్టాదేవ తత్ప్రేరణమస్తు కిన్తేనేతి చేత్ న జాగ్రద్దశాయాం శరీరప్రాణక్రియాయాః ప్రయత్నపూర్వకత్వదర్శనాదన్యత్రాపి తథానుమానాత్। తర్హి సుషుప్తిదశాయాం మనఃప్రేరకోపి స ఏవాస్త్వితి చేత్। న అనుపజాతయత్నస్యాబాహ్యమనఃక్రియాయాః శరీరా-

భ్యన్తరోపసర్పణలక్షణాయాః అదృష్టజన్యత్వస్వీకారాదన్యత్రాపి తథా కల్పనాత్। ఉత్పన్నప్రయత్నస్య సా ప్రయత్నాదేవ స్యాదితి చేత్। స్యాదేవ తావతా కాచిదత్ర న క్షతిః। ఇతరస్త్విచ్ఛాపూర్వకో ద్వేషపూర్వకశ్చ హితాహితప్రాప్తిపరిహారఫలికాం శరీరతదవయవక్రియాం ప్రతి హేతుః। ప్రయత్నవదాత్మసంయోగాసమవాయికారణికా క్రియా చేష్టా॥

అథ గురుత్వం। తచ్చ పతనాసమవాయికారణగుణవృత్తిగుణత్వవ్యాప్యజాతిమత్త్వమ్। లౌకికసాక్షాత్కారావిషయమూర్తగుణ-వృత్తిగుణత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్త్వం వా। పతనం చాధఃసంయోగఫలకః క్రియావిశేషః। పృథివీజలవృత్తిః। ధూమాదౌ నాస్తీతి చేత్। అలంధూమదశాయాం తత్రాప్యుపలభ్యమానత్వాత్। గురుత్వాపకర్షాత్తు తత్రోర్ధ్వగమనం। వహ్నినిమిత్తకారణపవననోదనాభిఘాతాభ్యాం వా అదృష్టవశాద్వా జ్వలనోర్ధ్వగమనవత్। ఊర్ధ్వగమనశీలజ్వలననోదనాద్వా। నను త్వగిన్ద్రియేణాధోభాగావచ్ఛేదేన గురుత్వం గృహ్యత ఏవ కథమన్యథా హస్తేనోన్నీయమానహిరణ్యాదేరియదస్య, గురుత్వమితి ప్రతీతిరితి చేత్ న ఏవం సత్యుపర్యవచ్ఛేదేనాపి తదుపలమ్భాపత్తేః స్పర్శవత్ త్వగిన్ద్రియస్యాప్యుపలబ్ధేః సన్నికర్షమాత్రాపేక్షణాత్। కథం తర్హి హస్తేనోన్నీయమానస్య గురు-

త్వప్రతీతిః హస్తస్యైవావనమనేన తదనుమానాత్। అన్యత్రాపి గురుత్వస్యావనమనోన్నేయత్వం తులకేనోన్నీయమానస్య హిరణ్యాదేః। నను యావదేవావయవానాం గురుత్వం తావదేవావయవిన్యపి కథం స్యాత్ అవయవగురుత్వాపేక్షయా తదాధిక్యసమ్భదాత్। అవయవిని తదాధిక్యమస్త్యేవేతి చేత్। అవనమనవిశేషోపలమ్భప్రసఙ్గాదితి చేత్ న అవనమనవిశేషస్య తత్ర సత్త్వాత్।

అనుపలమ్భస్తు ప్రస్తరాదావున్నీయమానేన్ధనాదిగురుత్వానుప్రవేశవదుపపాద్యః నహి స్వల్పగురుత్వకార్యమవనమనం స్ఫుటముపలభ్యతే। తచ్చైతత్ సంయోగప్రయత్నసంస్కారవిరోధి త్రైః ప్రతిబద్ధస్య స్వకార్యస్య పతనస్యానుత్పాదకత్వమేవ తద్విరోధః। తథాహి దోలారూఢస్య సంయోగేన ప్రతిబన్ధాదపతనం విధారకప్రయత్నేన ప్రతిబన్ధాచ్ఛరీరస్యాపతనం వేగేన ప్రతిబన్ధాత్ ప్రక్షిప్తశరాదేరపతనం ఏతచ్చావయవిని కారణగుణపూర్వకం పరమాణౌ నిత్యమ్॥

అథ ద్రవత్వం। తచ్చ ద్వివిధం సాంసిద్ధికం నైమిత్తికం చ। ఆద్యమప్స్వేవ ద్వితీయం పృథివీతేజసోః। ఆద్యస్యావయవిని కారణత్వేన పూర్వవృత్తితా పరమాణౌ నిత్యతా।। ద్వితీయం తేజఃసంయోగాసమవాయికారణకత్వమ్। తైలాదౌ కథం సాంసిద్ధికం ద్రవత్వమితి చేత్। న ఉపష్టమ్భకపాథస్సక్తద్రవత్వోపలమ్భాత్।

కథం తర్హి దహనానుకూలతా స్నేహోత్కర్షాత్ జలాన్తరే తు న తథా స్నేహోత్కర్ష ఇతి విశేషాత్। తత్ర నైమిత్తికద్రవత్వోత్పత్తిప్రక్రియా పాకజరూపాద్యుత్పత్తిప్రక్రియావత్। తద్యథా। వహ్నేర్నోదనాదభిఘాతాద్వా ఘృతాద్యారమ్భకపరమాణౌ క్రియా తతః పరమాణ్వన్తరాద్విభాగః తత ఆరమ్భకసంయోగనాశస్తతో ద్వ్యణుకనాశః తతః పరమాణౌ ద్రవత్వాన్తరోత్పత్తిస్తతస్తత్ర పునః కర్మణా విభాగారమ్భకసంయోగాత్ ద్వ్యణుకోత్పత్తిస్తతః కారణగుణక్రమేణ ద్రవత్వోత్పత్తిరితి। నను హిమకరకాదేరపి నైమిత్తికద్రవత్వవత్త్వాత్ పృథివీత్వమేవ కిన్న స్యాదితి చేత్ న శీతస్పర్శవత్తయా తదాప్యత్వానుమానాత్। తర్హి తత్ర కాఠిన్యం కథమితి చేత్। సాంసిద్ధికద్రవత్వస్యైవాదృష్టప్రతిబన్ధాత్। కరకా పృథివీ కఠినసంయోగవత్త్వాదితి చేత్ న అనుష్ణాశీతస్పర్శవత్త్వస్యాత్రోపాధిత్వాత్। సాధనవ్యాపకత్వాన్నాయముపాధిరితి చేత్ న పక్షావృత్తిర్యత్ర హేతుస్తత్ర తాదృశస్యాప్యుపాధిత్వసమ్భవాత్। తర్హి స్వరూపాసిద్ధిరేవాస్తు న తు సోపాధిత్వామేతి చేత్ న ఉపాధేః సర్వత్ర దూషణాన్తరసాఙ్కర్యనియమాత్। ఉపాధిలక్షణానాక్రాన్తత్వాన్నాయముపాధిః సాధ్యవ్యాపకత్వే సత్యపి సాధనావ్యాపకత్వవిరహాదితి

చేత్ న యద్వ్యావృత్త్యా పక్షే సాధ్యసాధనసమ్బన్ధో వ్యావర్తతే స ధర్మస్తత్ర హేతావుపాధిరితి తల్లక్షణాత్। సాధ్యసాధనసమ్బన్ధవ్యావృత్తిః ప్రకృతే ద్వయోరపి వ్యావృత్త్యా యత్ర తు

పక్షవృత్తిర్హేతుస్తత్ర సాధ్యమాత్రవ్యావృత్త్యేత్యన్యదేతత్। హిమకరకాదివిలయనమపి ఘృతాదివిలయనవదేవ॥

అథ స్నేహః। రసవన్మాత్రవృత్తివృత్తిగన్ధద్వృత్త్యవృత్తిగుణత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్త్వం స్నేహత్వమ్। స చాబ్మాత్రవిశేషగుణః। జలపరమాణౌ నిత్యోఽన్యత్ర కారణస్నేహపూర్వక: సఙ్గ్రహమృజాహేతుః। సఙ్గ్రహో హి సక్తుసికతాదీనాం పిండీభావప్రయోజకః సంయోగవిశేషః। మృజా చోద్వర్తనాదిసాధ్యా శరీరశుద్ధిః। ఘృతాదౌ పార్థివే స్నేహః కథమితి చేత్। తత్రోపష్టమ్భకం జలభాగో స్నేహస్యోపలమ్భాత్ స్నిగ్ధం ఘృతమితి ప్రతీతిస్తు పరమ్పరాసమ్బన్ధాత్। ద్రవత్వమపి ఘృతాదావప్యాప్యమేవ స్యాదితి చేత్ న తస్య నైమిత్తికత్వేన తద్విజాతీయత్వాత్॥

అథ సంస్కారః। మూర్తామూర్తవృత్తివృత్తికాలవృత్త్యవృత్తిగుణత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్త్వం సంస్కారత్వమ్। స చాయం త్రివిధో వేగో భావనా స్థితిస్థాపకశ్చేతి। తత్ర వేగో మూర్తేష్వేవ పఞ్చసు వర్తతే కర్మాసమవాయికారణకనోదనాభిఘాతజనితేన కర్మణా వేగజననా-

త్। స చ వేగః పునః కర్మాన్తరమారభతే అత ఏవోత్పాదకసజాతీయోత్పాదకం చ త్రయాణామనుగతం రూపం సంస్కారత్వజాత్యభివ్యఞ్జకం కర్మణా జనితేన వేగేన కర్మజననాత్। జ్ఞానజనితేన సంస్కారేణ జ్ఞానజననాత్। కర్మజనితేన స్థితిస్థాపకేన కర్మజననాత్। న చైవం శబ్దమాదాయ సంస్కారత్వం స్యాత్ తత్రాప్యుత్పాదకసజాతీయోత్పాదకత్వసత్వాదితి వాచ్యం। జాతిసంకరాపత్తేః। క్వచిదయం కారణగుణపూర్వకః। స్పర్శవద్ద్రవ్యసంయోగవినాశ్యః ప్రత్యక్షేణ వేగేన గచ్ఛతీతి ప్రతీతేః। నను వేగస్య కథం తీవ్రత్వమన్దత్వే తజ్జనితస్య కర్మణః తజ్జనకస్య వా తీవ్రత్వమన్దత్వే తత్ర గృహ్యేతే ఇతి చేత్ న తత్రాపి తదనుపపత్తేః। కర్మణా సర్వేషాముత్పన్నమాత్రాణామేవ విభాగజనకత్వేనావిశేషాదితి చేత్। మైవం। యుగపత్ ప్రక్షిప్తయోర్నారాచయోర్యుగపత్పాతః కర్మణో వేగస్య తీవ్రత్వమన్దత్వే వినా న స్యాదితి తత్కల్పనాత్। కించిత్కర్మాల్పదేశావచ్ఛేదేన సంయోగం జనయతి కించిచ్చాధికదేశావచ్ఛేనేతి శరాదిపాతాయౌగపద్యోపపత్తేః। తాదృశం చ కర్మవైచిత్ర్యం వేగాధీనమితి తద్గత ఏవ తీవ్రత్వమన్దత్వే। తత్ర తీవ్రో వేగః స్పర్శవద్ద్రవ్యసంయోగవిశేషనాశ్యో మన్దస్తు యత్కిఞ్చిత్స్పర్శవద్ద్రవ్యసంయోగనాశ్యః। స చాయమేక ఏవ।

శరాదౌ యావత్పతనమనువర్తత ఇతి వైశేషికసిద్ధాన్తః। అన్యేషా తు సన్తానరూపేణాప్యుత్పద్యతే కర్మణా వేగః పునర్వేగేన కర్మేతి మతం। 'నోదనాదాద్యమిషోః కర్మ తత్కర్మకారితాచ్చ సంస్కారాదుత్తరం తథోత్తరముత్తరం చేతి' పారమర్శం సూత్రముభయత్ర సమానం యద్యపి తథాపి స్పర్శవద్ద్రవ్యం సంయోగవిశేషవిరోధీతి విశేషపదముపాదదానస్య ప్రశస్తదేవాచార్యస్య తథాభిప్రాయోన్నయనాత్। అన్యథోత్తరసంయోగవిరోధీత్యేవ బ్రూయాత్।

అథ భావనా సా చాత్మవిశేషగుణః సంస్కారః। దృష్టశ్రుతానుభూతేషు అర్థేష్వనుభవేన జన్యతే స్మృతిం ప్రత్యభిజ్ఞానం చ జనయతి క్వచిద్విరోధిజ్ఞాననివర్త్యః। చైత్రమైత్రభ్రమాజ్జనితస్తాద్రూప్యేణ సంస్కారో నాయం మైత్రః కిన్తు చైత్ర ఇతి విరోధిన్యా జ్ఞానధారయా నివర్త్యతే। క్వచిచ్చ మదనివర్త్యః సః మత్తానాం పూర్వసంస్కారవిలోపదర్శనాత్। క్వచిచ్చ తీవ్రదుఃఖనివర్త్యః మరణదుఃఖేన రోషాదిదుఃఖేన చ తస్యాదర్శనాత్। పట్వభ్యాసాదరప్రత్యయాధీనః। పటుప్రత్యయాద్ధి దాక్షిణాత్యానావృష్టదర్శనాసంస్కారో దృఢతరః?। అభ్యాసాచ్చ విద్యాశిల్పాదౌ। క్వచిదాదరప్ర-

త్యయాత్। తథా దేవహ్రదాదౌ సౌవర్ణరాజతపద్మాదిదర్శనాత్సంస్కారాతిశయో జాయతే। సోయం స్థిరతరః సర్గాన్తరజన్మాన్తరస్థాయీ సదృశాదృష్టచిన్తాదినా ఉద్బుధ్యతే। ఉదబుద్ధశ్చ స్మృతిం ప్రత్యభిజ్ఞాఇ్చ జనయతి। అదృష్టాజ్జన్మాన్తరే సంస్కారోద్బోధః। తథా చ గౌతమీయం సూత్రం పూర్వాభ్యస్తస్మృత్యనుబన్ధాజ్జాతస్య హర్షభయశోకసంప్రతిపత్తేః। జీవనాదృష్టాదుద్బుద్ధసంస్కారో బాలకో జాతమాత్రః స్తన్యపానమిష్టసాధనమిత్యనుమిమానః స్తన్యపానాదౌ ప్రవర్తతే। నహి సంస్కారోద్బోధమన్తరేణ వ్యాప్తిస్మృతిరత్ర న చ తామన్తరేణేష్టసాధనతానుమితిర్న చ తామన్తరేణ స్తన్యపానాదౌ ప్రవృత్తిః। కేచిత్తు ప్రత్యభిజ్ఞాయాం న సంస్కారో జనకః కిన్తు స్మృతిరితి మన్యన్తే తైస్తదానీం తత్స్మృతికల్పనాయాం ప్రమాణం వాచ్యమ్। సంస్కారమాత్రజన్యత్వేన ప్రత్యభిజ్ఞాయాః స్మృతిత్వాపత్తిరితి చేత్ న ఇన్ద్రియసమవధానాసమవధానాభ్యాం విశేషాత్। అన్యథా సంస్కారజన్యత్వేన స్మృతేరపి ప్రత్యభిజ్ఞాత్వాపత్తేః। స్మృత్యర్థమేవ సంస్కారకల్పనేతి చేత్ న ప్రత్యభిజ్ఞానార్థమేవ తత్కల్పనా కిం న స్యాత్। తస్మాద్వినిగమనావిరహాదుభయత్ర సంస్కారః పూర్వానుభవవ్యాపారః। యదేన్ద్రియసన్నికర్షమపి సహకారిణమాసాదయతి తదా ప్రత్యభిజ్ఞానమన్యత్ర తు

స్మృతిం జనయతీతి పరమార్థః। స చాయం క్వచిత ప్రత్యేకానుభవజనితోపి సమూహాలమ్బనా స్మృతిముత్పాదయతి। తద్యథా ఘటమానయేత్యత్ర ప్రత్యేకవర్ణానుభవజనితసంస్కారైర్మిలిత్వా పదభావావస్థితద్విత్రిచతురాదివర్ణాలమ్బనైకా స్మృతిరనన్తరం ప్రత్యేకపదజ్ఞానాహితైః సంస్కారైర్మిలిత్వా వాక్యస్థాని సర్వాణ్యేవ పదాన్యేకస్మృత్యారూఢాని క్రియన్తే। తతో వాక్యార్థానుభవోఽన్యథా తదనుపపత్తేః। వర్ణానుభవప్రకారస్తు శబ్దే నివేదయిష్యతే।

స్థితిస్థాపకస్తు స్పర్శవత్స్వేవ ద్రవ్యేషు వర్తతే। ఘనతరావయవసన్నివేశవిశిష్టేషు ప్రతినియతకార్యదర్శనాదున్నీయతే న తు ప్రత్యక్షః తాద్రూప్యేణ ప్రత్యక్షానుదయాత్। స్వాశ్రయం త్వన్యథాభూతం నియమతః పూర్వావస్థాం ప్రాపయన్ అనుమీయతే తద్యథా స్థావరజఙ్గమవికారేషు ధనుఃశాఖాదన్తశృఙ్గసూత్రవస్త్రాదిషు లగ్నసంవర్తితేషు తస్య నియతం కార్యం లక్ష్యతే। బలాన్నామితం ధనుః పునః పూర్వావస్థమేవ దృశ్యతే। బలాన్నామితా శాఖా పునః స్వదేశమేవ ప్రాప్నోతి। తామ్బూలాది భక్షయతాం దన్తా యత ఏవ వియుక్తాస్తత్రైవ సంయుజ్యన్తే। ఏవం రోమన్థమభ్యస్యతాం మృగాదీనాం శృఙ్గం యత ఏవ చలితం తత్రైవ సంఘట్యతే। ఏవఞ్చాధఃసంవర్తితం సూత్రం పునస్తథైవ ఋజు భవతి।

వస్త్రం చ భగ్నం పునః ప్రకృతావస్థమేవ జాయతే। ఏవమన్యదప్యూహ్యమ్। తదిదం ప్రతినియతకార్యమన్యథానుపపద్యమానం కర్మణః కారణవిశేషమానయతి। న చ తద్వేగాదికమేవ తస్య నియతక్రియాప్రతిబన్ధజనకత్వాత్। పూర్వావస్థానాపాదకత్వాత్। నహి వేగేనోత్పాదితం శరాదికర్మ పునస్తత్రైవ శరమత్రస్థాపయతి తస్మాత్సమానాధికరణమసమవాయికారణం తాదృశస్య కర్మణో ధనుఃశాఖాదిగతస్యావశ్యం కల్పనీయం। స ఏవ సంస్కారః స్థితిస్థాపకాఖ్య ఇతి సిద్ధమ్। స చ పరమాణుషు నిత్యః కార్యద్రవ్యేషు కారణగుణపూర్వకః క్రియాసన్తానవిశేషాసమవాయికారణశ్చేతి।

అథ ధర్మః। స్వర్గజనక స్మృత్యతీన్ద్రియాత్మవిశేషగుణమాత్రవృత్తిగుణత్వసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్త్వం ధర్మత్వమ్। తత్ర విప్రతిపత్తిః ప్రయత్నకారణాత్మవిశేషగుణనిరుపాధివిషయకారణాత్మవిశేషగుణత్వం మానసప్రత్యక్షవిషయో వర్తతే న వా। అత్ర విధికోటిరాస్తికానాం నిషేధకోటిర్నాస్తికానామ్। తత్ర

చ వైచిత్ర్యాన్యథానుపపత్త్యా ప్రతిపురుషసమవేతశ్చిరస్థాయీ విహితయాగాదిక్రియాజన్యః కాలాన్తరఫలానుగుణో గుణవిశేషవశ్యాభ్యుపగన్తవ్యః స ఏవ ధర్మః। తత్ర మానం దేవదత్తస్యాద్యం శరీరం దేవదత్తవిశేషగుణప్రేరితభూతపూర్వకం కార్యత్వే సతి తద్భోగసాధనత్వాత్ తన్నిర్మిత-

స్రగాదివత్। న చాయం భూతధర్మ ఏవ సాధారణ్యప్రసఙ్గాత్। నహి భూతధర్మా గన్ధాదయః కస్యచిదేవ। న చైక ఏవ సర్వపురుషగామీ సాధారణవిగ్రహవత్త్వప్రసఙ్గాత్। నహి సాధారణస్యాసాధారణ్యేన ఫలోపభోజకత్వం సమ్భవతి। న చ నాస్త్యేవాసౌ కింతు యాగాదిరేవ ధర్మః। భవతి హి యాగాద్యనుష్ఠితవతాం ధార్మికోయమితి ధీః। తథా సతి క్షణక్షయిణో యాగాదేశ్చిరభావిఫలం సుఖాది న స్యాత్। యాగాదౌ ధర్మవ్యపదేశస్తర్హి కథం? లక్షణయేతి గృహాణ। ధర్మసాధనత్వాద్ధి యాగాదయో ధర్మపదవ్యపదేశభాజః। యథా చన్దనాది సుఖమితి సుఖసాధనత్వాత్ చన్దనాదౌ తద్వ్యపదేశః। అస్తు తర్హి యాగాదిసాధ్యా దేవతాప్రీతిరేవ చిరభావిఫలానుగుణో యాగాదివ్యాపారః ఏవం సతి శాబ్దికస్మృతిరప్యుపపద్యతే। యజ దేవపూజాయామితి గౌరవప్రీతిరూపక్రియాయాః పూజాత్వాదితి చేత్। దేవతాప్రీతేరప్యాశువినాశిత్వాత్ ఫలావసాయివ్యాపారత్వానుపపత్తేః। ప్రీతిపరమ్పరాస్త్వితి చేత్। తదుత్పాదకత్వే ప్రమాణాభావాత్। ఏకవ్యాపారాపేక్షయా పరమ్పరాయా ఏకరూపత్వాత్। స్నానదానశ్రాద్ధాదౌ దేవతాప్రీత్యభావాచ్చ। అస్తు తర్హి యాగాదిధ్వంస ఏవ వ్యాపారః స హి చిరస్థాయీ భవత్యేకత్రేతి చేత్ న తస్యానన్తత్వేనానన్త-

ఫలప్రవాహాపత్తేః। ధ్వంసస్యానన్తత్వేపి విధిబలాయాతం వర్షభోగ్యాదికమేవ ఫలం భవిష్యతీతి చేత్ న విధేః సర్వత్ర తాద్రూప్యేణాశ్రవణాత్। న హి స్వర్గకామో యజేతేత్యాదౌ కాలావచ్ఛేదః శ్రూయతే। కిఞ్చ యాగధ్వంసయోరేకత్ర కార్యే కారణత్వాభావేన వ్యాపారవ్యాపారిభావానుపపత్తేః। కారణీభూతాభావప్రతియోగిత్వేన యాగాదేః ప్రతిబన్ధకత్వాపత్తేః। అస్తు తర్హి క్రియైవ యాగాదికా స్థాయినీ కిం వ్యాపారకల్పనయా। ఇచ్ఛావిశేషస్య యాగదానాదేః క్షణద్వయానన్తరమనుపలమ్భానిబన్ధన ఏవ తత్రాపూర్వవ్యపదేశోపి। యోగ్యస్య తదానీమనుపలమ్భ ఏవ కథం స్యాదితి చేత్ న వస్తుస్వాభావ్యాత్। ఆత్మవిశేషగుణానాముత్పన్నమాత్రవేద్యతయా తదనన్తరమనుపలమ్భసమ్భవాదితి చేత్। మైవం యోగ్యానుపలమ్భేనైవ తదభావావధారణాత్। అన్యథా ధ్వంసః క్వచిదపి న సిద్ధ్యేత్। అనుపలమ్భస్య వస్తుస్వభావాలమ్భనత్వేనైవోపపత్తేః। నను భవత్వపూర్వం యాగాదివ్యాపారః తథాపి

తత్కల్పనానుపపన్నా। యాగాదేరిష్టసాధనత్వం ప్రతీయమానం వ్యాపారమన్తరేణాపర్యవస్యద్వ్యాపారం కల్పయేత్ పరన్తు తదిష్టసాధనత్వప్రతీతిరేవాయోగ్యతయా న సమ్భవతి। సాక్షాత్సాధనత్వస్య బాధితత్వాత్। పరమ్పరాసాధనత్వస్య చ పరమ్పరాఘటకానుపస్థి-

తావప్రతీతేః। తృతీయస్య ప్రకారస్య చాసమ్భవాత్ ఇతి చేత్। న సాక్షాత్పరమ్పరౌదాస్యేన సాధనత్వమాత్రేణైవ ప్రథమం లిఙాదినా తదుపస్థితేస్తదనన్తరం సాక్షాత్సాధనత్వమపర్యవస్యత్తత్కల్పయేదితి విశేషాత్। అయోగ్యతయా సాధనత్వప్రతీతిరేవ న స్యాదితి చేత్ న తదయోగ్యతాయాం క్రమేణాపి తదన్వయో న స్యాత్। న స్యాచ్చానుభవస్య చిరభావినీం స్మృతిం ప్రతి సంస్కారవ్యాపారకల్పనా। అత్రాన్వయవ్యతిరేకాభ్యాం స్మృతిం ప్రతి కారణత్వం గృహీతమనుభవస్య వ్యాపారమన్తరేణానుపపద్యమానం కల్పయతీతి చేత్ న అపిశబ్దేన సాధనత్వస్యావగమాత్। న హ్యన్వయవ్యతిరేకయోః శబ్దాత్ బలవత్త్వం। శబ్దో లిఙాదిః సాధనత్వం బ్రూతే పరన్త్వపూర్వస్య న తు యాగాదేరయోగ్యస్యేతి చేత్ న పూర్వానుపస్థితేపూర్వశక్తిగ్రహానుపపత్తేః క్రియాసమభివ్యాహారాత్। క్రియాయా ఏవ యాగాదేస్తదుపస్థాప్యసాధనత్వాన్వయౌచిత్యాత్। లౌకికలిఙో పచేతేత్యాదేః క్రియేష్టసాధనత్వాభిధాయకత్వకల్పనాత్। సాధనత్వమాత్రే చాయోగ్యతా నాస్త్యేవ యేన క్రియాపరిహారః స్యాత్। నన్వపూర్వమపి యస్థాపూర్వత్వేన పూర్వం నోపస్థితం తస్యాపి కార్యత్వేన సామాన్యత ఉపస్థితమేవేతి సుగ్రహస్తత్ర సమయ ఇతి చేత్। తర్హి కార్యత్వేన ఘటాదిసాధారణ్యేన లిఙాదిశక్తిగ్రహాపత్తేః।

నను నేదమనిష్టం పరన్త్వన్వితాభిధానదశాయామయోగ్యతయా ఘటాదిపరిహారేణ లిఙ్గాదిపదాత్ కార్యత్వేనైవ రూపేణ పూర్వోపస్థితిరితి చేత్। న శక్తిగ్రహకాలే యథాయోగ్యతయా క్రియానిరాసస్తథా ఘటాదినిరాసోపి కిన్న స్యాత్। న హి తద్యోగ్యం। ఘటాదీనామానంత్యాన్నిరాసో న శక్యతే ఇతి చేత్ తర్హ్యన్వితాభిధానకాలేపి। తస్మాత్ క్రియాగతమేవ సాధనత్వం లిఙాదినా బోధితమపర్యవసన్నం సదపూర్వం కల్పయతీత్యేవ జ్యాయః। తదిదం కర్తృగతమిత్యౌత్సర్గికం। క్వచిదన్యథాప్యుపపద్యతే యథా పుత్రేష్టిపితృయజ్ఞాదౌ। అతఏవాహుః శాస్త్రే దేశితం ఫలం అనుష్ఠాతరీత్యుత్సర్గ ఇతి। నను నియమ ఏవాస్తు పుత్రేణ కృతస్య గయాశ్రాద్ధస్య ఫలమపూర్వం పుత్ర ఏవాస్త్వితి చేత్। న వ్యాపారస్య ఫలసమానాధికరణస్యైవ కల్పనాత్। సాక్షాత్తదుపపాదకవిషయత్వాత్ కల్పనాయాః। తర్హి ముక్తే పితరి పుత్రేణ కృతం శ్రాద్ధం నిష్ఫలమేవ స్యాత్। తథా చ

శ్రౌతాత్సాఙ్గాత్కర్మణః ఫలావశ్యమ్భావనియమ ఇత్యపి భజ్యేతేతి చేత్ న ముక్తస్య పితుర్నిర్దోషత్వేన పుత్రకృతస్య కర్మణః సాంగత్వస్యైవ భఙ్గత్వాత్। అదృష్టోత్పత్తౌ దోషస్యాప్యఙ్గత్వాత్। నను స్వర్గభాగిపితృకత్వమేవ శ్రాద్ధాదిఫలం। తచ్చ పుత్రగతమేవాతస్తత్రైవాపూర్వమపీతి న క్వచిత్ క్రియావైయధికరణ్యం ఫలస్యా-

పూర్వస్య వేతి చేత్ న స్వర్గభాగిపితృకత్వోపాధేరపేక్షయా స్వర్గస్యైవ లాఘవేన ఫలత్వకల్పనాత్। తచ్చ పితృగతమేవేతి కర్తృగతతా ఫలస్యౌత్సర్గికీతి సిద్ధమ్। సిద్ధశ్చ ధర్మ ఆత్మగుణచిరస్థాయీ ప్రతిపురుషనిష్ఠః। స చాయమన్త్యసుఖసంవిజ్ఞానవిరోధీ ప్రాతిస్వికచరమభోగనాశ్యః। అవశ్యమనేనోత్పత్తిసత్త్వాధ్వంసప్రతియోగినా భవితవ్యం తత్రాస్య నాశకో భోగ ఏవ। స చ యద్యేక ఏవ స్యాత్తదా తస్య బ్రహ్మవిష్ణులోకావచ్చిన్నసుఖభోగ్యస్యాద్యస్యైవ నాశకత్వే తదుత్తరోత్తరభోగపరమ్పరాయా అహేతుకత్వమాపద్యేత తథా చ తావదయం ధర్మోనువర్తతే యావదంత్యో భోగః। సుఖతత్సాధనయోర్మోక్షస్య చాయం హేతుః। విశుద్ధాభిసన్ధిజన్మా బ్రహ్మక్షత్రియవిశాం శ్రుతిస్మృతివిహితాత్ కర్మణః ప్రతినియతాదుత్పద్యతే। శూద్రాణామపి తదుద్దేశేన విహితాత్ కర్మణస్త్రైవర్ణికశుశ్రూషాదేరుత్పద్యతే। ఆశ్రమిణాం చ బ్రహ్మచారిగృహస్థవానప్రస్థసంన్యాసినాం స్వస్వాశ్రమవిహితాత్ కర్మణ ఉత్పద్యతే న తు విపరీతాదపి। నన్వయం భోగైకనాశ్యశ్చేత్తదా ప్రధానాపూర్వానుత్పత్తావన్యాపూర్వాణాం ఫలాజనకానాం కథం వినాశ ఇతి చేత్ న తేషాం తత్త్వజ్ఞాననాశ్యత్వాత్। నను ధర్మస్య కీర్తనేన కర్మనాశాపారగమనేన వా కథం నాశః గుణస్య

సమానాధికరణవిరోధిగుణనాశ్యత్వాన్నిమిత్తనాశ్యత్వాచ్చేతి చేత్। న తత్ర నాశపదస్య భోగాజనకత్వమాత్రపరత్వాత్। నాశస్తు తత్రాపి కర్మణాం తత్త్వజ్ఞానాదేవ। యద్వా ప్రాయశ్చిత్తవత్ కీర్తనాదీనామపి నాశకత్వమేవ శ్రుతౌ తథా ప్రతిపాదనాత్। నాభుక్తం క్షీయతే కర్మ కల్పకోటిశతైరపీత్యాదీనామచీర్ణప్రాయశ్చిత్తాకీర్తితాదికర్మపరత్వాత్। 'జ్ఞానాగ్నిః సర్వకర్మాణి భస్మసాత్కురుతేర్జున' ఇతి తు లక్షణయా భోగనాశ్యత్వమేవాహ। అన్యథాపి భస్మసాదిత్యస్య లాక్షణికత్వమేవోపేయమ్। తథా చ తత్త్వజ్ఞానినో యోగర్ద్ధివశాదనియతత్రిపాకానన్తతత్తత్కర్మరాశేః కాయవ్యూహనిర్మాణేన యుగపన్నాశ్యత్వమేవ భోగేన భస్మసాత్కరణమితి సర్వం సుస్థమ్।

అథాధర్మః। సోప్యాత్మగుణః।
దుఃఖజనకవృత్తిప్రత్యక్షాత్మగుణావృత్తిగుణత్వవ్యాప్యజాతిమత్త్వం తల్లక్షణమ్। స చాన్త్యదుఃఖసంవిజ్ఞానవిరోధీ కుంభీపాకాదినరకప్రాపకాదధర్మాత్తత్ర దుఃఖపరమ్పరోత్పద్యతే। చరమేణ దుఃఖభోగేన స నాశ్యతే కీర్తనాత్ ప్రాయశ్చిత్తాచ్చ నశ్యతి। ప్రాయశ్చిత్తే ప్రవృత్తిరేవ న స్యాత్ యతస్తన్నాశ్యపాపజన్యదుఃఖస్య యది ప్రాగభావోస్తి తదా తత్రావశ్యంభావి దుఃఖమితి ప్రాయశ్చిత్తానుష్ఠానవైయర్థ్యమథ దుఃఖప్రాగభావో నాస్తి తదా తత ఏవ దుఃఖానుత్పత్తిరితి కిం ప్రాయశ్చిత్తేనేతి చేత్। అత్రాహుః దుఃఖప్రాగ-

భావోస్త్యేవ కిన్తు ప్రాయశ్చిత్తేన దుఃఖకారణప్రత్యవాయవిఘటనద్వారా స ఏవ పరిపాల్యతే। దృశ్యతే హి కణ్టకాదిదుఃఖస్యోత్పాదప్రవిబన్ధస్తత్ప్రతీహారాత్। అన్యథా లోకేప్యహితనివారణే ప్రవృత్తిరనయైవ శఙ్కయా న స్యాత్। ఏవం సతి ప్రాగభావస్య తత్త్వం వ్యాహన్యేత। సర్వథా ప్రతియోగ్యనుత్పత్తౌ తదత్యన్తాభావత్వాపత్తేరితి చేత్ న ప్రతియోగిజనకాభావత్వేన తస్యాత్యన్తాభావభేదాత్। జననమన్తరేణ జనకత్వమేవ తస్య కథమితి చేత్ న సహకారియోగ్యతావిరహాదుపపత్తేః స్వరూపయోగ్యస్య సహకారిసమవధానానియమాభావాత్। నిత్యస్య నియమ ఏవేతి చేత్ న ప్రాగభావస్య నిత్యత్వానుపపత్తేః। సహకారివిఘటనాన్నిత్యత్వమేవ ప్రకృతే పర్యవసన్నమిత్యన్యదేతత్। కథమేతాదృశస్యాభావస్య జనకత్వమవధారణీయమితి చేత్ సావధారికస్య గతిస్త్వావదేషా। దృశ్యతే హి సహకారివిరహాత్ స్వరూపయోగ్యస్యాపి దండాదేరజనకత్వమ్। కిఞ్చ ప్రాగభావసత్త్వాసత్త్వవికల్పశ్చేత్తదా పురుషః కదాప్యాపాకాత్ రక్తరూపానుత్పాదార్థీ కంచిద్ఘటం బహిర్న నిఃసారయేత్ రక్తరూపప్రాగభావసత్త్వే తదుత్పత్తేరావశ్యకత్వాత్ తదసత్త్వే తత ఏవ రక్తరూపానుత్పతిరితి తన్నిఃసారణప్రయాసవైయర్థ్యాత్। తస్మాదదృష్టసత్త్వాసత్త్వవికల్పవత్ ప్రాగభావసత్త్వాసత్త్వవికల్పోపి సకలలోకవ్యవహారప్రాతికూల్యమావహతి।

అన్యేత్వాహుః అధికారసమ్పాదనార్థం ప్రాయశ్చిత్తే ప్రవృత్తిః ప్రత్యవాయపరిహారస్త్వర్జనీయసిద్ధః। తథాహి ద్వివిధం పాతకముపపాతకం మహాపాతకం చ। తత్రోత్పన్నధర్మఫలీభూతప్రతిబన్ధకపాపత్వముపపాతకత్వమ్। ధర్మోత్పత్తిప్రతిబన్ధకపాపత్వం మహాపాతకత్వమ్। తథాచేదం పాపం నశ్యతు ధర్మఫలం మయోభుజ్యతామిత్యర్థితయోపపాతకే ప్రాయశ్చిత్తాచరణమ్। ఇతఃప్రభృతి పుణ్యమేవ మే సముత్పద్యతాం మహాపాతకం నశ్యత్వితి కామనయా మహాపాతకే ప్రాయశ్చిత్తాచరణం న తు దుఃఖానుత్పాదార్థితయా యేన ప్రాగభావసత్త్వాసత్త్వవికల్పః స్యాత్। తర్హి దుఃఖం భవిష్యత్యేవ

చేత్తదా కిం ప్రాయశ్చిత్తేనేతి చేత్ న ప్రాయశ్చిత్తేన్యోద్దేశ్యతయానుష్ఠితే ప్రాగభావసత్త్వే దుఃఖం స్యాత్తదసత్త్వే తు న స్యాదితి ప్రాయశ్చిత్తవిధేః పురుషస్య చ తత్ర ప్రవృత్తౌ న వైకల్యమితి। అన్యే త్వాహుః ప్రాయశ్చిత్తనాశ్యపాపజన్యదుఃఖప్రాగభావసత్త్వేఽపి తద్గోబధజనితపాపనాశాదుత్తరాసమయలాభ ఏవ ప్రాయశ్చిత్తఫలం। స తు ప్రాగభావః పాపాన్తరమాసాద్య దుఃఖం జనయత్యేవ। అత్రేదమాలోచనీయం। యం ప్రత్యవాయముద్దిశ్య ప్రాయశ్చిత్తం క్రియతే తత్ప్రత్యవాయజన్యదుఃఖప్రాగభావసదసత్త్వవికల్పాత్ అత్రాపి ప్రాయశ్చిత్తాచరణం సఫలమేవ। తత్ప్రాగభావసత్త్వే తేనాపి ప్రత్యవాయవిశేషేణ దుఃఖం అవశ్యమేవ

జననీయం తదసత్త్వే కిం తన్నాశార్థం ప్రాయశ్చిత్తాచరణేన। నను ప్రత్యవాయవిశేషానుగతో న దుఃఖప్రాగభావః। కిం తర్హి కలఞ్జభక్షణాదిజన్యప్రత్యవాయత్వావచ్ఛిన్నానాం ఏక ఏవ ప్రాగభావో దుఃఖజనకసహకారీ। తత్ర చైకతజ్జాతీయప్రత్యవాయనాశేఽపి తజ్జాతీయం ప్రత్యవాయాన్తరమాసాద్య దుఃఖం జనయతీతి చేత్తర్హి కృతగోవధేనానేకగోవధాచరణం నిఃశంకం క్రియేత సర్వేషాం గోవధజన్యపాపానామేకదుఃఖప్రాగభావసహకారిత్వాదితి నాయం పన్థాః। కిన్తు హేతూచ్ఛేదే పురుషవ్యాపారాదితి అనాగతయోర్ధర్మాధర్మయోరనుత్పాదాద్వర్తమానయోశ్చోపభోగాత్ ప్రత్యవాయో న స్యాదిత్యస్వరసాత్ ప్రాగభావపరిపాలనమేవ శాస్త్రార్థః। ప్రాగభావస్యాపి కారణవిఘటనముఖేనోత్తరకాలసమ్బన్ధ ఏవ సాధ్యత్వం న తు ప్రాగసత ఇతి విశేషణం తత్ర గౌరవాత్। తమిమం హింసానృతస్తేయపారుష్యాదీని వేదనిషిద్ధాని కర్మాణి దుష్టాభిసంబంధితహకృతాని జనయన్తి। ఫలం చాస్య దుఃఖమైహికమాముష్మికం చ తిర్యగ్యోనిజన్మ కుంభీపాకాదినరకానుభవనీయం చ।

అథ శబ్దః। తత్రాకాశగుణత్వం శబ్దత్వం శ్రోత్రమాత్రగ్రాహ్యజాతిమత్త్వం వా। స చాయం ద్వివిధో వర్ణాత్మకోఽవర్ణాత్మకశ్చ। తత్ర వర్ణాత్మకస్యోత్పత్తిః స్మృత్యపేక్షాదాత్మనః సం-

యోగాద్వర్ణోచ్చారణేచ్ఛా తదనన్తరజ్కోష్ఠస్థవాయోః సంయోగాత్ కర్మ తేన కర్మణా ఊర్ధ్వం గచ్ఛన్ వాయుః కణ్ఠతాల్వాదీనభిహన్తి। తతః కణ్ఠవాయ్వభిఘాతాన్నిమిత్తాత్కణ్ఠాకాశసంయోగాత్ అసమవాయికారణాత్ అకారకవర్గహకారవిసర్జనీయానాం వర్ణానాం నిష్పత్తిః। ఏవం వాయుతాలుసంయోగాన్నిమిత్తాత్తాల్వాకాశసంయోగాదసమవాయికారణాదికారచవర్గయకారశ

కారాణాం వర్ణానాం నిష్పత్తిః। ఏవం
వాయుమూర్ధసంయోగాన్నిమిత్తాన్మూర్ధాకాశసంయోగాదసమవాయికారణాత్
ఋకారటవర్గరేఫషకారాణామ్। ఏవం
వాయుదన్తసంయోగాన్నిమిత్తాద్దన్తాకాశసంయోగాదసమవాయికారణాత్
ౡకారతవర్గలకారసకారాణాముత్పత్తిః। ఏవం స్వరాదీనాముత్పత్తిరూహనీయా।
అవర్ణాత్మకాస్తు ధ్వనిరూపాః
శఙ్ఖాదివాయుసంయోగాన్నిమిత్తాచ్ఛఙ్ఖాకాశసంయోగాదసమవాయికారణాదుత్పద్యన్తే। ఏవం
భేర్యాదిశబ్దా అప్యూహ్యాః। ఏతే సంయోగజా ఏవ। విభాగజాస్తు వంశాదౌ పాట్యమానే
దలద్వయవిభాగాన్నిమిత్తాద్దలాకాశవిభాగాదసమవాయికారణాదుత్పద్యన్తే। న చాత్రాపి
దలాకాశసంయోగో వాయ్వాకాశసంయోగో వాఽసమవాయికారణమస్తు కిం విభాగేనేతి వాచ్యమ్
తయోః పూర్వమపి సత్త్వాచ్ఛబ్దానుత్పత్తేర్విభాగే సతి చ
తదుత్పత్తేర్విభాగస్యైవాసమవాయికారణతా కల్ప్యతే అ-

న్వయవ్యతిరేకబలాత్। ఆద్యావేవ చ శబ్దౌ సంయోగవిభాగజౌ తదుత్తరస్తు సన్తానజో
శబ్దాసమవాయికారణక ఏవేతి। భేర్యాకాశసంయోగదలద్వయవిభాగే నివృత్తేపి దూరస్థేన
శబ్దశ్రవణాత్ కార్యైకార్థసమవాయస్య చ ప్రత్యాసత్తేః సత్త్వాత్తదుత్తరశబ్దసన్తానస్య
శబ్దాసమవాయికారణవత్త్వకల్పనాత్। తథా చ సంయోగాద్విభాగాదపి ఆద్యః శబ్దః। తత్పరం
తేన కదమ్బగోలకన్యాయేన దశశబ్దా జన్యన్తే తైరప్యన్యే యావత్కర్ణశష్కుల్యవచ్ఛిన్నం
నభోభాగమాసాద్య జాయన్తే తే చ గృహ్యన్తే। న చ సర్వత్ర శబ్దోత్పత్తిప్రసఙ్గః
సంయోగవిభాగయోస్తదసమవాయికారణయోరవ్యాప్యవృత్తిత్వాత్ విభువిశేషగుణానాం
చాసమవాయికారణప్రాదేశికత్వేన ప్రాదేశికత్వనియమాత్ సుఖాదివత్। న చ నభసః శ్రోత్రత్వే
తత్సమవాయావిశేషాత్ సర్వశబ్దోపలమ్భప్రసఙ్గః। యస్య శబ్దస్యాధారతా
కర్ణశష్కులీసంయోగావచ్ఛేదేన తస్యైవ గ్రహణాత్ యస్య తదత్యన్తాభావావచ్ఛేదేన
తస్యాగ్రహణాత్। తర్హి శబ్దసన్తాననివృత్తిః కథం శబ్దేన శబ్దాన్తరజననధ్రౌవ్యాదితి చేత్ న
కణ్ఠతాల్వాద్యభిఘాతజనితకర్మణో వాయోః శబ్దనిమిత్తకారణతామాపన్నస్య
యావద్వేగమభిప్రతిష్ఠమానస్య క్వచిద్గతిప్రతిబన్ధాత్ క్వచిద్వినాశాద్వా శబ్దాన్తరానుత్పత్తేః।

శబ్దసన్తానవినాశాత్। కస్యచిదన్త్యస్య శబ్దస్య శబ్దాన్తరజననం ప్రతి స్వరూపయోగ్యతావిరహాద్వా
సహకారిణామలాభాద్వా। నను కర్ణశష్కుల్యవచ్ఛేదేనోత్పన్నః శబ్దో గృహ్యతే తదా
తత్తద్దిగ్దేశవ్యపదేశః స్యాత్ కథం భవతి హి ప్రాచ్యోయం ఉదీచ్యోయం ఇతి వ్యవహార ఇతి చేత్

తత్తద్ధిక్ప్రభవశబ్దసన్తానే వర్తమానస్య జాతివిశేషస్య తత్తద్దేశీయశంఖాదిప్రభవత్వానుమాపకత్వాత్। స జాతివిశేషో యద్యపి విశేష్య నిర్వక్తుం న శక్యతే తథాపీక్షుక్షీరగుడాదిమాధుర్యవైజాత్యవదనుభవసాక్షిక ఏవ తత్తద్ధిజ్నిమిత్తప్రభవశబ్దసన్తానజన్యః శబ్దః శ్రోత్రేపి తత్తద్ధిగవచ్ఛేదేనాత్పద్యతే గృహ్యతే చేతి దిగ్దేశవ్యపదేశ ఇతి వార్త్తికకృతః। ఆహఙ్కారికం శ్రోత్రేన్ద్రియం ప్రాణాద్యాత్మకమేవ తేన తత్రస్థ ఏవ గృహ్యతే తేనైవ దిగ్దేశవ్యపదేశ ఇతి సంఖ్యాసర్వశబ్దోపలమ్భప్రసఙ్గో దుర్వారః। యోగ్య ఏవ గృహ్యత ఇతి చేత్ న యోగ్యతాయా ఇన్ద్రియసన్నికర్షభిన్నాయా అనిర్వచనాత్। తథోత్పాదః పరిణామో వా క్షణభఙ్గనిరాసాదేవ నిరస్తః। నను నిత్యా వర్ణా అభివ్యక్తిధర్మాణస్తథా చ సంయోగవిభాగజత్వాదివ్యుత్పాదనం బాలకప్రతారణమితి చేత్ న వర్ణధ్వంసస్య ప్రత్యక్షత ఏవ గ్రహణాత్। భవతి హి శ్రుతపూర్వో గకారో నాస్తి నివృత్తః

కోలాహల ఇతి ధీః। అధికరణాయోగ్యతాయాం కథమియం స్థాదితి చేత్ అస్తి తావత్సా యది న ప్రత్యక్షతస్తదానుమానాదపి భవన్తీ శబ్దానిత్యతామేవ గోచరయతి। వస్తుతః సంసర్గాభావగ్రహే ప్రతియోగియోగ్యతామాత్రం తన్త్రం నాధికరణయోగ్యతాపి తదుపలమ్భకసకలసమవధానే సత్యనుపలమ్భస్యైవాభావగ్రాహకత్వాత్ ప్రకృతే చ తస్య సత్త్వాత్। తర్హి సద్భ్యామభావో నిరూప్యతే నైకేన సతేతి భజ్యేతేతి చేత్। తత్రాధికరణమాత్రస్య ప్రయోజకత్వాభిధానాత్। తజ్జ్ఞానం చ స్మృత్యాదిరూపం అధికరణం చ దేశకాలాదిరూపం కథంచిద్రూపేణాపాదనీయమ్ న తు సమవాయిదేశోభిమతః అన్యథా భూతలే ఘటాభావోపి న నిరూప్యేత। నను ప్రత్యభిజ్ఞాబాధితమిదం ప్రత్యక్షమనుమానం వా న శబ్దానిత్యతాం గోచరయతి భవతి హి స ఏవాయం గకారః సైవేయం గాథేతి చత్ న తారోగ కారో మన్ద్రో గకార ఇతి విరుద్ధధర్మసంసర్గాత్ ప్రత్యభిజ్ఞాయా ఏవ బాధితత్వాత్ అన్యథోత్పన్నపునర్జాతకదలీకాణ్డే ప్రత్యభిజ్ఞాబలాదభేదః స్యాత్। నను స్వాభావికో విరోధీ ధర్మో భేదనియతో వా తారత్వమన్దత్వాదయస్త్వౌపాధికా ఇతి చేత్ న అన్యగతతయాఽప్రతీయమానానాం స్వాభావికత్వనియమాత్। అన్యథా శైత్యం జలధర్మ ఔష్ణ్యం తేజోధర్మ ఇత్యపి స్మర్యమాణారోపః గకారగతత్వే బాధ-

కాభావాత్। తస్మాద్విరుద్ధధర్మసంసర్గాత్ భిన్నా ఏవ గకారాః। న చ గత్వతారత్వయోః పరాపరభావానుపపత్తిః గత్వాదివ్యాప్యతారత్వాదీనాం భేదాత్। న చ తారాకారానుగతప్రత్యయాభావః సఙ్గచ్ఛతే సాక్షాత్కారప్రతిబన్ధకతావచ్ఛేదకశబ్దవృత్తిజాతిత్వేన తదనుగమాత్। కిం చ

శుకసారికాప్రభవస్త్రీపుంసప్రభవగకారేషు వైలక్షణ్యానుభవాత్ పరస్పరవిజాతీయగకారసిద్ధిః। కథమన్యథా శుకాదీనాం తదుచ్చారితగకారాదనుమానమ్। కథం తర్హి భేదప్రత్యయే సత్యపి స ఏవాయం గకార ఇత్యభేదప్రత్యయః యథా అభేదప్రత్యయే సత్యపి శ్రుతపూర్వో గకారో నాస్తీతి భేదప్రత్యయః అత ఏవ పృఛామ ఇతి చేత్ న అభేదప్రత్యయస్య జాత్యభేదాలమ్బనత్వాత్। తథా చ సోఽయం గకార ఇతి తజ్జాతీయోఽయమర్థః। కథమన్యథా శుకవినష్టేషు శాల్యాదిషు తానేవ శాలీనుపభుంక్ష్మహే తానేవ తిత్తిరీనితి లౌకికోనుభవః। తస్మాత్ భేదాభేదప్రత్యయయోరహమహమికయోర్జాయమానయోర్వ్యక్తిజాతివిషయతయా వ్యవస్థాపనం ఇతరథా ఏకప్రత్యయో భవేత్ న త్వసతి తస్మిన్ పర ఇతి। ఏవం సత్యనుమానమప్యుచ్యతే శబ్దోఽనిత్యః కృతకత్వాత్ యద్యత్కృతకం తదనిత్యం యథా ఘటః। అనిత్యత్వవ్యాప్యకృతకత్వవాంశ్చాయం తస్మాదనిత్యః। కృతక-

త్వమన్యతరాసిద్ధమితి చేత్ న ఇదానీముత్పన్నః శబ్ద ఇతి ప్రతీతిబలాత్ తత్సిద్ధేః। సాధ్యావిశిష్టోయం హేతురితి చేత్ న ప్రాగభావప్రతియోగిత్వస్య సాధ్యత్వాదితి మహాన్ విశేషః। ధ్వంసే వ్యభిచార ఇతి చేత్ సమవేతత్వే సతీతి విశేషణాత్ సత్తాన్తర్భావేణైవ చాకృతకత్వనిరుక్తేః। ఏవం జాతిమత్వే సతి ప్రత్యక్షత్వాత్ అస్మదాదిప్రత్యక్షవిశేషగుణత్వాత్ ప్రత్యక్షభూతగుణత్వాదిత్యాది। కిఞ్చ ప్రత్యభిజ్ఞాబలాద్యది వర్ణాత్మకశబ్దానాం నిత్యత్వం తదా సైవేయం గుర్జరీత్యాదిప్రత్యభిజ్ఞాబలాత్ ధ్వనయోపి నిత్యాః స్యుః। తదేవం సిద్ధే వర్ణానామనిత్యత్వే పురుషవివక్షాధీనానుపూర్వ్యాదివిశిష్టానాం వాక్యానాం చ సుతరామనిత్యత్వమితి। వేదా అపి పౌరుషేయాః వాక్యత్వాదస్మదాదివాక్యవదితి। వర్ణానుభవప్రక్రియా తు మైత్రేణ ఘటపదోచ్చారణే కృతే ప్రథమం ఘకారస్య సన్తానక్రమేణ చైత్రకర్ణశష్కుల్యవచ్ఛేదేనోత్పాదోఽథ తస్య ఘత్వనిర్వికల్పకమనన్తరం ఘకారాన్తరే ఘత్వవిశిష్టజ్ఞానమథ తత్సంస్కారఏవ టకారోత్పత్తిరథ టత్వనిర్వికల్పకమథ తత్రైవ టకారే టకారాన్తరే వా టత్వవిశిష్టజ్ఞానమథ సంస్కారోఽథ సంస్కారాభ్యాం ఘటరూపవర్ణద్వయసమూహాలమ్బనా స్మృతిః। సైవ చ పదజ్ఞానమిత్యాద్యుక్తమ్। తత్రాద్యః శబ్దః కార్యేణైవ నా-

శ్యతే మధ్యమాస్తు శబ్దా ఉభయతః కార్యేణైవ వా। యత్ర తు వర్ణాన్తరోత్పాదశక్తిమత ఏవ కస్యచిచ్ఛబ్దస్య నిమిత్తవాయ్వాదిసహకారివైకల్యవశాదనుత్పాదకత్వమ్ తదా స శబ్దః కారణేన నాశ్యతే నాశకాన్తరాభావాత్। తదుక్తం న్యాయవార్త్తికటీకాయామ్ ఆద్యస్తు కార్యేణైవ మధ్యమానాం త్వనియమ ఇతి। యది తు స్వరూపశక్తిరహితోఽతీన్ద్రియః శబ్దోఽన్తే భవ

ఇత్యన్త్య ఉచ్యతే తదా తస్య కారణేనైవ నియమతో నాశో। మధ్యమానామాద్యస్య చ కార్యేణైవ నాశః। స చాన్త్యః క్షణిక ఏవ। సున్దోపసున్దన్యాయాదుపాన్త్యాన్త్యయోరన్యోన్యనాశకత్వమితి దిక్॥

ఇతి మహామహోపాధ్యాయమిశ్రశ్రీభవనాథాత్మజ–
మహామహోపాధ్యాయసన్మిశ్రశ్రీశఙ్కరకృతౌ కణాదరహస్యే గుణపదార్థః సమాప్తః॥

అథ కర్మాణి। క్రియామాత్రవృత్తిసత్తాసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్త్వం కర్మత్వమ్। విభాగాసమవాయికారణమాత్రవృత్తిసత్తాసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్త్వం వా సంయోగాసమవాయికారణమాత్రవృత్తిసత్తాసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిమత్త్వం వా। తత్ర చ ప్రత్యక్షమేవ ప్రమాణమ్। చలతీతి ప్రత్యక్షస్య లౌకికపరీక్షకసాధారణత్వాదనయైవానుగతమత్యా కర్మత్వజాతేరపి సిద్ధేః। ద్వీన్ద్రియగ్రాహ్యం చైతత్ ఏకద్రవ్యమాశుతరవినాశి ద్రవ్యమాత్రవృత్తి నిర్గుణమ్ గురుత్వద్రవత్వప్రయత్నసంయోగకారణమ్ స్వజన్యసంయోగనాశ్యమ్ సంయోగవిభాగయోరనపేక్షకారణమ్। కథమిదం సమవాయికారణాదేరప్యపేక్షణాదితి చేత్ న స్వోత్పత్త్యనన్తరోత్పత్తికభావభూతానపేక్షత్వస్య తథాత్వాత్। న హి సమవాయికారణాదికం కర్మానన్తరోత్పత్తికం వా పూర్వసంయోగాభావలక్షణం సంయోగకారణం భావభూతమ్। అసమవాయికారణమాత్రవృత్తిసత్తాసాక్షాద్వ్యాప్యజాతిః కర్మత్వమ్। స్వపరాశ్రయసమవేతకార్యారమ్భకత్వమ్ కర్మణః। సంయోగవిభాగయోశ్చ స్వపరాశ్రయత్వాత్ వేగస్య చ యద్యపి స్వాశ్రయమాత్రసమవేతత్వం తథాపి కార్యవిశేషమాదాయ స్వపరాశ్రితకార్యజనకత్వం। కర్మణః సమానజాతీయం ప్రత్యానారమ్భకత్వం కుత ఇతి చేత్ కర్మోత్పాదకసంయోగాదీనా-

మేవోత్తరకర్మజనకత్వం కర్మణోఽపి కర్మజననే సామర్థ్యకల్పనానవకాశాత్। నను కర్మవతి కర్మ కథం నోత్పద్యేత ఇతి చేత్ న సమావిష్టాభ్యాం కర్మభ్యామేకస్యామేవ దిశి సంయోగవిభాగౌ యది జననీయౌ తదైకేనోపపత్తౌ ద్వితీయకల్పనానవకాశాత్। అథ ద్వాభ్యామపి పరస్పరవిరుద్ధయోర్దిశోః సంయోగవిభాగౌ జననీయౌ తదాన్యోన్యప్రతిరుద్ధాన్నం యుగపదేవ తౌ భవిష్యేత ఇతి సంయోగవిభాగయోరనపేక్షకారణం కర్మేతి భజ్యేత।

కర్మత్వసాక్షాద్వ్యాప్యాశ్చ పఞ్చ జాతయః ఉత్క్షేపణత్వమవక్షేపణత్వమాకుఞ్చనత్వం ప్రసారణత్వం గమనత్వం చేతి పరస్పరాసఙ్కీర్ణాః కార్యవిశేషాభివ్యఙ్గ్యా ఏతా జాతయః ఊర్ధ్వం గచ్ఛత్యధో గచ్ఛత్యాకుఞ్చతి ప్రసరతి గచ్ఛతీతి పఞ్చానుగతప్రత్యయాన్ పరస్పరవిలక్షణాన్ జనయన్తి। దృశ్యతే హి హస్తాదిషు తత్సమ్బద్ధేషు ముసలాదిషు చోర్ధ్వముత్క్షిప్యమాణేషు పూర్వదేశావచ్ఛేదేన సంయోగజనకత్వమధోదేశావచ్ఛేదేన చ విభాగజనకత్వం ప్రతీత్య హస్తముత్క్షిపతి ముసలముత్క్షిపతీతి ప్రత్యయః। తత్రైవ హస్తే ముసలే బాధో నీయమానేఽధోదేశావచ్ఛేదేన సంయోగమూర్ధ్వదేశావచ్ఛేదేన త్రిభాగముపలభ్య హస్తమవక్షిపతి ముసలమవక్షిపతీతి ప్రత్యయః। ఏవం వస్త్రచర్మకమ్బలాదేర్బాహ్యద్రవ్యస్యావయవానామన్యోన్యా-

భిముఖ్యేనాకాశాదిదేశే సంయోగం వస్త్రాద్యనవచ్ఛిన్నాకాశాదిదేశాచ్చ విభాగముపలభ్య వస్త్రం సఙ్కుచతి చర్మ సఙ్కుచతీతి ప్రత్యయః। ఏవం తత్రైవ వస్త్రాదిషు పూర్వసంయోగవిభాగవైపరీత్యేన సంయోగవిభాగావుపలభ్య వస్త్రం ప్రసరతి చర్మ ప్రసరతీతి ప్రత్యయః। ఏవం యత్ర నియతదిగ్దేశసంయోగవిభాగౌ నోపలభ్యేతే మనుజవిహఙ్గసరీసృపావయవిష్వనియతదిగ్దేశసంయోగవిభాగవత్సు తత్ర గచ్ఛతీతి ప్రత్యయస్స చ ప్రత్యేతవ్యవైలక్షణ్యాధీన ఇతి ప్రత్యేతవ్యవైలక్షణ్యమపి సిద్ధ్యతి॥

నను సర్వత్ర గచ్ఛతీతి ప్రత్యయానువృత్తేః కథం పఞ్చత్వమితి చేత్ న గమనశబ్దస్య సామాన్యవిశేషోభయపరతయా లౌకికైః ప్రయుజ్యమానత్వాచ్చటకశబ్దవత్ యథా లౌకికా విహఙ్గమాత్రే కలవిహఙ్గే చ చటకశబ్దమప్యవిశిష్య ప్రయుఞ్జతే ఏవం గమనశబ్దమపి। పరన్తు సంయోగవిశేషజనకకర్మవిశేషవర్గానుగతోత్క్షిపతీత్యాదిప్రత్యయబలాదాయాతో జాతివిశేషో దురపహ్నవః గోవత్సే గవాకారానుగమోఽశ్వవత్సేఽశ్వాకారానుగమశ్చ యథా జాతిభేదవ్యవస్థాపకః। కిఞ్చ నియతార్థద్యోతకాదుత్పూర్వావపూర్వాదేః ఉపసర్గాదపి భేదప్రత్యయః సిద్ధః। కిఞ్చ ప్రతినియతదిగ్దేశవిశిష్టసంయోగవిభాగలక్షణకార్యజనకత్వమపి ప్రతినియతజాత్య-

వచ్ఛేదేనైవ స్యాదితి సిద్ధం పఞ్చైవ కర్మాణీతి॥

యద్వా గమనత్వం పరసామాన్యం కర్మమాత్రే భాక్తః ప్రయోగః। ననూత్క్షేపణాదివత్ భ్రమణరేచననిష్క్రమణప్రవేశనపతనాదయోఽపి సన్తు కర్మత్వావాన్తరజాతీయా ఇతి చేత్ న తథా సతి జాతిసఙ్కరప్రసఙ్గాత్। తథాహి అపవరకాదపవరకాన్తరం గచ్ఛన్తీం కామినీముపలభమానయోః కాముకయోరేకస్మిన్నేవ కర్మణి ప్రవిశతి నిష్క్రామతీత ప్రత్యయౌ దృష్టౌ తత్ర కథం విరుద్ధే ద్వే జాతీ వర్తేతామ్। ఏవం ప్రవిశతి విహఙ్గమాదౌ ప్రవిశతి భ్రమతీతి ప్రత్యయౌ కథం స్యాతాం తస్మాత్ తేషు భ్రమణాదిషు వైజాత్యమన్తరేణైవ సంయోగవిభాగయోర్విశేషముపలభమానయోరేవ విలక్షణా ప్రతీతిర్న తు జాతిభేదమపి సా విషయీకరోతి। తర్హి విరోధాజ్జాతిభేదో మాస్తు కథమేకస్మిన్నేవ ధర్మిణి యుగపత్ కర్మద్వయం స్థాద్యేన ద్వయోర్ద్రష్ట్రోః ప్రతీతిభేదః స్యాదితి చేత్ న అవయవావయవికర్మభేదేన ద్రష్ట్రోః ప్రతీతిభేదోపపత్తేః। తచ్చ కర్మ బహువిధం బహుకారణకం చ। తత్ర కస్యచిత్ ప్రయత్నో నిమిత్తకారణం ప్రయత్నవదాత్మసంయోగశ్చాసమవాయికారణం యథా శరీరే తదవయవేషు వా గచ్ఛామీతీచ్ఛయా శరీరచాలనానుకూలః ప్రయత్నో జాయతే తతః

ప్రయత్నవదాత్మశరీరసంయోగాచ్ఛరీరకర్మ। ఏవం హస్తమూర్ధ్వముత్క్షిపామ్యధో వా క్షిపామీతీచ్ఛాయాం తదనురూపే ప్రయత్నే ఉత్పన్నే ప్రయత్నవదాత్మహస్తసంయోగాదసమవాయికారణాద్ధస్తస్యోత్క్షేపణమవక్షేపణం వా జాయతే। ఏవం ప్రాణాపానాదిషు జీవనయోనిప్రయత్నవదాత్మవాయుసంయోగాత్ కర్మాణి జాయన్తే। తస్య ప్రయత్నస్య చేచ్ఛాపూర్వకత్వం క్వచిత్ యదీచ్ఛాపూర్వక ఏవ ప్రయత్నో నాడీగోచరః ప్రాణాదినోదనం జనయతి తత్ర ప్రయత్నే సాపేక్షాదేవ నోదనాత్ కర్మ జాయతే। ఏవం హస్తవర్తిముసలతోమరాదిష్వపి కర్మ ప్రయత్నసహకృతాద్ధస్తాదినోదనాదేవ జాయతే తత్ కర్మ చేష్టా న భవతి శరీరతదవయవకర్మణ ఏవ చేష్టాత్వాత్। ప్రయత్నవదాత్మసంయోగాసమవాయికారణక్రియాత్వస్య స్వాసమవేతస్వాతిరిక్తస్పర్శవదజన్యక్రియాత్వస్య వా తల్లక్షణత్వాత్। ప్రయత్నం వినాపి మహాభూతేషు నోదనాభిఘాతాభ్యాం ప్రత్యేకం కర్మ భవతి। తత్ర నోదనం గురుత్వద్రవత్వవేగవాన్ సమస్తాన్ వ్యస్తాన్ వా అపేక్షమాణో యః సంయోగవిశేషః పరస్పరం నుద్యనోదకయోరవిభక్తయోస్తస్మాత్ కర్మ జాయతే యథా పఙ్కాఖ్యాయాం పృథివ్యాం చ నోదనాద్భూయసి భాగే। స్పర్శవద్వేగవద్ద్రవ్యసంయోగః శబ్దాసమవాయికారణమభిఘాతస్తస్మాదపి మ-

హాభూతేషు కర్మ భవతి పాషాణాదిషు। ఏవం నోదనాభిఘాతౌ వినాపి సంయుక్తసంయోగాన్నోదనాభిఘాతపూర్వకాదపి కర్మ యే ప్రదేశాః సాక్షాన్న నుద్యన్తే నాభిహన్యన్తే వా తేషు। పృథివ్యాముదకేషు చ గురుత్వాదపి పతనమాద్యం ఫలాదిషు ద్వితీయాదికర్మసన్తానస్తు తత్రాపి గురుత్వసంస్కారాభ్యా.......సంయోగః। ఏవం జలబిన్దుకరకయోరప్యాద్యం కర్మ కేవలాద్గురుత్వాత్ సన్తానస్తు కర్మణో గురుత్వవేగాభ్యామ్। కథమేతదితి చేత్ న ద్వయోర్గృహీతసామర్థ్యయోః సమ్భూయకారితాయామవివాదాత్। కర్మణా చ తత్ర సంస్కారస్యావశ్యజననాత్ సంస్కారస్య చ ఘనతరమూర్తద్రవ్యసంయోగపర్యన్తమనువర్తమానత్వాత్। క్వచిన్మూర్తద్రవ్యసంయోగేనాపి తీవ్రః సంస్కారో న నశ్యతి యథా కరకాకన్దుకాదావుత్పన్నః సంస్కారో భూమిపతితస్యాప్యుత్పతనం నిపతనమసకృత్ కరోతి శరాది వా బలవతా పురుషేణ క్షిప్తం కుడ్యాది భిత్త్వా యాతి। క్వచిత్ ద్రవ్యవత్త్వాదపి కర్మోత్పద్యతే యథా స్రోతోభూతానామపాం స్థలప్రదేశాన్నిమ్న్యమిస్రవణమ్। తదేవ హి స్యన్దనమ్ యథా సేతుప్రతిరుద్ధేష్వప్సు సేతుభేదే సత్యాద్యం కర్మ తదుత్తరకర్మసన్తానస్తు ద్రవత్వతీవ్రసంస్కారాభ్యామ్। తత్ర చాపాం విశరారుద్ధతయా యత్కిఞ్చిత్సంయోగాద ద్ర-

వత్వాచ్చావయవకర్మోత్పత్తిరథావయవానామారమ్భకసంయోగనాశోఽథ జలావయవినో వినాశస్తదనన్తరం పరమాణుషు ద్రవ్యారమ్భకాః సంయోగాస్తైశ్చ ద్వ్యణుకాదిక్రమేణ దీర్ఘో జలావయవీ స్రోతోరూప జాయతే। తత్ర చ కారణగుణపూర్వకమేవ ద్రవత్వముత్పద్యతే న చ పునః కర్మసన్తానః। ఏవమేవ ఘృతతైలక్షీరాదౌ వాయుకర్మక్రమ ఉన్నేయః। సంస్కారాదపి శరాదౌ కర్మ సంస్కారశ్చ వేగాఖ్యః క్వచిత్తీవ్రోఽతీవ్రశ్చ। క్వచిత్ కర్మణోఽసమవాయికారణం భవతి। సంస్కారాదేవ కులాలచక్రాదౌ యః కర్మసన్తానః స తత్ర భ్రమణాదిసఞ్జ్ఞాం లభతే। ఏవం జన్మమరణయోః శరీరాన్తర్భావో బహిర్భావశ్చ మనసః ప్రయత్నం వినైవాదృష్టవదాత్మసంయోగజాత్ కర్మణః। ఏవం వాయోస్తిర్యగ్గమనం వహ్నేశ్చోర్ధ్వజ్వలనమపకారోపకారహేతుభూతం ధర్మాధర్మాభ్యాం తద్వదాత్మసంయోగాదేవోత్పద్యతే। యత్ర చ గురుత్వప్రయత్నద్రవత్వనోదనాభిఘాతాదికమన్తరేణాభిధ్యానాత్ విషశకలచలనం మణీనాం చాకృష్టాకృష్టానాం తస్కరోపసర్పణమయస్కాన్తాదిమణీనామయఃప్రభృత్యుపస్పర్శణం తత్ సర్వమదృష్టాన్నిమిత్తాదాత్మసంయోగాదసమవాయికారణాదుత్పద్యతే సర్గాద్యకాలీనపరమాణుకియాప్యేవమేవమితి॥

ఇతి మహామహోపాధ్యాయసన్మిశ్రశ్రీభవనాథాత్మజ—మహామహోపాధ్యాయశ్రీశఙ్కరకృతౌ కణాదరహస్యే కర్మపదార్థః సమాప్తః॥

అథ సామాన్యమ్। తచ్చ నిత్యం సదనేకవృత్తి। అనువృత్తప్రత్యయాసాధారణకారణం వా అనువృత్తిప్రత్యయాసాధారణకారణవృత్తిపదార్థవిభాజకోపాధిమత్త్వం వా ద్రవ్యవృత్తిగుణవృత్తివృత్తిపదార్థవిభాజకోపాధిమత్త్వం వా కర్మవృత్తివృత్తిగుణవృత్తివృత్తిపదార్థవిభాజకోపాధిమత్త్వం వా। కిమన్న ప్రమాణమితి చేత్ ప్రత్యక్షేషు ప్రత్యక్షమేవ అతీన్ద్రియేషు మనస్త్వప్రభృతిషు కారణతావచ్ఛేదకత్వాత్ కార్యతావచ్ఛేదకత్వాద్వా తతసిద్ధిః। న హి కార్యతా కారణతా వా ధర్మవిశేషావచ్ఛేదమన్తరేణ గ్రహీతుం శక్యతే ఆకస్మికత్వప్రసఙ్గాత్। తస్మాదనుగతప్రత్యయః కార్యతావచ్ఛేదకః కారణతావచ్ఛేదకో వా యేన ధర్మేణ క్రియతే బాధకం వినా సైవ జాతిః। జాతౌ తు బాధకాని ।

వ్యక్తేరభేదస్తుల్యత్వం సఙ్కరోఽథానవస్థితిః।

రూపహానిరసమ్బన్ధో వేతి।

న హ్యాకాశత్వం జాతిరేకవ్యక్తికత్వాత్। తర్హి తత్ర విశిష్టప్రతీతిః కథమితి చేత్ శబ్దాశ్రయత్వమాత్రాత్। శాబ్దీ ప్రతీతిస్తత్ర కథం శబ్దాశ్రయత్వస్య తత్రానుపస్థితేరితి చేత్ అబోధ్యస్యాపి దృఢతరసంస్కారవశాత్। గవాదావప్యేవమేవాస్తు కిం తత్రాపి జాతేర్బాధ్యత్వాఙ్గీకా-

రేణేతి చేత్ తత్ర బహూనాం గవామేకమవచ్ఛేదకమన్తరేణానుపస్థితేస్తదన్తర్భావేణైవ సఙ్కేతకల్పనాత్ ఇహ తు న తథేతి విశేషాత్। యద్వా ఆకాశపదం నిర్వికల్పమేవ। తుల్యమపి సామాన్యం న జాతిః యథా ఘటత్వకలశత్వాది న హి ఘటత్వకలశత్వయోస్తుల్యవ్యక్తికయోర్భేదే ప్రమాణమస్తి ఆక్షేపప్రతిక్షేపకత్వాభ్యాం హి సామాన్యే భిద్యేతే యథా వృక్షత్వశింశపాత్లే వృక్షత్వేన హి పనసాద్యాక్షిప్తం శింశపాత్వేన ప్రతిక్షిప్యతే। పరస్పరాక్షిప్తప్రతిక్షేపకత్వం వా యథా గోత్వాశ్వత్వయోః గోత్వేనాక్షిప్తాః శబలాదయోఽశ్వత్వేనాక్షిప్తా ఆజానేయాదయో గోత్వేన ప్రతిక్షిప్యన్తే న చైవం ఘటత్వకలశత్వయోర్బుద్ధిత్వజ్ఞానత్వయోర్వా సామాన్యవిశేషభావః పరస్పరవిరోధో వా।

సఙ్కరస్తు భూతత్వమూర్తత్వయోస్తయోః పరస్పరాత్యన్తాభావసామానాధికరణ్యే సతి సామానాధికరణ్యాత్। భూతత్వం హి మూర్తత్వపరిహారేణ నభసి మూర్తత్వం చ భూతత్వపరిహారేణ మనసి వర్తమానం సఙ్కీర్ణమేవ। అస్తు తర్హ్యేకతరమనయోర్జాతిరితి చేత్ న వినిగమనావిరహాత్। ఉపాధిత్వేఽపి సాఙ్కర్యదోషస్తదవస్థ ఏవేతి చేత్ న అవచ్ఛిన్నపరిమాణం హి మూర్తిః బహిరిన్ద్రియగ్రాహ్యవిశేషగుణసమ్బన్ధో భూతత్వమ్ తచ్చ నానాభూతమేవ కథఞ్చిదనుగమా-

నురోధాద్భూతత్వమూర్తత్వాభ్యామభిలప్యతే న త్వేకమేవ సర్వసాధారణం తత్సామాన్యమితి। ఉభయోర్జాతిత్వేఽన్యత్రాపి గోత్వాశ్వత్వయోః సమావేశప్రసఙ్గే గవాశ్వాకారకరమ్బితకార్యోపలమ్భః స్యాత్। అత ఏవ గుణగతజాతావపి సఙ్కరో దోష ఏవ।అనవస్థానాదపి సామాన్యం నాఙ్గీక్రియతే యథా సత్ప్రత్యయానురోధాత్ సత్తాయామపి సత్తాన్తరం జాతిష్వేవ వానేకవ్యక్తివృత్తిత్వేన సామాన్యేషు సామాన్యాన్తరమితి। విశేషేషు చ విశేషత్వాకారేణానుగమేపి తత్ర జాత్యభ్యుపగమే సామాన్యవాన్ గుణో గుణ ఇతి గుణలక్షణాక్రాన్తేర్విశేషాణాం గుణత్వాపత్తౌ స్వరూపమేవ హీయతే గుణపదార్థాన్తర్భావాత్। సమవాయే చ రూపసమవాయయోరసమవాయ ఇత్యవచ్ఛేదభేదేన భిన్నతయా వ్యవహ్రియమాణే సమవాయత్వసామాన్యం నాస్తి జాతేః సమవాయేనైవ సమ్బన్ధేన వృత్త్యభ్యుపగమాత్ సమవాయే చ సమవాయాభావాత్। తస్మాదసమ్బన్ధాదేవ నాత్ర సామాన్యమ్। యద్యపి వ్యక్తేరప్యభేదోఽత్రాస్తి తథాపి స్ఫుటత్వాత్ సమ్బన్ధాభావ ఏవాత్ర బాధకత్వేనాభిమత ఇతి। అతద్వ్యావృత్తిరేవ సామాన్యం తచ్చాలీకం వికల్పమాత్రగోచరో భవతి హి గౌరయమిత్యస్య వికల్పస్యాగోవ్యావృత్తోఽయమితి విషయ ఇతి చేత్ న విధిరూపతయా భాసమానస్య గోత్వాదేర్నిషేధరూపత్వే

ప్రమాణాభావాత్। తదుక్తమ్ "న హ్యనుభవోఽపి వ్యాఖ్యాయ కల్ప్యతే" భవతి హి గౌరయమిత్యనువృత్తప్రత్యయస్యానుగతో విధిరూపో ధర్మో విషయస్తస్య నిషేధవిషయతాకల్పనమనుపపన్నమేవ। అపి చేదమలీకమగోవ్యావృత్తిరూపం వా తద్ధర్మో వా? నాద్యః అగోవ్యావృత్తిరూపస్యాసిద్ధే గవి గ్రహీతుమశక్యత్వాత్। గోత్వం సామాన్యమన్తరేణాగోత్వస్య సకలగోప్రతియోగికాన్యోన్యాభావస్య గ్రహీతుమశక్యత్వాత్। శక్యత్వే వా శబలస్య గోరేవ స్యాత్ వ్యక్త్యన్తరభేదస్య తత్రాపి సత్త్వాత్। అగౌశ్ర గోనిషేధాత్మేతి దురుత్తరమితరేతరాశ్రయత్వమ్। నాపి ద్వితీయః తద్ధర్మస్య గోత్వస్యైవ స్వీకారాత్। సతి చ తద్ధర్మే విధిరూపేఽలీకకల్పనానవకాశాత్। న చాలీకస్య ప్రతిభాసనమపి సమ్భవతి

ఇన్ద్రియలిఙ్గ శబ్దానాం సన్నికర్షావినాభావసఙ్కేతబలప్రవృత్తీనామలీకాగోచరత్వాత్। తదాభాసానామపి ప్రమాపూర్వకత్వనియమాత్। వాసనాబలాత్ తద్భానమితి చేత్ న కేవలాయా వాసనాయాస్తత్ర ప్రయోజకత్వే గోవికల్పస్య సర్వదోత్పత్తిప్రసఙ్గాత్। ఇన్ద్రియాదిసాపేక్షత్వే త్వనుపపత్తేరుక్తత్వాత్। తస్మాద్ గోత్వాదికం విధిరూపం సామాన్యం నిర్వికల్పకసవికల్పకవేద్యమపహ్నోతుమశక్యమితి సిద్ధం సామాన్యమ్।

నమూత్పన్నే గోపిణ్డే కథం గోత్వవిశిష్టప్రతిపత్తిః। న తావత్ తత్రైవ గోత్రముత్పన్నం నిత్యత్వాభ్యుపగమాత్। నాప్యన్యతస్తద్గతమ్ అద్రవ్యత్వేన కియానుపపత్తేః। నాపి తత్రైవాసీత్ తస్య దేశస్యాపి గోత్వప్రసఙ్గాత్। యత్ర చైకస్యాం వ్యక్తౌ తద్వర్తతే తత్ర కార్త్స్న్యేన తద్వృత్తావన్యత్ర గవి గోత్వవ్యవహారానుపపత్తిః। ఏకదేశాభావాచ్చైకదేశేన వృత్త్యనుపపత్తేః। తదుక్తమ్।

న యాతి న చ తత్రాసీన్న చోత్పన్నం న చాంశవత్।

జహాతి పూర్వపిత్తం నేత్యహో వ్యసనసన్తతిః॥

ఇతి చేత్ న తత్రావస్థితమేవ గోత్వముత్పన్నాయాం గవి సమ్బధ్యత ఇత్యభ్యుపగమాత్। తత్తద్దేశానామపి గోత్వప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ న తత్రాసమవాయాత్। విభూనాం సర్వగతత్వేఽపి పరస్పరమసమ్బన్ధో యథా తథా సామాన్యమపి స్వవ్యఞ్జకైః పిణ్డైరభివ్యజ్యమానం సర్వగతమపి సర్వాసమవేతమ్।

తదిదం సామాన్యం ద్వివిధమ్। పరమపరం చ। పరం వ్యాపకమపరం వ్యాప్యమ్। తత్ర పరం సత్తా తద్ధి సామాన్యమేవ న తు కుతో విశేషోఽపి। తస్యాశ్చ సాక్షాద్వ్యాప్యాని ద్రవ్యత్వగుణత్వకర్మత్వాని పరమ్పరావ్యాప్యాని తు పృథివీత్వరూపత్వోత్క్షేపణత్వాదీని। తద్భిన్నతద్వ్యాప్యావ్యా-

ప్యత్వే సతి తద్వ్యాప్యత్వం తత్సాక్షాద్వ్యాప్యత్వం। తచ్చాభేదేఽపి సత్తైవ న జాతిః కిం తు స్వరూపసత్త్వమేవ తద్వ్యవహారనిమిత్తమితి చేత్ న ఉపేతత్వాత్ సత్ సదితి ప్రత్యయస్య ద్రవ్యాదిత్రికేనుగతత్వాత్। తర్హి సామాన్యాదౌ సత్ప్రత్యయః కథమితి చేత్ సత్తాసమ్బన్ధాదేవ

పరన్తు న సమవాయాత్ కిన్తు సత్త్వైకార్థసమవాయాదేరత ఏవ నాభావే సత్ప్రత్యయః। తర్హి సంస్థానమాత్రే వ్యఙ్గ్యైవ జాతిరఙ్గీక్రియతాం ఘటత్వాదికా న త్వన్యేతి చేత్ న అనుగతప్రతీతేరవిశేషాత్। తర్హి తదభివ్యక్తినియమః కథమితి చేత్ క్వచిన్నియతాద్గుణాత్ యథా పృథివీత్వాదేర్గన్ధస్నేహాదినా । క్వచిన్నియతాత్కార్యత్వాత్ యథా రూపాదిసాక్షాత్కారాదేశ్చక్షుస్త్వాదీనాం। క్వచిన్నియతాత్కారణత్వాత్ యథాన్యతరకర్మాదేః సంయోగవిశేషవృత్తిసామాన్యాదీనామ్। క్వచిన్నియతాదవచ్ఛేదకభేదాత్ యథార్థప్రవణత్వాదేర్జ్ఞానత్వాదీనామ్। గుణగతజాతిస్వీకారే కిం బీజమితి చేత్ బాధకవినాకృతోఽనుగతప్రత్యయ ఏవ। నను రాజతసౌవర్ణమార్ధఘటేషు ఘటాకారానుగతప్రత్యయాత్ ఘటత్వం చ జాతిః స్యాత్ తదా రజతత్వాదినా సాఙ్కర్యం స్యాదితి చేత్ న రజతత్వాదివ్యాప్యనానాఘటత్వస్వీకారాత్। ఘటశబ్దస్తర్హి నానార్థః స్యా-

దితి చేత్ కః సన్దేహో గోశబ్దవత్ తదుపపత్తేః। సంస్థానవిశేషే రజతాదిసాధారణే ఘటత్వం స్వీక్రియతాం తత ఏవానుగతప్రతీతేరుపపత్తౌ కిం ద్రవ్యత్వఘటత్వజాత్యేతి చేత్ న సంస్థానేప్యవయవసంయోగవిశేషేన్యతరకర్మజత్వాదినా పరాపరభావానుపపత్తేర్ఘటో ద్రవ్యమితి ద్రవ్యత్వసామానాధికరణ్యేనానుభవాచ్చ। నను సమానసంవిత్తిసంవేద్యతయా వ్యక్తేరభిన్నా జాతిరస్తు। తథాహి గోత్వం గవాభిన్నం గవావిషయప్రతీత్యవిషయత్వాత్ గోవాదేతి చేత్ న పిణ్డానాం బహుత్వేన గోత్వస్య చైకత్వేన ప్రత్యయాత్। న హి చిత్రకపిశకపోతికాదిషు భిన్నేన భాసమానాసు గోషు గోత్వమభిన్నం న భాసతే పూర్వపిణ్డాగ్రహేఽపి గోత్వస్య గ్రహాత్ గోత్వాగ్రహేఽపి దూరే పిణ్డమాత్రస్య గ్రహాత్। కథమన్యథా దూరే గౌరయమశ్వో వేతి సంశయః విశేషదర్శనే సంశయానవకాశాత్। తస్మాద్గవాదివిషయప్రతీత్యవిషయత్వం తుల్యోపలమ్భసామగ్రీకత్వాదన్యథాసిద్ధమ్ జాతిపదాత్ కేవలాయా అపి జాతేర్బోధనాత్ స్వరూపాసిద్ధం వా। తదేతత్సామాన్యం వ్యక్తౌ గృహ్యమాణాయాం గృహ్యతే। క్వచిత్ బ్రాహ్మణత్వపద్మరాగత్వాదీనాముపదేశసహకృతేన్ద్రియగ్రాహ్యతా। క్వచిచ్చ తారతారతరత్వాదావవధినిరూప్యతాపృత్కర్షనిరూపత్వాత్। ద్రవ్యత్వసాక్షాద్వ్యాప్యభిన్నా ద్రవ్యత్వవ్యాప్య-

జాతిః పరమాణుషు న వర్తతే। అన్యథా దధిత్వదుగ్ధత్వాదేః పరమాణుజాతేశ్చోపాదానగతత్వేన తత్పరమాణ్వారబ్ధం ఘటాదికమపి దధ్యాద్యాత్మకమాపద్యేత। నను యథోపాదానగతమపి తన్త్వాది న పటాదౌ తథా

పరమాణుగతమపి దధిత్వాది తదుపాదేయే న స్యాదితి చేత్ తర్హి ద్వ్యణుకాదావపి న స్యాత్। కిమత్ర వినిగమకం యత్ తన్త్వాదికం న పటాదివృత్తి। పరమాణుగతత్వేన క్షీరత్వాదీనాముపాదేయవృత్తితావశ్యకతేతి చేత్ ఉపాదానోపాదేయగతజాతిత్వమేవ క్షీరత్వాదీనాముభయత్రోపలమ్భాత్ తన్త్వాదీనాం చ తన్త్వాదిష్వేవోపలమ్భాత్॥

ఇతి మహామహోపాధ్యాయసన్మిశ్రశ్రీశఙ్కరకృతౌ కణాదరహస్యే సామాన్యపదార్థః॥

అథ విశేషాః। నిత్యమాత్రవృత్తివృత్తిపదార్థవిభాజకోపాధిమత్త్వం విశేషత్వమ్। ఏకసమవేతమాత్రవృత్తిపదార్థవిభాజకోమాధిమత్త్వం వా సమవేతాతీన్ద్రియమాత్రవృత్తిపదార్థవిభాజకోపాధిమత్త్వం వా। తదుక్తం నిత్యద్రవ్యవృత్తయో హ్యన్త్యా విశేషా ఇతి। నిత్యేష్వేవ వర్తన్త ఏవ యే తే విశేషాః అన్తే అవసానే భవా అన్త్యాః యేభ్యః పరే విశేషా న సన్తీత్యర్థః। తత్ర ప్రమాణమ్ యోగినాం తావత్ పరమాణుషు విభుద్రవ్యేషు చ వ్యావృత్తప్రతీతిరస్తి। త ఏవామీ పరమాణవో యే క్షీరమారబ్ధవన్త ఇతి ప్రత్యభిజ్ఞానం చాస్తి తదుభయం వ్యావర్తకం నరశ్యామో? న చావ్యావృత్తానామేవారమ్భకసంయోగాధారతాం న చ తామన్తరేణ ద్రవ్యారమ్భకతా న చ తామన్తరేణ పునర్ఘటశరావోదఞ్చనాదినిష్పత్తిర్నిష్పన్నేషు చ తేషు గన్ధరసరూపస్పర్శావిశేషో గుణాన్తరకర్మసామాన్యాద్యవిశేషః। భవన్తు గుణవిశేషా ఏవ తథేతి చేత్ న చతుర్వింశతేరన్యేషా తేషామనుపలమ్భబాధితత్వాత్। విశేషత్వేనాభిమతా ఏవ తే గుణాః సన్త్వితి చేత్ న తేషామనిత్యత్వే తత్పూర్వం పరమాణూనామభేదాపత్తేః। నిత్యత్వే తు సఞ్జ్ఞాభేదమాత్రం। గుణాత్ కథం భిద్యతామితి చేత్ న తస్యానుపలమ్భబాధితత్వాత్। విశేషాకారానుగతప్రత్యయోఽపి కథమితి చేత్ నిరుక్తోపాధేరేవ। స

ఏవోపాధిః కథం న సామాన్యం జాతిరూపమితి చేత్ రూపహానేర్జాతిబాధకస్యోక్తత్వాత్। సామాన్యవతో హి ద్రవ్యసమవేతస్యాద్రవ్యగుణత్వకర్మత్వాన్యతరప్రసఙ్గేన విశేషత్వహానిరేవ స్యాత్। గుణభేదసిద్ధౌ రూపహానిశఙ్కా స ఏవాద్యాపి న సిద్ధ ఇతి చేత్ న అనిత్యావృత్తిగుణజాతేరేస్వీకారాత్ గుణానాం చాత్యన్తవ్యావృత్తబుద్ధేరజనకత్వాత్। అనిత్యేష్వపి తర్హి విశేషా వర్తన్తామితి చేత్ న తేషు వ్యావర్తకాన్తరస్యైవ దర్శనాత్

తస్మాదభిన్నద్రవ్యగుణకర్మసామాన్యాః పరమాణవః పరస్పరవ్యావర్తకధర్మవన్తః యథార్థవ్యావృత్తప్రతీతివిషయత్వాత్ ఘటపటవత్। యోగినాం తత్ర కథం వ్యావృత్తధీరితి చేత్ యోగజధర్మసామర్థ్యాత్। ఏవం తర్హి విశేషేష్వపి పరస్పరం వ్యావృత్తప్రతీతేరనురోధాద్వ్యావర్తకాన్తరకల్పనమ్ ఏవం తత్ర తత్రాపీత్యనవస్థితిరేవ స్యాదితి చేత్ న తేషాం స్వత ఏవ వ్యావృత్తత్వాత్। న హి ప్రదీపప్రకాశః ప్రకాశాన్తరప్రకాశ్యో యథా చ శ్వమాంసం స్వత ఏవాశుచి తద్యోగాద్వస్త్వన్తరమశుచి। న హి శ్వమాంసాశౌచేపి తత్సమ్బన్ధాపేక్షా। తథా చ విశేషా ధర్మిగ్రాహకమానాత్ పరస్పరం స్వత ఏవ వ్యావృత్తా న వ్యావర్తకాన్తరమపేక్షన్తే। సన్తు తర్హి తదాశ్రయా పరమాణవోఽపి స్వత ఏవ వ్యా-

వృత్తాః కిం విశేషకల్పనయాపీతి చేత్ న ద్రవ్యాణాం వ్యావర్తకాన్తరాధీనవ్యావృత్తధీవిషయత్వనియమాత్। ఘటపటాదౌ తథా దర్శనాత్। అన్యోన్యాభావాదేవ పరమాణూనాం భేదధీసిద్ధౌ కిం విశేషైరితి చేత్ న అన్యోన్యాభావస్య వైధర్మ్యనాన్తరీయకత్వాత్। అస్తు తర్హి పృథక్త్వమేవ తథా త్వయాపి పరమాణుషు తస్యావశ్యాభ్యుపగన్తవ్యత్వాదితి చేత్ న పృథక్త్వస్యావధినిరూప్యత్వేనావధ్యావధిసద్భావస్య చ తద్భిన్నధర్మఘటితవైధర్మ్యధీనత్వాత్॥

ఇతి మహామహోపాధ్యాయసన్మిశ్రశఙ్కరకృతౌ, కణాదరహస్యే విశేషపదార్థః సమాప్తః॥

అథ సమవాయః। తత్రాసమవేతభావత్వం సమవాయత్వమ్। స్వాశ్రయాన్యోన్యాభావాసమానాధికరణపదార్థవిభాజకోపాధిమత్త్వం వా స్వాశ్రయాతిరిక్తపదార్థమాత్రప్రతియోగికాన్యోన్యాభావసమానాధికరణపదార్థవిభాజకోపాధిమత్త్వం వా। కిమత్ర ప్రమాణం విశిష్టబుద్ధేర్విశేషణవిశేష్యస్వరూపమాత్రఘటితత్వాదితి చేత్। ఇహేతి బుద్ధేః కారణత్వేన తత్సిద్ధేః। భవతీహ తన్తుషు పట ఇహ పటే రూపమిహ రూపే రూపత్వమిహ పటే ఉత్క్షేపణమిత్యాదిప్రతీతిః। సా చ సమ్బన్ధనిమిత్తా దృష్టా। యథేహ కుణ్డే దధి ఇహ కుణ్డే బదరాణి ఇహ పురుషే దణ్డ ఇతి। ననూక్తం స్వరూపస-

మ్బన్ధత్వాదేవాస్త్వితి చేత్ న స్వరూపాణామనన్తత్వేనానన్తసమ్బన్ధకల్పనాపేక్షయైకకల్పనాయా లఘుత్వాత్। తర్హి ఇహ భూతలేఽభావ ఇత్యపి ప్రతీతిః సమ్బన్ధాన్తరనిమిత్తైవ స్యాదితి చేత్ న తత్రాపి

స్వరూపసమ్బన్ధస్య సత్త్వాత్। సంయోగసమవాయయోర్బాధే స్వరూపేణైవాన్యథోపపత్తేః। సమవాయినోః స్వరూపయోః పరస్పరపరిహారేణావిద్యమానత్వాత్। స్వరూపసమ్బన్ధేన సమ్బన్ధినోర్భూతలాభావయోః కదాచిత్ పరస్పరపరిహారేణాపి విద్యమానతేతి విశేషాత్। అయుతసిద్ధానామాధార్యాధారభూతానామిహేతి ప్రత్యయనిమిత్తం సమవాయ ఇత్యత్రాయుతసిద్ధిపదేనాస్యాప్యన్యస్య కటాక్షితత్వాత్।

స చాయం నిత్యోఽతీన్ద్రియ ఏకశ్చ। నిత్యత్వే కిం ప్రమాణమితి చేత్ ఇహేతి ప్రత్యయస్యాపి సార్వదిక్త్వమ్। తచ్చ నిమిత్తసదాతనత్వాధీనం। రూపాదౌ చ రూపత్వాదిసమవాయస్యానిత్యత్వే సమవాయికారణసమవాయికారణకత్వం వక్తవ్యమ్। ప్రతిషిద్ధా హి గుణకర్మణోః సమవాయికారణతా। నను రూపాదీనాం నిత్యత్వమేకైకా ఏవ హి నీలపీతాదివ్యక్తయః తదుత్కర్షాపకర్షౌ చ విరోధిగుణాన్తరసమ్భేదాసమ్భేదాధీనౌ తథా చ రూపం నష్టమితి స్వరూపసమవాయో నష్ట ఇత్యర్థ ఇత్యనిత్య ఏవ సమ-

వాయ ఇతి చేత్ న రక్తం రూపముత్పన్నం శ్యామం రూపం వినష్టమితి రూపాలమ్బనాయా ఏవ ప్రతీతేరాలమ్బనాన్తరకల్పనాయాం ఘటపటాదినాశప్రతీతేరప్యేవం వ్యాఖ్యానే సత్కార్యవాదప్రవేశాపత్తేః। తత్ కిం రూపసమవాయో నిత్య ఏవ తథా సతి శ్యామనాశకాలేఽపి తత్ ప్రతీతిప్రసఙ్గ ఇతి చేత్ న యథా తవ రూపసత్త్వేఽపి తత్సమవాయవైకల్యాత్ తదప్రతీతిః తథాస్మాకం సమవాయసత్త్వేఽపి రూపవైకల్యాత్ తదప్రతీతేః। ఏతావాఁస్తు విశేషః తవోత్పాదవినాశప్రతీతేరాలమ్బనాన్తరకల్పనం న తు మమాపి। సమవాయికారణం వినాపి కార్యముత్పద్యతామితి చేత్ న భావకార్యస్య తథానభ్యుపగమాత్।

నను నిత్యత్వం మృష్యామహే న త్వతీన్ద్రియత్వం ప్రతిపద్యన్తే హి లౌకికాస్తన్తుషు పటః పటే శౌక్ల్యం శుక్లా గౌర్గచ్ఛతీత్యాదౌ సమవాయమపి కథమన్యథా పటవన్తస్తన్తవః శుక్లగుణవాన్ పట ఇతి వ్యపదేశః ప్రత్యక్షపరికలితసమవాయస్యైవమర్థత్వాదితి చేత్ అహం శరీరీ మమ శరీరమిత్యాదివిశిష్టప్రతీతేః సమ్బన్ధోపరాగమన్తరేణైవ దృష్టత్వాత్। ఆత్మనః శరీరసంయోగోఽస్త్యేవేతి చేత్ న తదుపరాగనిబన్ధనత్వే మైత్రశరీరేఽపి చైత్రస్య తథా ప్రతీతిప్రసఙ్గాత్। తదదృష్టాకృష్టత్వం తదీయత్వమిహేతి చేత్ అత ఏవ సమ్బ-

న్ద్రాతీన్ద్రియత్వేఽపి ప్రతీతిరియముపపద్యత ఇతి బ్రూమః। తర్హ్యసమ్బద్ధయోరపి శతం ఖలీనిమ్నోః కథం న విశిష్టధీరితి చేత్ సమవాయాభావాత్। నహి తం విశిష్టప్రతీతేర్నిమిత్తమపి బ్రూమః। తర్హి కుణ్డే దధీత్యపి ప్రతీతిః కథం సంయోగమాలమ్బతే యోగ్యస్య సత ఇన్ద్రియసన్నికృష్టస్య జన్యతావిశిష్టప్రతీతౌ భానం సంయోగస్య న తు విశిష్టప్రతీతిరేవే తద్భానమన్తరేణ ఇత్యాస్తాం కృతం సగోత్రకలహేన। కథమేక ఏవ సమవాయ ఇతి చేత్ న తద్భేదకల్పనాయాం ప్రమాణాభావాత్। రూపసమవాయోరసమవాయ ఇతి భేదావసాయోఽస్తీతి చేత్ న నిరూపకభేదమాత్రనిబన్ధనత్వాత్ తస్య। అన్యథా దణ్డసంయోగః పురుషసంయోగ ఇతి ప్రతీతేర్దణ్డపురుషసంయోగోఽపి భిద్యేత। భిద్యేత చ శాబలేయధావలేయాదివ్యక్తిభేదాద్ గోత్వాదికమపి। తస్మాదేక ఏవ సమవాయో ద్రవ్యగుణకర్మసామాన్యవిశేషాణాం విశిష్టప్రతీతౌ నిమిత్తభావమాపద్యత ఇతి యుక్తముత్పశ్యామః। అభావవిశిష్టప్రతీతిస్తు స్వరూపసమ్బన్ధాధీనా తత్ర సమవాయాభావాత్। అభావేష్వపి వైశిష్ట్యం సమ్బన్ధోఽస్తీతి చేత్ మైవమ్ వైశిష్ట్యస్య ప్రత్యభావవ్యక్తినానాత్వే స్వరూపసమ్బన్ధేనైవ చరితార్థతా। స్వరూపసమ్బన్ధః సమ్బన్ధ ఏవ

న భవత్యుభయానాశ్రితత్వాదితి చేత్ న వైశిష్ట్యాభ్యుపగత్యాపి తత్ర విశిష్టప్రతీతేః స్వరూపసమ్బన్ధేనైవేష్టత్వాత్। అన్యథానవస్థానాత్ న హి వైశిష్ట్యేపి వైశిష్ట్యాన్తరమభ్యుపగన్తుమర్హతి। న చాభావభూతలయోర్వైశిష్ట్యమిత్యత్ర స్వరూపసమ్బన్ధమన్తరేణ షష్ఠ్యర్థం పశ్యామః। అస్తు తర్హి సమవాయవైశిష్ట్యమప్యేకమేవ సర్వాభావవ్యక్తిష్వితి చేత్ న పటవతి ఘటాభావవతి పటాభావధీప్రసఙ్గాత్ వైశిష్ట్యేన సమ్బన్ధేన పటాభావస్యాపి తత్సత్త్వాత్। పట ఏవ తత్ర తదభావధీప్రతిబన్ధక ఇతి చేత్ న ప్రతిబన్ధకస్య పటస్య వైశిష్ట్యేన సమ్బన్ధేన తత్రాభావాభ్యుపగమాత్। ప్రతిబన్ధకాభావసత్త్వేఽపి ప్రతిబన్ధకాభావాభావః పటోఽప్యస్తీతి చేత్ న పటసత్త్వేఽపి తదభావసత్త్వాత్। కథమేవం స్యాదితి చేత్ ఆత్మానముపాలభస్వ। అయముపాలమ్భః సమవాయైకత్వవాదినస్తవాపి వాయౌ రూపసమవాయమఙ్గీకుర్వతో రూపాభావాభ్యుపగమేనేతి చేత్ న వాయౌ సమవాయేన రూపస్య స్వరూపసమ్బన్ధేన తదభావస్యాభ్యుపగమాత్। మమాపి సంయోగేన ఘటస్య వైశిష్ట్యేన తదభావస్య సత్త్వాదవిరోధ ఇతి చేత్ అస్తు తావదేవమ్ తథాపి శ్యామరక్తాభావప్రతీతిః కథం తే స్యాత్ శ్యామాభావరక్తాభావయోస్తత్ర సత్త్వాత్। శ్యామం

తత్రోత్పన్నం రక్తం రూపం ధ్వస్తమితి విశేషస్తన్నేతి చేత్ న గుణగుణితాదాత్మ్యవాదినస్తవ ఘటే సత్యేవ కథం శ్యామముత్పన్నం రక్తం నష్టమితి। కథం న స్యాద్భేదాభేదాభ్యుపగమాద్

శ్యామాత్మనా జన్మ రక్తాత్మనా చ నాశో ధర్మిణో న తు స్వరూపేణేతి చేత్ న భేదాభేదస్య విరోధేన నిరస్తత్వాత్। నను వాదాన్తరమేవ తత్ సమవాయబన్ధిగ్రహెూ దుర్శోచ ఏవేతి చేత్ న వైశిష్ట్యఘటో నాస్తీతి ప్రతీతిర్న తావత్ వైశిష్ట్యేన ఆత్మాశ్రయప్రసఙ్గాత్। నాపి వైశిష్ట్యాన్తరేణ అనవస్థాప్రసఙ్గాపసిద్ధాన్తాపాతాత్। తస్మాద్వైశిష్ట్యే చ తత్తదభావప్రతీత్యనురోధః స్వరూపేణైవ సమ్బన్ధేన త్వయాప్యుపపాదనీయ ఇతి విశేషాత్। అస్మాకం తు వాయౌ రూపసమవాయేఽపి తదత్యన్తాభావాన్న తత్ప్రతీతిరితి॥

నిరూపితా షట్పదార్థీ వైధర్మ్యమపి నిరూపితమేవ లక్షణప్రసఙ్గేన సమ్ప్రతి సాధర్మ్యం నిరూప్యతే। షణ్ణామస్తిత్వమభిధేయత్వం జ్ఞేయత్వమ్। తత్రాస్తిత్వం విధిముఖప్రత్యయవేద్యత్వమ్। నన్వభావోఽస్తీత్యభావేప్యేతత్ సాధర్మ్యం గతమితి చేత్ న నఞుపరాగేన విధిత్వప్రతిక్షేపాత। తమోఽస్తీతి ప్రతీతిరస్తీతి చేత్ న నఞర్థాన్తర్భావేణైవ తమఃపదప్రవృత్తేః భాభావో హి తమ ఇతి। అభిధేయ-

త్వమభిధానకర్మభావత్వమ్ సత్పదాభిధేయత్వం వార్థాభిధేయత్వం వా। జ్ఞేయత్వమపి సత్తాప్రకారకజ్ఞానవిషయత్వమ్ జ్ఞానవిషయభావత్వం వా। యద్వా షణ్ణామిత్యుపలక్షణం సప్తానామపి సాధర్మ్యమేతత్। తత్ర చాస్తిత్వమస్తీతివిషయత్వమేవ తచ్చాభావసాధారణమన్యత్ యథాశ్రుతమేవ। ఏవం చ ధర్మత్వధర్మిత్వాదికమపి సర్వం కేవలాన్వయి సాధర్మ్యమిహ ప్రత్యేతవ్యమ్। నిత్యద్రవ్యాణి విహాయ చాశ్రితత్వమ్ తచ్చ సమవేతత్వమేవ। సమవాయస్యాపి స్వరూపసమ్బన్ధేన సమవేతత్వాత్ ఇహ రూపసమవాయ ఇతి ప్రతీతేః। స్వరూపసమ్బన్ధేన ప్రతీతిరియమితి చేత్ న స్వరూపస్య సమవాయానతిరేకాత్ అత ఏవాన్యత్రనిత్యద్రవ్యేభ్య ఇత్యుక్తమ్ న తు సమవాయోఽపి పర్యుదస్తః। ద్రవ్యాదీనాం పఞ్చానామపి సమవాయిత్వమనేకత్వం చ। తత్ర సమవాయిత్వం సమవేతవృత్తిపదార్థవిభాజకోపాధిమత్త్వమ్। సమవేతత్వం చ స్వరూపాసమ్బన్ధసమవాయేన వివక్షితమ్। అనేకత్వం స్వాశ్రయాన్యోన్యాభావసమానాధికరణపదార్థవిభాజకోపాధిమత్త్వమ్ సమవాయస్యైకత్వాదేతత్ తత్ర నాస్తి। గుణాదీనాం పఞ్చానాం నిర్గుణత్వనిష్క్రియత్వే। తచ్చ గుణవద్వృత్తిపదార్థవిభాజకోపాధిశూన్యభావత్వం కర్మవద్వృత్తిపదార్థవిభాజకోపాధిశూన్యత్వం చ। ద్రవ్యాదీనాం త్ర-

యాణా సత్తాసమ్బన్ధః సామాన్యవిశేషవత్త్వమ్। స్వసమయార్థశబ్దాభిధేయత్వం ధర్మాధర్మకర్తృత్వం చ। కర్తృత్వమిహ జనకత్వమాత్రం సత్తాసమవాయిత్వం

సత్తావ్యాప్యజాతిమత్త్వమ్ వైశేషికపరిభాషయార్థశబ్దాభిధేయత్వమ్ ధర్మజనకవృత్తిపదార్థవిభాజకోపాధిమత్త్వమ్ అధర్మజనకవృత్తిపదార్థవిభాజకోపాధిమత్త్వం చ తదానుపూర్వేణ బోద్ధవ్యమ్। నను సామాన్యస్యాపి ధర్మాధర్మజనకత్వమస్తి గాం దద్యాత్ గౌర్న పదా స్ప్రష్టవ్యేతి విధినిషేధయోస్తదుపరాగేణ దర్శనాదితి చేత్ న అవచ్ఛేదకతామాత్రేణ తదుపయోగాత్। విహితస్య దానస్య తత్రాసమ్భవాత్ నిషిద్ధస్య స్పర్శస్య చ తత్రాభావాత్ న హి గోత్వే కస్యచిత్ స్వత్వం స్పర్శాశ్రయత్వం వేతి। ఏవం తర్హి అరుణయైకహాయన్యా పిఙ్గాక్ష్యా సోమం క్రీణాతీత్యత్రాపి స్యాదారుణ్యమవచ్ఛేదకమాత్రం న తు ధర్మజననే తదుపయోగ ఇతి చేత్ న ఆరుణ్యస్య విశేషణభావేనాన్వయే క్రయసాధనత్వప్రతీతేః। సోమక్రయద్వారా చారుణ్యస్య ధర్మసాధనత్వాత్ గుణవిశేషస్య పద్మరాగాదౌ ఉత్కర్షసాధనత్వప్రతీతేః। ద్రవ్యగుణకర్మణామేవ కార్యత్వమనిత్యత్వం చ। తచ్చ కార్యవృత్తిపదార్థవిభాజకోపాధిమత్త్వమ్। ధ్వంసప్రతియోగివృత్తిపదార్థవిభాజకోపాధిమత్త్వం చ। త్రయాణామేవ సాధర్మ్యాన్తరం కారణత్వమ్।

తచ్చ జ్ఞానేతరకార్యజనకత్వమ్। పారిమాణ్డల్యద్విత్వాదిసంఖ్యాదౌ చ నైతదపేక్షితమ్। నిత్యద్రవ్యాణి విహాయ త్రయాణామేవ ద్రవ్యాశ్రితత్వమ్। సామాన్యవిశేషసమవాయానాం స్వాత్మసత్త్వమ్। తచ్చ సత్తాశూన్యత్వే సతి సత్ప్రత్యయవిషయత్వమ్। బుద్ధిలక్షణత్వం చానువృత్తబుద్ధివ్యావృత్తబుద్ధిహేతుబుద్ధివిషయత్వమేవ లక్షణం సామాన్యాదీనాం త్రయాణామిత్యుక్తమ్। వాదివినోదే కిరణావలీనిరుక్తిప్రకాశే చ కృతవ్యుత్పాదనమేతత్॥

మహర్షేః శ్రీకణాదస్య రహస్యమతినిర్గతమ్।

పిత్రా మద్భవనాథేన న్యవేదితమిహాఖిలమ్॥

ఇతి మహామహోపాధ్యాయసన్మిశ్రశ్రీభవనాథాత్మజమహా-

మహోపాధ్యాయసన్మిశ్రశ్రీశఙ్కరకృతం కణాదరహస్యం సమాప్తమ్॥

లం సం ౫౪౨ చైత్రశుక్ల ఏకాదశ్యాం శైనో దసుఆలగ్రామే మహామహోపాధ్యాయ శ్రీపణ్డితరాజస్యాజ్ఞయా లిఖితమిదం కణాదరహస్యపుస్తకం శ్రీవిశ్వనాథకరణేన॥

శ్రీగణేశాయ నమః॥

ప్రశస్తపాదభాష్యసమాలోచనమ్

తర్కాలఙ్కారభాష్యపరీక్షణం చ।

అథాభినవం వైశేషికభాష్యమాలోచ్యతే॥

తత్ర లోకే యేష్వర్థేషు ప్రసిద్ధాని యాని పదాని సతి సమ్భవే తదర్థాన్యేవ సూత్రేష్వపి మన్తవ్యాని।

ఇత్యేతద్భాష్యస్య కిన్తాత్పర్యం? యది శక్తిమవిపర్య్యస్యతో లక్షణాగ్రహం వినా యాని పదాని యానర్థాన్ ప్రతిపాదయితుమీశతే సూత్రేష్వపి తదర్థపరాణ్యేవ తాని మన్తవ్యానీతి తదా పూర్వోత్తరమీమాంసయోః ప్రథమసూత్రయోర్జిజ్ఞాసాశబ్దయోర్విచారపరత్వేనావశ్యమభ్యుపగన్తవ్యయోః ప్రయోక్త్రోః సూత్రకారయోరనుయోగ ఆపతేత్। ఏవం న వక్తవ్యం సతి సమ్భవ ఇత్యుక్తమ్భాష్యే భాష్యకారేణ అస్తు తథా భాష్యకార ఏవం పృష్టః సతి సమ్భవ ఇత్యస్య కోఽర్థ ఇతి యద్యేవముత్తరయేత్ పూర్వాపరగ్రన్థయోః సర్వజనానుభవసిద్ధేషు పదార్థేషు చ విరోధో నాపతేత్ యాదృశేఽర్థేఽఙ్గీకృతే తాదృశార్థకాని సూత్రేష్వపి పదాని తదా భాష్యకారోఽస్మాభిరేవమ్ప్రతివక్తుం శక్యేత వ్యర్థోఽయం తత్ర లోక ఇత్యాదివచనాడమ్బరో భవతః। ఏవమవశ్యమఙ్గీకార్య్యం యత్ భగవద్భిః సూత్రకృద్భిః కి-

ఇ్చన ప్రయోజనమన్తరేణైవాసమ్బద్ధకమప్యర్థం ప్రతిపాదయితుం తదవాచకం పదం న ప్రయుక్తమితి। నను తథాపి సూత్రస్థపదానాం సాహజికేఽర్థే తాత్పర్యం న కుటిలేఽర్థే ఇతి చేన్న తాత్పర్యానవబోధాత్। దత్తోత్తరం హ్యేతదనుపదమితి। అర్థే సాహజికత్వకుటిలత్వయోర్దుర్వచత్వాచ్చేత్యాస్తాం విస్తరః। తస్మాత్ మీమాంసాభాష్యలిఖితసన్దర్భానువాదేన స్వభాష్యస్య భాష్యత్వాపాదనమేవ గూఢం ప్రయోజనమితి మన్యామహే। మీమాంసాభాష్యం ద్రష్టవ్యమ్॥

సమ్ప్రతి భాష్యే వ్యవస్థాపితా అర్థా ఆలోచ్యన్తే।

సోఽయమల్పేన సూత్రేణ తన్త్రార్థ ఉద్దిష్టో వేదితవ్య ఇతి భాష్యమ్।

తత్ర సూత్రస్యాల్పత్వం కిన్తద్వక్తవ్యమ్। సకలతన్త్రార్థాప్రకాశకత్వం యది తద్రైతత్సూత్రబోధితపదార్థేభ్యోఽతిరిక్తా అపి పదార్థాః స్వీకర్తవ్యాః స్యుస్తచ్చానిష్టం యది వాఽల్పాక్షరత్వం సూత్రస్యాల్పత్వముచ్యేత తదపి ప్రామాణికగర్హణామాప్నుమీష్టే। యతః సూత్రలక్షణమేతత్ లక్షణయుక్తేన సూత్రేణ తన్త్రార్థ ఉద్దిష్ట ఇతి వచనమ్। ఏవమల్పశబ్దో హి బహుశబ్దానర్థే ప్రత్యనీకభావాపన్న స్సైవార్థస్యాభిధాయకః। యథా చైత్రస్య బహూని ధనాని న సన్తీత్యుక్తేఽల్పాని సన్తీతి ప్రతీయతే తథా చాల్పేన సూత్రేణోద్దిష్ట ఇత్యనేన ద్విత్రైః సూత్రైరుద్దిష్ట ఇత్యేవ ప్రతిపత్తవ్యం। తదప్యసఙ్గతమ్। అల్పశబ్దాప్రతిపాదితేనైకేనైవ సూత్రేణోద్దిష్టత్వాత్। ఏవఞ్చాన్వీక్షికీభాష్యే శ్రీమతా భగవతా పక్షిలస్వామినా భాషితమనాలోచ్యైవమ్భాషితమభినవభాష్యే తద్భాష్యకారేణేతి వివేచయామ ఇతి॥

ద్రవ్యగుణకర్మాణీతి త్రయః పదార్థా అన్యే సూత్రకారోక్తాః పదార్థా ఏతేష్వేవాన్తర్భవన్తః శాస్త్రస్య ప్రస్థానభూతాః శాస్త్రస్య త్తతత్పదార్థప్రస్థానకత్వజ్ఞాపనాయ పృథగుద్దిష్టాః।

ఇత్యుక్తమభినవభాష్యకారేణ తత్ర పృచ్ఛ్యతే? ఆన్వీక్షికీభాష్యే యథాసమ్భవం ప్రమేయాదిష్వన్తర్భూవుషః సంశయాదేః పృథగ్వచనప్రయోజనాభిధానావసరే ఇమాశ్చతస్రో విద్యాః పృథక్ప్రస్థానాః ప్రాణభృతామనుగ్రహాయోపదిశ్యన్తే ఇత్యాదినా ప్రబన్ధేన ప్రస్థానభేదజ్ఞాపనాయ సంశయాదయః పృథగుద్దిష్టా ఇతి శ్రీమతా భగవతా పక్షిలస్వామినాఽభిహితమ్। శ్రీమదుద్ద్యోతకరాచార్యేణాపి వార్త్తికే

అగ్ని హోత్రహవనాదిమస్థానా త్రయీ హలశకటాదిప్రస్థానా వార్తా స్వామ్యమాత్యాది భేదానువిధాయినీ దణ్డనీతిః సంశయాదిభేదానువిధాయినీ ఆన్వీక్షికీ ఇత్యభిహితమ్। ఆన్వీక్షికీ త్రయీ వార్తా దణ్డనీతిశ్చేతి చతస్రో విద్యా గణితాస్తాసు చ వైశేషికతన్త్రం నోల్లిఖితమ్। ఏవఞ్చ వైశేషికతన్త్రస్యాఽప్యుద్దిష్టైః పదార్థైః ప్రస్థాపనం కుతో లబ్ధమితి। అథ వైశేషికీతన్త్రస్యాన్వీక్షిక్యామన్తర్భావాదేతల్లబ్ధమితి చేన్న యతః సంశయాదిభిరేవ ప్రస్థాపనమాన్వీక్షికపాశ్చిరన్తనైర్భాష్యకారాదిభిరభిహితం న తు సామాన్యాదిభిరిత్యదృష్టాశ్రుతకల్పనేయమభినవభాష్యకారస్యేతి। ఏవం తథాహి శాస్త్రమిదం వైశేషికం భవతి అన్యథా త్వధ్యాత్మవిద్యామాత్రమిదముపనిషద ఇవ స్యాదితి యదవోచద్భాష్యే భాష్యకారస్తదపి స పృచ్ఛ్యతే కిమస్యాధ్యాత్మవిద్యాత్వే ప్రామాణ్యమేవ న ఘటతే కింవాఽన్యః కోఽప్యాపతేద్దోషః॥
తత్రాప్రామాణ్యముపనిషత్సదృశత్వాదేవాశక్యవచనమ్ అతో ద్వితీయోఽవశిష్టః పక్షః। స కీదృశ ఇతి ప్రశ్నే కిమ్మతివక్ష్యతి భాష్యకారః। యదివా కిఞ్చిదేతదివాచక్షీత తతః ప్రేక్షావన్తో న తుష్యేయుః। ఏతేనైవ సామాన్యాదీనాం పూర్వేషు యథాయథమన్తర్భావోఽపాస్తః శ్రీమద్భిర్భగవద్భిః సూత్రకృద్భాష్యకృట్టీకాకృద్భిః కణ్ఠత ఏవ పృథగభిధానాత్ అత్రైవ విరమ్యతే॥

యద్యపి సామాన్యాదీనాం సూత్రకారాదిభిః పృథగ్వచనాదేవ తేషామతిరిక్తత్వం లబ్ధం తథాపి తేషామతిరిక్తత్వే యుక్తిం ఋషీణాన్తత్కల్పానాఞ్చానుమతిఞ్చ దర్శయితుం పునరుచ్యతే॥

సామాన్యాదయో హి ద్రవ్యాదిష్వన్తర్భవన్తో న వ్యతిరిచ్యన్తే ప్రస్థానభేదోపపత్తేస్తు పృథగ్వచనమితి భాష్యమ్।

నను సామాన్యాదీనాం ద్రవ్యాద్యనన్తర్భూతత్వే కిం సామాన్యశబ్దార్థత్వం న ఘటతే కిం వా పూర్వాపరసూత్రాణామనన్వితార్థకత్వం స్యాదుత తాననన్తర్భావ్య తేషు కైశ్చిదపి ప్రాచీనైర్నిబన్ధృభిః కేఽపి నిబన్ధా న నిబద్ధాః। తత్ర న చరమః భగవద్భిః ప్రశస్తపాదాచార్యోదయనాచార్యవర్ద్ధమానోపాధ్యాయరఘునాథశిరోమణిప్రముఖైః సామాన్యాదీనాం ద్రవ్యాదిబహిర్భావమఙ్గీకృత్యైవ తత్తన్నిబన్ధానాం నిబద్ధత్వాత్। యది తు ద్వితీయ ఏవ పక్ష ఆలమ్బ్యేత తదా పృష్టో భవాన్ ద్రవ్యగుణకర్మభ్యోఽర్థాన్తరం సత్తా ఇత్యేతత్సూత్రస్యార్థం స్వానుభవమనాచ్ఛాద్య వ్యాచష్టామ్। తథా చ తేషామతిరిక్తత్వానభ్యుపగన్తురేవ సూత్రాక్షరయోజనాభరయన్త్రణా మహతీ స్యాత్।

అతిరిక్తత్వాఙ్గీకారేఽనన్వితార్థకత్వస్య కః ప్రసఙ్గః। నాపి ప్రథమః యతః సమానానాం భావః సామాన్యమితి హి సామాన్యశబ్దవ్యుత్పత్తిః సా ఖల్వతిరిక్తత్వానతిరిక్తత్వయోస్తుల్యా। భవతు తావదేవం అతిరిక్తత్వాఙ్గీకారో హి కేనచిత్ ప్రయోజనేన ప్రయుక్తోఽవశ్యమభ్యుపగన్తవ్యోఽన్యథా సప్తమరసోఽప్యఙ్గీక్రియేత। ఏవఞ్చాతిరిక్తత్వముపగన్త్రా ప్రయోజనం ప్రదర్శనీయమితి చేత్ ప్రతీతినిర్వాహః ప్రయోజనమితి సన్తోష్టవ్యమాయుష్మతా। యది నామ సామాన్యం ద్రవ్యమేవ స్యాత్ తదా ఘటః సన్ గుణః సన్ కర్మ సదిత్యాదిప్రత్యయాః కిమాలమ్బనాః స్యుః। న చ సన ఘటః ఇత్యాదిప్రత్య-

యాః సత్త్వఘటత్వాదిసద్భావం సాధయన్తి న తు తేషాం జాతిత్వమితి వైదాన్తికైరభ్యుపగతమేవ మయాఽభ్యుపగన్తవ్యమితి వాచ్యమ్ వైదాన్తికైర్హి బ్రహ్మభిన్నే నిత్యత్వస్య సమవాయసమ్బన్ధస్య చానభ్యుపగన్తవ్యత్వేన తేషాం జాతిత్వానభ్యుపగమోక్తేః। శోభితత్వేఽపి వైశేషికతన్త్రభాష్యకృతో హాస్యాస్పదత్వాత్। యది తు మయాఽపి సమవాయో గుణాన్తరముచ్యతే పారమార్థికనిత్యత్వం పరమేశ్వరస్యైవ తథా చాస్మన్మతేఽపి నిరుక్తం సామాన్యలక్షణం న ఘటతే కథం పూర్వోక్తప్రత్యయానాం తాదృశసామాన్యావలమ్బనత్వం శక్యవచనం స్యాదతః ప్రతీతినిర్వాహోతిరిక్తసామాన్యాఙ్గీకారప్రయోజనం భవదుక్తం న విచారపథమారోహతి ఇత్యుచ్యతే తదాఽస్మాభిరేవమ్పృష్టో భవాన్ బ్రవీతు కిమేతేషామన్యతమే వ్యవస్థాపితే క్షమా భవితా భవతః కిమ్వా యథా యే యత్రాఽన్తర్భావితా యే వా ఖణ్డితా యే వాఽతిరిక్తా వ్యవస్థాపితాస్తే తే యథాయథం తతో బహిర్భావ్య వ్యవస్థాపనీయా మణ్డనీయాః ఖణ్డనీయాశ్చేతి। తత్రైవమస్మాభిరవశ్యం వక్తుం శక్యం యత్ శ్రీమద్భిః ప్రశస్తపాదాచార్యోదయనాచార్యవర్ద్ధమానోపాధ్యాయరఘునాథశిరోమణిభిర్యథాక్రమం వైశేషికతన్త్రభాష్యతట్టీకానిర్మాతృభిః సర్వైరేవ సామాన్యాదేః పూర్వేషు పదార్థేష్వనన్తర్భావపురఃసరన్తత్తద్గ్రన్థానాం నిర్మాణాత్ తే పూర్వేషు నాన్తర్భూతా ఇతి। యద్యేవం బ్రూయాత్ ధర్మశాస్త్రే ఋషివచనప్రామాణ్యాదాచారప్రవృత్తివత్ దర్శనశాస్త్రే కస్యచిదుక్త్యైవ పదార్థా అఙ్గీకరణీయా నైవం కిన్తు యుక్త్యా తథా చ సామాన్యాదేరతిరిక్తత్వే యుక్తిం న పశ్యామీతి తదా ప్రతీతినిర్వాహప్రయోజనమతిరిక్తసామాన్యాద్యఙ్గీకారస్య యదుక్తన్తదేవ సారమితి గృహ్యతామ్। తథాహి యది సామాన్యం వ్యక్తిస్వరూపం తదాఽనుగతాకారా ప్రతీతిః కిం నిమిత్తికా। న హి నిమిత్తం కి-

ఇఞ్చిదన్తరేణైవ సా ప్రసిద్ధ్యేత్ వ్యక్తిస్తు నానుగతా। అథ మాభూద్వ్యక్తిరనుగతా కీదృశీ ప్రతీతిః సా యా కంచిదనుగతం విషయమన్తరేణ నిర్వోఢుం న శక్నుయాత్ ఇతి చేత్ భద్రముక్తమ్భబతాఽవధీయతామ్। గుణవద్ద్రవ్యమితి ప్రతీతిః సా తథాహి కిమపి ద్రవ్యం కఞ్చన గుణం విషయీకృత్యైతాదృశీ ప్రతీతిరుదేతీత్యవివాదమేవ। విషయీభూతవ్యక్తీనాన్తు నానుగతత్వం। కఞ్చనానుగతం విషయమాలమ్బ్యైవ ప్రతీతీనామనుగతాకారత్వం భవతాఽపి వక్తవ్యమ్। స చ విశేష్యతావచ్ఛేదకవిశేషణతావచ్ఛేదకద్రవ్యత్వగుణత్వాదిజాతిరూప ఏవ। స చ యది వ్యక్తిస్వరూపః కథం తస్య ప్రతీతేరనుగతాకారకత్వనిర్వర్తకత్వం। న హి అనేకాసాం వ్యక్తీనామేకం స్వరూపమితి విపశ్చితాం శ్రద్ధేయవచనమ్ ఇత్యకామేనాపి ప్రతీతీనామనుగతాకారకత్వాఽన్యథాఽనుపపత్త్యా కల్ప్యమానోఽనుగతో విషయతావచ్ఛేదకో జాతిరూపః పదార్థో వ్యక్తేర్వ్యతిరిక్త ఏవేతి। తథా కార్యకారణభావాన్యథాఽనుపపత్తిరపి పూర్వేభ్యో బహిర్భూతాం జాతిం గ్రాహయతి। తథాహి సమవాయేన కార్యమాత్రం ప్రతి తాదాత్మ్యేన ద్రవ్యం కారణమితి సిద్ధాన్తః। స చ ద్రవ్యత్వస్యానుగతత్వాపేక్షోపపత్తికః। ఏవమన్యే బహవో హేతుహేతుమద్భావాః ఈదృశాః సిద్ధాన్తితాస్తే సర్వే జాతేర్ద్రవ్యాద్యతిరిక్తత్వమన్తరేణ నాత్మానం లబ్ధుం శక్నుయురితి। సామాన్యాదయో హి ద్రవ్యాదిష్వన్తర్భవన్త ఇత్యాద్యభినవభాష్యోక్తిరసఙ్గతేత్యఙ్గీక్రియతామితి॥ అథ శ్రీమద్భిః ప్రశస్తపాదాచార్య్యైః సామాన్యాదేర్ద్రవ్యాద్యతిరిక్తత్వం ప్రతిపాదితం క్వ దృష్టమితి చేత్ సత్యన్తన్నిరీక్ష్యతాం సామాన్యం ద్వివిధం పరమపరఞ్చేతి। తచ్చానువృత్తికారణం పరం సత్తా మహావిషయత్వాత్ సా చానువృత్తేరేవ హేతుత్వాత్ సామాన్యమేవ। ద్రవ్యత్వాద్యపరం అల్పవిషయత్వాత్ తచ్చ

వ్యావృత్తేరపి హేతుత్వాత్ సామాన్యం సద్విశేషాఖ్యామపి లభతే ఇతి ప్రశస్తపాదభాష్యమ్। తత్ సత్తాదేర్ద్రవ్యాద్యాత్మకత్వముత ద్రవ్యాదివ్యతిరిక్తత్వం ప్రతిపాదయతీతి భవతైవ స్వానుభవమగోపయిత్వా భణనీయమ్। ఏవం కిరణావల్యాం శ్రీమదుదయనాచార్యేణ సామాన్యం విభజతే సామాన్యమితి సమానానాం భావః స్వాభావికోఽనాగన్తుకో బహూనాం ధర్మ్మః సామాన్యమిత్యర్థః। తథా చ ధర్మ్మిణాం బహుత్వే ధర్మ్మస్య చానాగన్తుకత్వే వివక్షితే నిత్యత్వే సత్యనేకవృత్తి సామాన్యమితి లక్షణం సూచితమ్ ఇత్యభిహితమ్। ఏవం కిరణావలీప్రకాశే సమానానాం భావ ఉపాధిరపీత్యత ఉక్తం స్వాభావిక ఇతి। సోఽపి స్వభావజన్యస్తర్హ్యసిద్ధిః స్వభావాశ్రితశ్చోపాధిరిత్యత ఉక్తమనాగన్తుక ఇతి సాక్షాత్ సమవేత ఇత్యర్థః। నిత్యమిత్యేకమితి స్వరూపాభిధానమాత్రం న తు లక్షణార్థమిత్యేకే। ఏకం లక్షణమితి యోజ్యం లక్షణాన్తరఞ్చ అసమవాయిత్వే సత్యనేకసమవేతత్వమ్ ఇత్యన్యే। అనేకవృత్తిత్వం స్వాశ్రయాన్యోన్యాభావసామానాధికరణ్యమిత్యర్థః। ఇతి శ్రీమతా మహామహోపాధ్యాయేన వర్ద్ధమానోపాధ్యాయేనాభిహితమితి ఋషికల్పానాం సర్వశాస్త్రపారదృశ్వనామేతేషాం

వచనమనాదృత్యాధునాతనస్వాల్పజ్ఞస్య శాస్త్రస్యైకదేశదర్శినో నిబన్ధృమ్మన్యస్య వచః కథం ప్రేక్షావదపేక్షణీయమ్భవేత్ ఇతి॥

విశేషోఽపి న పదార్థాన్తరమ్ ఇతి భాష్యభాషితమాలోచ్యతే॥

అథ విశేషస్య ద్రవ్యాదిభ్యో బహిర్భావే కిం మానం యథా స్థాణుపురుషయోః సామాన్యముచ్చైస్తరత్వం ఆరోహపరిణాహాదికం వా తథా వక్రకోటరాదికం కరాదిమత్త్వం వా విశేషః। స్థాణుపురుషయోః కస్మింశ్చిద్ధర్మిణి తయోః సామాన్యం సంవిదానః పుమాన్ సంశేతేఽయం స్థాణుర్వా పురుషో వేతి। యదా పునస్తయోః కంచిద్విశే-

షముపలభతే తదా నిశ్చినుతేఽయం స్థాణురేవ పురుష ఏవ వేతి। తథా ద్రవ్యసామాన్యమిత్యుక్తే నవానాన్ద్రవ్యాణాం గ్రహణం ద్రవ్యవిశేష ఇత్యుక్తే చ కస్యచిద్ద్రవ్యస్య। ఏవం గుణాదావపి। ఏవఞ్చ కేషామపి పురుషాణామనుభవమనారూఢో ద్రవ్యాద్యతిరిక్తో విశేషః పదార్థః వ్యోమకమలినీప్రసూనపూతిగన్ధాయతే ఇతి చేత్ సత్యం భవత్రైవం వక్తుం శక్యమేవ। అస్మాభిర్వేదకల్పత్వేనాభిమతఇశ్చిరన్తనానామృషికల్పానాం వచనమభిధీయమానం ప్రథమం తావత్ శుశ్రూష్యతాం ప్రశస్తపాదభాష్యే నిత్యద్రవ్యవృత్తయో హ్యన్త్యా విశేషాస్తే ఖల్వత్యన్తవ్యావృత్తిహేతుత్వాద్విశేషా ఏవ విశేషాః ఇతి। ఏవం కిరణావల్యాం నిత్యేతి విశేషా ఇతి బహువచనేనానన్త్యం వివక్షితం కే తే అన్త్యాః అన్తేఽవసానే భవన్తి సన్తీతి యావత్ ఏభ్యోఽపరవిశేషా న సన్తీత్యర్థః। సామాన్యరూపేభ్యో హి విశేషేభ్యోఽపరే గుణాదయో విశేషాః సన్తి ఏభ్యస్తు నాపరే కిన్త్వేష్వేవ వైశిష్ట్యం సమాప్యతే। క్వ తే వర్తన్తేఽత ఉక్తం నిత్యేతి। అయమర్థః అనిత్యద్రవ్యేషు తావదాశ్రయాదిభిరేవ విశిష్టబుద్ధిరుపపన్నేతి తతోఽధికేషు విశేషేషు ప్రమాణాభావః నిత్యేషు ద్రవ్యేషు ఆశ్రయరహితేషు సమానజాతీయేషు సమానగుణకర్మసు చ భవితవ్యం వ్యావర్తకేన ధర్మేణ వ్యావృత్తత్వాత్ ఇత్యాది శ్రీమదుదయనాచార్యేణాపి యదుక్తమేతత్ సర్వమసఙ్గతమేవ వక్తవ్యమ్భవతా। అన్యథా స్వవచో వ్యాహతం స్యాత్। తథాచ కథఞ్చిదపి ప్రేక్షావద్భిరనుపేక్షణీయవచనైశ్చిరన్తనైరభిహితానర్థాన్ విరుద్ధతోఽర్థాన్ ప్రతిపాదయన్త్యో భవద్వాచో న ప్రేక్షావతాం శుశ్రూషణీయతామాప్తుమర్హన్తి। యది తు తే యథా గ్రన్థకారాః ప్రేక్షావదపేక్షణీయవచనాః అహమపి కథన్తథా న స్యాన్తథా చ తేషాన్తథా వచనాదేవ సదుక్తిః కథన్దూష్యా ఇతి పూర్వమేవాభిహితవాన్ ఇత్యభిధీయేత తదా కి-

రణావల్యామాచార్యోక్తిర్న వివేచితేతి మన్యామహే। తథాహి నిత్యద్రవ్యైరనవయవైరనాధారైః సమానగుణకర్మభిః పరస్పరం వ్యావర్తమానైర్భవితవ్యం తేషాం యే వ్యావర్తకాస్తే స్వతో వ్యావృత్తా విశేషా ఇత్యుచ్యన్తే ఇతి సర్వశాస్త్రపారఙ్గతధీభిః పూర్వ్వతనసుధీభిరురరీకృతాః పూర్వేభ్యో బహిర్భూతా విశేషా నోరరీక్రియన్తే కథమతిప్రేక్షావతా భవతా। అథ నిత్యద్రవ్యాణామన్యోన్యవ్యావర్తకాని స్వయం స్వతో వ్యావృత్తస్వభావాని ధర్మాన్తరాణ్యనభ్యుపగన్తుః కిమ్భూతకమ్భవేదుత నిత్యద్రవ్యాణి పరస్పరవ్యావృత్తాని సార్వజనీనానుభవగోచరీకృతాన్యృతే వ్యావర్తకేభ్యో ధర్మాన్తరేభ్యోఽనుపపద్యమానాని వ్యావర్తకాన్ ధర్మానపేక్షన్తే ఇతి। తత్ర నాద్యః పాతకయోనిషు తస్యాపరిగణనాత్ అతో ద్వితీయ ఏవాపేక్షణీయః పక్షః। తత్ర యది భవద్భిరఙ్గీకృతేషు విశేషేష్వతిరిక్తేషు నిత్యద్రవ్యాణాం పరస్పరవ్యావర్తకత్వస్వయమనపేక్షణీయవిశేషాన్తరత్వప్రభృతిరూపో మహిమాఽఙ్గీకార్యస్తదా నిత్యద్రవ్యేష్వేవ కిన్న తాదృశో మహిమా కల్ప్యతే ఇతి చేత్ సత్యమూహితమ్భవతా కిన్తు భవానేవమస్మాభిః పృష్టో వ్యాహరతు కిం నిత్యద్రవ్యాణాం యే ప్రసిద్ధా నిరవయవత్వాదయః స్వభావాస్తేషామన్యతమః కశ్చిత్తాదృశోఽభ్యుపేయతే కింవాఽపరః కోఽపి న తావదాద్యః తేషామనేకసాధారణత్వాత్। నిత్యద్రవ్యాణాం పరస్పరభేదం జ్ఞాపయితుం నేశతే తే। అభ్యుపగతద్వితీయపక్షే శ్రీమతి ఫలితప్రస్మాకం మనోరథద్రుమేణ। తథాహి అస్మాభిర్నిత్యద్రవ్యేషు ప్రత్యేకం విశ్రాన్తాః తేషాం వ్యావర్తకాః నామ్నా విశేషాః ఇత్యభ్యుపగమ్యతే భవతాఽపి ప్రత్యేకం నిత్యద్రవ్యేషు విశ్రాన్తాస్తేషాం తాదృశాః స్వభావా ఇత్యుచ్యతే ఇతి॥

సమవాయస్తు సమ్యగాప్తిరేకీభావః। అథాప్యేతదుక్తమ్భవతి

సమవాయోఽపృథగ్భావ ఇతి యోఽయం పృథక్త్వప్రతిద్వన్ద్వీ గుణ ఇతీతి భాష్యమ్।

అథ సమవాయస్యాపృథగ్భావత్వం పృథక్త్వప్రతిద్వన్ద్విగుణాన్తరత్వం యదభిధీయతే భవతా తత్ కస్య హేతోః కిం సర్వేషామేవ గుణానాం పరస్పరం ప్రతిద్వన్ద్విభిర్గుణాన్తరైర్భవితవ్యం కిం వా ద్రవ్యగుణకర్మణామేవ సూత్రకారణార్థపదేనాభిహితత్వాత్ తేభ్యోఽతిరిక్తస్య ప్రమాణాగోచరత్వేనోక్తేష్వేవ సూత్రోక్తస్యేతరత్రయస్యాన్తర్భావణీయత్వాత్। న తావదాద్యం రోచయేమ రూపరసాద్యనేకేషాం గుణానాన్తదదర్శనాత్। తతశ్చ ద్వితీయ ఏవ పక్షః కక్షీకరణీయో భవతః। తత్రైవమస్మాభిరవశ్యమభిధాతుం శక్యం సూత్రకారేణ యదర్థపదేన ప్రథమోక్తం త్రయమేవ

గృహీతం తత్తాత్పర్య్యవివరణావసరే॥ ద్రవ్యాదీనాం త్రయాణాం సత్తాసమ్బన్ధః సామాన్యవిశేషవత్త్వం స్వసమయార్థశబ్దాభిధేయత్వం ధర్మ్మధర్మకర్తృత్వఞ్చేతి ప్రశస్తపాదభాష్యే ప్రతిపాదితం। తతకిరణావల్యాం ద్రవ్యాదీనాం త్రయాణామితి। సత్తాసమ్బన్ధః సమవాయలక్షణః సామాన్యవిశేషా ద్రవ్యత్వాదయః తద్వత్త్వం నిరుపపదేనార్థశబ్దేన ద్రవ్యాదయస్త్రయ ఏవాభిధీయన్తే నాపరే। ఏష ఏవ సమయో వైశేషికాణాం స్వశాస్త్రే వ్యవహారలాఘవాయ యథా "ధ్యానధారణాసమాధిత్రయమేకత్ర సంయమ ఇతి" యోగానుశాసనే। ద్రవ్యాదిత్రయన్తు ప్రత్యేకసముదాయాభ్యామితి విశేషః ఇత్యుక్తం తథా చ చిరన్తనభాష్యతద్టీకాకిరణావల్యాదిషు కథఞ్చిదప్యశక్యాప్రామాణ్యశఙ్కేషు స్ఫుటతరమభిహితానన్తర్భావస్య సమవాయస్య గుణత్వమ్భవతోదీర్యమాణం కథం శ్రద్ధాస్యన్తి శుద్ధధియః। అత్రేదమవధాతవ్యం సమవాయస్య గుణాన్తర్భూతత్వే ద్రవ్యగుణకర్మ్మసు సామాన్యవిశేషయోః ద్రవ్యాదివ్యతిరిక్తత్వేనావశ్యమభ్యుపగన్తవ్యయోః సత్తానియామకసమ్బన్ధత్వం

నోపపన్నం స్యాత్। తథాహి ద్రవ్యగుణకర్మ్మభ్యోఽతిరిక్తమర్థమనభ్యుపగచ్ఛతాఽపి భవతా ద్రవ్యే గుణకర్మ్మణోః సమ్బన్ధః కశ్చిదేష్టవ్యః। స చ సంయోగో న శక్యవచనః కిన్తు సమవాయః స ఏవ సామాన్యవిశేషయోరపి సత్తానియామకః। స చ గుణో భవన్ నైవం విశిష్టధియం జనయితుం ప్రభవేత్ ఇతి। ఏవఞ్చ ఖణ్డనకారేణాప్యుక్తమ్ అన్యథాఽనుపపత్తిశ్చేదస్తి వస్తుప్రసాధికా పినష్టి దృష్టివైమత్యం సైవ సర్వ్వబలాధికా ఇతి। అథ సమవాయస్య గుణత్వేఽఙ్గీకృతే తేనైవ ద్రవ్యగుణకర్మ్మసు యథాసమ్భవం ద్రవ్యగుణకర్మణాం విశిష్టధీః కథన్నోపపాదయితుం శక్యతే గుణే గుణాఙ్గీకారే కిం దేవతాశాపోఽస్తి అథవా శాస్త్రే పూర్వ్వాపరవిరోధ ఆపతేత్। తత్ర నాద్యం రోచయేయం మయా స నాభ్యుపేయతే। నాపి ద్వితీయః గుణేఽపి కేషాఞ్చిద్గుణానామభ్యుపేతవ్యత్వాత్। సూత్రకారేణ హి యదగుణవానితి గుణలక్షణే ఉక్తం తస్య గుణవిశేషాభావవదర్థత్వేనైవ మయా భాష్యే వ్యవస్థాపితత్వాత్ ఏకత్వపృథక్త్వాదయః స్వాభావికగుణాః న శక్యాః ప్రతిషేద్ధుమిత్యాదిగ్రన్థసన్దర్భేణేతి చేత్ సత్యముక్తం లోకోత్తరప్రజ్ఞేన తథాపి కిఞ్చిదస్మాభిరభిధీయమానం కృపయాఽవధాతవ్యం। తథాహి ఏకం రూపం ద్వే రూపే ఏకం కర్మ్మ ద్వే కర్మ్మణీ ఇత్యాదిప్రత్యయస్య భాక్తత్వే కిం విరుధ్యేత్। యది చ ఏకత్ర భాక్తతాఽపరత్ర ముఖ్యతా ఇత్యతోఽపరః కో విరాధ ఇతి వ్యాహరేత్ తదా చైత్రః పచతి ఇత్యత్ర పాకానుకూలకృతిమత్త్వబోధకతయాఖ్యాతే ప్రయోగో ముఖ్యః। కాష్ఠం పచతి స్థాలీ పచతీత్యాదావనుకూలవ్యాపారబోధకతయా స భాక్త ఇతి ప్రామాణికైరభిధీయతే। అథాత ఏవ వైయాకరణమతం శరణీకృత్యాఖ్యాతస్యాశ్రయే శక్తిరుపేయతామితి చేత్। తథాపి చైత్రః పిపతిషతీత్యత్ర ముఖ్యత్వస్య కూలం పిపతిషతీ-

త్యత్ర చ భాక్తత్వస్య భవతాఽపి స్వీకర్త్వ్యతయా ఏవం గచ్ఛతీత్యత్ర ఘటం జానాతీత్యత్ర ద్వితీయయోః పరశునా ఛినత్తి ఆత్మనా వేత్తీత్యాదౌ తృతీయయోః అయం శోభనః పురుషః ఇయం శోభనా రమణీ అస్యాస్యా వా శోభనం రూపం అయమియం వా శోభనఞ్చలతి ఇత్యాదౌ శోభనశబ్దస్య చైక ఏవార్థ ఇతి కేనాప్యభిధాతుమశక్యతయా చైకవిధప్రత్యయస్య క్వచిన్ముఖ్యత్వస్య క్వచిద్భాక్తత్వస్య కల్పనాయాం వ్యర్థం యుక్తివిరోధమాశఙ్క్య "ద్రవ్యాశ్రయ్యగుణవాన్" ఇత్యాదిసూత్రకారలక్షణోపరి హస్తచాలనమయుక్తతమమేవ। ఏవఞ్చ గుణాదేరగుణతయా తేష్వపి సామాన్యవత్త్వనియామకః కశ్చన సమ్బన్ధోఽవశ్యముపగన్తవ్యః। స చాస్మాభిః సమవాయోఽభ్యుపేతః ఇతి సుధీభిరేవాపక్షపాతిభిరేవ వివేచనీయమ్॥

అథ కాలస్య దిశశ్చాకాశేఽన్తర్భావః సమాలోచ్యతే॥

"వస్తుశక్తిరేవైతాదృశీ యత్ కిఞ్చిదేవ కుత్రచిదుపనీయతే న సర్వ్వం సర్వత్ర ఇతి భాష్యమ్"।

నన్వాకాశేనాన్యథాసిద్ధత్వం కాలస్య కథం ప్రతిపాదయితుం శక్యతే అన్యథాఽనుపపద్యమానానామనేకేషాం ప్రత్యయవ్యవహారాణాం జాగరూకత్వాత్। తథాహి భావకార్య్యజాతం త్రివిధకారణజన్యమితి స్థితిః। యూని స్థవిరమపేక్ష్యాపరత్వం స్థవిరే యువానమపేక్ష్య పరత్వం యదుత్పద్యతే తే గుణావితి భవతాఽప్యభ్యుపగతం తయోః ప్రత్యేకమసమవాయికారణేన కేనచిద్ భవితవ్యం। తచ్చ కాలేన సహ పిణ్డస్య సంయోగ ఏవ వాచ్యస్తథా చ తదాధారతయా కాలః సిద్ధ్యతి॥ కాలః పరాపరవ్యతికరయౌగపద్యచిరక్షిప్రప్రత్యయలిఙ్గో నిమిత్తం। స కాలః సర్వకార్య్యాణాముత్పత్తిస్థితివినాశహేతుః తద్వ్యపదేశాత్ క్షణలవనిమేషకాష్ఠాకలాముహూర్త్తయామాహోరా-త్రార్ద్ధమాసమాసత్వర్య్యనసంవత్సరయుగకల్పమన్వన్తరప్రలయవ్యవహారహేతుః। తస్య గుణాః సం-

ఖ్యాపరిమాణపృథక్త్వసంయోగవిభాగాః కాలలిఙ్గావిశేషాదేకత్వం సిద్ధమ్ ఇత్యాది ప్రశస్తపాదభాష్యమ్। కాలలక్షణమాహ కాల ఇతి। అత్ర పరాపరేతి–భావప్రధానో నిర్దేశః

పరత్వాపరత్వయోర్వ్యతికర ఇత్యాదికా। తస్మాద్విశేషగుణవత్త్వావిశేషే పృథివ్యాదీనామవ్యాపకత్వాత్ పరత్వాద్యకారణత్వం వ్యాపకత్వాచ్చాత్మాకాశయోస్తత్కారణత్వమ్ప్రవిష్యతీతి కో విరోధః। న ఆకాశస్య స్వప్రత్యాసత్తిమాత్రేణ సంయుక్తసమవాయినం ధర్మ్మమన్యత్ర సంక్రామయితుమసమర్థత్వాత్ తథాత్వే చైకత్ర భేర్య్యామభిహతాయాం సర్వ్వభేరీషు శబ్దోత్పత్తిప్రసఙ్గాత్ సూర్య్యక్రియావద్భేరీసంయోగస్యాపి సంయుక్తసమవాయావిశేషాత్ కాలస్య తత్స్వభావత్వాదయమదోషః। అసిద్ధిదశాయాం ప్రసఙ్గస్యాశ్రయాసిద్ధేః సిద్ధిదశాయాఞ్చ బాధితత్వాత్। ఆత్మనోఽపి ద్రవ్యాన్తరధర్మ్మేషు ద్రవ్యాన్తరావచ్ఛేదాయ స్వప్రత్యాసత్త్యతిరిక్తసన్నికర్షాపేక్షిత్వాత్ అన్యథా వారాణసీస్థేన నీలేన పాటలిపుత్త్రస్థస్య స్ఫటికమణేరుపరఞ్జనప్రసఙ్గాత్। కాలస్య తు విప్రకృష్టక్రియోపసంక్రమణతయైవ సిద్ధేర్నాఽయం ప్రసఙ్గః ఇత్యవధాతవ్యమ్। తదయం ప్రమాణార్థః స్థవిరాదౌ పరత్వం తపనపరిష్పన్దవిప్రకర్షబుద్ధిజన్యం తదనువిధాయిత్వాత్ కువిన్దపటవత్ తే చ పరిష్పన్దాః స్థవిరాదిశరీరప్రత్యాసత్తిమపేక్షన్తే స్వభావతోఽప్రత్యాసన్నత్వే సతి తదవచ్ఛేదకత్వాత్ పటావచ్ఛేదకమహారజనరాగవత్। సా చ ప్రత్యాసత్తిర్ద్రవ్యకృతా ప్రకారాన్తరాసమ్భవే సతి ప్రకారాన్తరాభావే సతి ప్రత్యాసత్తిత్త్వాత్ పటావచ్ఛేదకమహారజనప్రత్యాసత్తివత్। అన్యథా ప్రత్యాసత్త్యభావే సన్నికర్షవిప్రకర్షయోరసమ్భవాత్। అపేక్షణీయానుపపత్తౌ పరత్వాద్యనుత్పత్తిప్రసఙ్గేన తద్వ్యవహారలోపప్రసఙ్గః। తచ్చ ద్రవ్యమితరేభ్యో భిద్యతే విశిష్టపరత్వానుమేయత్వాత్ యత్ పున-

ర్నేతరేభ్యో భిద్యతే న తదేవం యథా పృథివ్యాదీతి। ఏతేనాపరత్వం లిఙ్గతయా వ్యాఖ్యాతమ్ ఇత్యన్తా కిరణావలీ। ఏతయోః కథఞ్చిత్ ఖణ్డయితుమనర్హతయా కాలరూపద్రవ్యస్య వ్యవస్థాపితత్వాత్ అభినవభాష్యేఽభిహితం కాలస్య గగనేనాన్యథాసిద్ధత్వం గగనాయమానం కథం ప్రకృష్టధిషణానాం ధిషణకల్పానాం ధిషణామధిరోఢుమీష్టే। అథాకాశస్య స్వసంయుక్తసమవేతధర్మ్మస్యాన్యత్ర సంక్రామకత్వే ఏకస్యాం భేర్య్యామభిహతాయాం సర్వ్వభేరీషు శబ్దోత్పత్తిప్రసఙ్గరూపో యో దోషః స తు కాలస్య తథాత్వేఽపి సమానః ఇతి స్వభావ ఏవ భవతా శరణీకరణయిస్తథా మయాపీతి చేన్నాచార్య్యోక్తం భవతా నావధారితం యతః। తథాహి తత్తత్పిణ్డేషు తపనక్రియాసంసర్గమన్తరేణ తజ్జ్ఞానాధీనే పరత్వాపరత్వే నోత్పత్తుమర్హతః। తథా చ సర్వ్వమూర్తసంయోగితపనక్రియాసంక్రమణస్వభావః కాలః కల్ప్యతే తస్యానఙ్గీకారదశాయాముక్తాపత్తిరాశ్రయాసిద్ధ్యా నోపపద్యతే అఙ్గీకృతే తస్మిన్ బాధితత్వాదుక్తాపత్తిర్నోపపద్యతే ఇతి। నతు మయాప్యాకాశస్తత్స్వభావ ఏవ స్వీక్రియతే ఇతి సమాన ఏవ దూషణసమాధానే ఇతి చేన్న పృష్టో భవాన్ వ్యాచష్టాం కిమన్యస్య ధర్మ్మమన్యత్ర సంసర్జయితుమేవాకాశోఽఙ్గీకృతోఽథవాఽన్యథానుపపద్యమానం కిఞ్చిత్ ప్రయోజనం తదఙ్గీక్రియతే। న తావదాద్యం ప్రయోజనన్తదఙ్గీకారే తద్వినాఽపి తస్యాఙ్గీకర్తవ్యత్వాత్। తథా

చాన్యథానుపపద్యమానేన ప్రయోజనేనాఙ్గీకారితే తస్మిన్ స్వసంయుక్తసమవాయిధర్మ్మస్యాన్యత్ర సంక్రామకత్వస్యాభావేఽఙ్గీకృతే భవత్యేవోక్తాపత్తిరితి వివేచకైర్వివేచనీయమ్। శ్రీమదుదయనాచార్యేణ స్వసంయుక్తతపనకర్మ్మణస్తత్తత్పిణ్డే సంక్రామకత్వం యథాకాశస్య తథాత్మనోఽపి విభుత్వాత్ సమ్భావ్యమానమాశఙ్క్యైకవిధయా యుక్త్యా తయోర్ద్వయోరేవ

తత్త్వం నిరాకృతమ్। అభినవభాష్యకారస్త్వేవమవోచత్ యదన్యధర్మ్మస్యాన్యత్ర సంక్రామకత్వఞ్చేతనస్య నోపపన్నం స్యాదచేతనస్యైవ తాదృశః స్వభావో దృష్టోఽయం వాయౌ యదన్యస్య ధర్మ్మగన్ధమన్యత్రోపనయతి సః। తత్ర సుధీభిరేవ భాష్యకార ఏవం పృచ్ఛ్యతాం యద్భాష్యకారేణ వాయౌ అన్యత్రాన్యధర్మ్మసంక్రామకత్త్వం దృష్టం తత్ కిం పృథివ్యా గన్ధం జలాదౌ సంక్రామయతి వాయురితి। తదా తు లోకోత్తరన్దర్శనమిదం యతః కేనాపీదం న దృష్టం ఆచార్యేణ స్థూలధియైవ చేతనస్య తథాత్వమాశఙ్కితమితి వక్తవ్యం। శ్రీమతా రఘునాథశిరోమణినాఽపి అన్యత్రాన్యధర్మ్మసంక్రామకత్వం వాయౌ న ద్రష్టుం శక్తం యత స్తేనాపి స్వనిబద్ధే పదార్థతత్త్వనిరూపణాఖ్యే నిబన్ధే దిక్కాలయోరీశ్వరానతిరిక్తత్వమభిహితవతా చేతనస్య తత్త్వం న సమ్భవత్యచేతనస్యైవ తత్త్వం వక్తుమర్హమితి నాభ్యూహితమ్। ఏతదప్యభినవభాష్యకారస్య బుద్ధికౌశలం యత్ కేషామపి బుద్ధేర్గోచరతాం నాప్నోతి తత్ స్వనిర్మ్మితాభినవభాష్యే వ్యవస్థాపయతి యస్య వైభవాత్ ఇత్యలమనల్పజల్పేన॥

"సామాన్యం విశేష ఇతి బుద్ధ్యపేక్షమ్"॥ ఏతత్సూత్రార్థవ్యవస్థా సమాలోచ్యతే॥

సమానానాం భావః సామాన్యమన్యో భావః సామాన్యస్య తస్యాఽప్యన్యస్తస్యాఽప్యన్య ఇత్యవ్యవస్థా బుద్ధేః ప్రాప్నోతి సామర్థ్యాద్వ్యవతిష్ఠతే ఇతి భాష్యమ్"।

అత్రేదం పృచ్ఛ్యతే అఙ్గ కిం సామర్థ్యాద్వ్యవతిష్ఠత ఇతి యత్ సామర్థ్యముచ్యతే భవతా తన్నిర్వ్వచనీయమనిర్వచనీయం వా ఆద్యే తస్యానిర్వచనాన్న్యూనతా ఋషేః। న చ మయా ఋష్యుక్తేన గుణోద్దేశసూత్రస్థచకారేణ శక్తేః సముచ్చితత్వాన్న న్యూనతా ఇతి వాచ్యమ్ తస్యా అగ్రే నిరస్యత్వాత్। ఏవం సామాన్యరూపపదార్థాన్తరకల్పనమన్తరేణానే-

కేషు సమానాకారా బుద్ధిర్నోత్పత్తుమర్హత్యతో యేషు యేషు సమానా బుద్ధిరుదేతి తేషు అర్థాన్తరభూతస్య సామాన్యస్య పరికల్పనే కృతే చోదకపయసోః సంసృజ్యమానయోర్ద్రవ్యగుణయోరన్యేషు చ కేనచిద్రూపేణ సమానబుద్ధినిర్గ్రాహ్యేషు భావేష్వర్థాన్తరభూతానాం సామాన్యానాం పరికల్పనం ప్రాప్నోతి ఇతి యదాపాదితమ్భవతా సర్వమేతద్వాక్ఛలమాత్రం నేపాలాదాగతోఽయం నవకమ్బలవత్త్వాదిత్యాదావసిద్ధ్యుద్భావనవత్। తథాహి విశిష్టబుద్ధయః సర్వాః విశేష్యం కిఞ్చిత కిఞ్చిచ్చ విశేషణం గోచరీకృత్యోత్పద్యన్తే యథేదం ద్రవ్యం పృథివీ గన్ధవతీత్యాద్యాకారికాః తాస్వతద్వతి విశేష్యే తద్విశేషణమవగాహతే యా సా మిథ్యాజ్ఞానం భ్రమః యా తు తద్వద్విశేష్యే తద్విశేషణమవగాహతే సా తత్త్వజ్ఞానం ప్రమేత్యభిధీయతే। ఏవఞ్చోదకపయసోః సంసృజ్యమానయోః కీదృశ్యా బుద్ధేరనురోధేన సామాన్యాన్తరకల్పనమాపద్యతే తత్రేదం పయః కింవేదముదకమిత్యాద్యాకారికాభ్యో బుద్ధిభ్యో విలక్షణాం కీదృశీం బుద్ధిమనురుధ్య సామాన్యాన్తరకల్పనమాపతేత శ్రీమతః। ఏవం ద్రవ్యగుణయోర్యది కాశ్చిత్ సమానా బుద్ధ్యోఽప్యుత్పద్యేరన్ తాసామపి సామాన్యమర్థాన్తరమన్తరేణైవ చరితార్థతాఽభవిష్యత్। ఏవం సమానానాం భావః సామాన్యం తస్యాపి భావోఽన్యస్తస్యాప్యేవమితి క్రమేణావ్యవస్థోద్భావితా సా వా కస్య హేతోః? భవతా కిం సామాన్యపదాత్ తలౌ భావ ఇత్యనుశిష్టత్వాదిప్రత్యయో నేష్యతే ఏవం సామాన్యత్వశబ్దాదపి। తథా చ భవదుక్తానవస్థాయాః కథన్న దురవస్థాపత్తిః। న చ తాదృశః ప్రత్యయో న ప్రతిషిధ్యతేఽపి తు భావప్రత్యయాన్తేన సమానశబ్దేన యథాఽఖణ్డాః కేచిద్ధర్మాః యథాయథం ద్రవ్యగుణకర్మసమవేతాః ప్రతిపాద్యమానా భవద్భిర్మన్యన్తే తథా భావప్రత్యయాన్తేన సామాన్యశబ్దేన ప్రతిపాద్యమానః కశ్చిత్తాదృశో మన్యతామేవం క్రమేణానవస్థో-

చ్యత ఇతి వాచ్యమ్ యతోఽర్థాన్తరం సామాన్యమృషిణా కణత ఏవోపదిష్టం యుక్త్యా వ్యవస్థాపయద్భిర్నిబన్ధృభిః సామాన్యశబ్దో యోగరూఢో మన్యతే తేనాభిమతా అఖణ్డా అర్థాన్తరభూతా యథాయథం ద్రవ్యగుణకర్మసు సమవేతా ధర్మవిశేషాః సామాన్యత్వేన ప్రతిపాద్యన్తే భావప్రత్యయాన్తేన తేనాపి తదితరావృత్తిత్వసకలతద్వృత్తిత్వాభ్యాం నిత్యత్వే సత్యనేకసమవేతత్వరూపం సామాన్యత్వమ్। ఏవం క్రమేణ భావప్రత్యయాన్తేన తేన తేన ప్రత్యాయనేఽప్యనవస్థాయాః క్వ ప్రసఙ్గః। అథానేకేషు సామాన్యేషు సమానా బుద్ధిరనుగతత్వేన భవతామనభిమతేనాపి సామాన్యత్వేన నిర్వాహయితుం శక్యతే భవద్భిః। ద్రవ్యగుణకర్మసు సమానా బుద్ధిరనుగతాఖణ్డాద్ధర్మాన్తరాదృతే అస్మాభిర్నిర్వాహయితుం న శక్యేతి కిమాజ్ఞా వోఢవ్యా భవతామితి చేత్ సత్యమూహితం భవతా యతోఽస్మాభిరేవం మన్యతే పరస్పరం భిన్నేషు సమానా బుద్ధిః కఞ్చిదనుగతం ధర్మన్తేషు విషయీకృత్యైవోత్పద్యతే

నాన్యథాఽతో ద్రవ్యగుణకర్మసు తదనురోధేన సామాన్యమఙ్గీక్రియతే సామాన్యాదౌ స్వారసికీ తాదృశీ బుద్ధిరేవ నాస్తి కిమనురోధేన సామాన్యాదౌ తాదృశో ధర్మోఽఙ్గీకరణీయ ఇతి। ఏవఞ్చార్థాన్తరం సామాన్యం విద్విషతా సామర్థ్యాద్వ్యవస్థాస్యత ఇత్యభిదధతా భవతాఽఙ్గీకృతమేవ సామాన్యం నామ్ని కేవలమవశిష్యతే విద్వేషః। ఏవం పరిభాషాతో హి సమానా బుద్ధిర్విశేషబుద్ధిశ్చోత్పద్యతే ఇతి బ్రువతా పరిభాషాయా అనుగతత్వమభ్యుపగతమ్। యత్తు యది వై కశ్చిద్గుణపరిభాషాం పృథివ్యాదిషు కుర్యాత్తథైవాస్య బుద్ధిర్భవేదితి। ఇత్థమేవ ప్రతితన్త్రమభిన్నేఽప్యర్థే విభిన్నా బుద్ధిరితి। ఇతి యత్ ప్రతారణాపద్ధతిం ప్రస్థితః ప్రావోచదభినవభాష్యే తదపి ప్రేక్షావతాముపేక్షణీయతాం ప్రాప్నోతి। తథా హ్యభిన్నేఽర్థే విభిన్నా బుద్ధిర్యదుచ్యతే భవతా

తత్ కిం పృథివ్యాదిషు గుణపరిభాషాం జానానస్య తేషు గుణ ఇత్యాకారత్వేనాభిలప్యమానా యాః సమానా బుద్ధయః ఉద్యన్తి తాసాం తేషు ద్రవ్యపరిభాషాం సంవిదానస్య యాస్తాదృశ్యో బుద్ధయస్తాసాఞ్చ మిథో విభిన్నవిషయకత్వమభిమత్య। తథా సత్యాత్మనః పూర్వం స్థాయిత్వం సాధయితుం ఆన్వీక్షిక్యాం భగవానక్షపాదః "ప్రేత్యాహారాభ్యాసకృతాత్ స్తన్యాభిలాషాదితి" యదభిహితవాన్। తద్భాష్యేఽపి జాతమాత్రస్య ప్రవృత్తిలిఙ్గః స్తన్యాభిలాషో దృశ్యతే స చ నాన్తరేణాహారాభ్యాసం కయా యుక్త్యా దృశ్యతే హి శరీరిణాం క్షుధా పీడ్యమానానామ్ ఆహారాభ్యాసకృతాత్ స్మరణానుబన్ధాదాహారాభిలాషః। న చ పూర్వశరీరమన్తరేణాసౌ జాతమాత్రస్యోపపద్యతే తేనానుమీయతే భూతపూర్వం శరీరం యత్రానేనాహారోఽభ్యస్తః ఇత్యాదికం భగవాన్ వాత్స్యాయన ఉదితవాన్ తన్న జాతమాత్రస్యార్భకస్య స్తన్యపానాభిలాషశ్చికీర్షారూపః స చ ప్రవృత్త్యా స్వకార్యేణానుమీయతే ప్రవృత్తిశ్చేష్టస్య క్షున్నివృత్తిరూపస్య సాధనతాధియో భవతి సా చేష్టసాధనతాధీః స్మరణాత్మికా। ఏవం భగవాన్ పతఞ్జలిర్యోగానుశాసనే "స్వరసవాహీ విదుషోఽపి తథారూఢోఽభినివేశః" ఇత్యభిహితవాన్ తద్భాష్యే భగవాన్ బాదరాయణః సర్వస్య ప్రాణిన ఇయమాత్మాశీర్నిత్యా భవతి మా న భూవం భూయాసమితి। న చాననుభూతమరణధర్మకస్యైషా భవత్యాత్మాశీరిత్యాద్యుదితవాన్। తత్రైవం పృష్టో భవానుత్తరయతు పశుప్రభృతీనాం ప్రాణభృతామపకృష్టచేతనానాం పరిభాషాం సామర్థ్యం వాఽవిజానతాం జాతమాత్రాణాం పూర్వశరీరాభ్యస్తానేకవిద్యమహాపురుషజ్ఞానేన సదృశం యజ్జ్ఞానం జాయత ఇత్యుక్తం చిరన్తనైస్తదసఙ్గతమేవ భవతా వక్తవ్యం యత స్తేషాం కేనాపి తదానీం స్వకీయముత్పద్యమానం జ్ఞానమభిలపితుం న శక్యతే। ఏవం పా-

రసీకప్రభృతీనాం విభిన్న భాషావ్యుత్పన్నానాం జలాదౌ విభిన్న పరిభాషాం సంవిదానానాం జలం వహ్నిముపశమయతీతి బుద్ధేరనుదయప్రసఙ్గేన భవదుక్తశక్తిసాధకయుక్త్యై జలాఞ్జలిర్భవత్రైవ దత్తః। తథా చ పరిభాషాభేదాన్న బుద్ధిర్భిద్యతే సేయమర్థేఽసతీత్యాదివాణ్యేవ భవతోఽస్తీతి సుధీభిర్మన్తవ్యమ్॥

॥అథ లఘుత్వసమాలోచనా॥

గురుణ్యపి కిఞ్చిదపేక్ష్య లఘుత్వప్రత్యయాత్ గురుత్వసామాన్యాభావో లఘుత్వమితి వక్తుమనర్హమతో లఘుత్వం గురుత్వే ప్రతిద్వన్ద్వి గుణాన్తరమ్।

ఇతి వ్యవస్థాపితం భాష్యే భాష్యకారేణ। తత్ర పృచ్ఛామః గురుత్వసామాన్యాభావవతి లఘుత్వవ్యవహారః క్వ దృష్టో భవతా పూర్వనిబన్ధౄణాం యత్తే ఆక్షిప్తాః గురుత్వసామాన్యాభావేన లఘుత్వవ్యవహారో నోపపాదయితుం శక్యత ఇత్యాదినా। తైః కిం గురుత్వసామాన్యాభావవత్యాకాశాదౌ లఘుత్వం వ్యవహ్రియతే ఇత్యవధారితమ్భవతా న హ్యేవం కేనాపి నిబన్ధ్రా కుత్రాపి నిబన్ధే నిబద్ధం తథాచ వ్యర్థోఽయమాక్షేపః। అథ మయా పూర్వతనా నాక్షిప్యన్తే పరన్తు ప్రశస్తపాదాచార్యేణ గుణసూత్రస్థచకారసముచ్చితేషు గుణేష్వనుపలబ్ధమన్యథాఽనుపపద్యమానప్రత్యయవ్యవహారోపజీవ్యమనపహ్నవనీయం వ్యవస్థాప్యతే ఇతి చేత్ సాధూక్తం శ్రీమతా వ్యవస్థాప్యతాం లఘుత్వం। తదనభ్యుపగమే కీదృశః ప్రత్యయో వ్యవహారో వా న నిర్వహేత్తద్వక్తవ్యమ్। అయమస్మాల్లఘురితి ప్రత్యయః కిమాలమ్బన ఇతి చేత్ యద్యాకాశాదీన్ పరమమహత ఆరభ్యాపకృష్టమహత్త్రసరేణుపర్యన్తం వర్త్తమానం మహత్ పరిమాణం నైకవిధమపి తేషు తేషు ద్రవ్యేషు మహత్ ఇతి ప్రత్యయవ్యవహారౌ నిష్పాదయితుమీష్టే తదా గురుత్వమేవ లఘురితి ప్రత్యయాలమ్బనీభూయ తం నిష్పాదయితుమీశిష్యతే

ఇతి గృహ్యతామ్। యది చాకాశాదిషు సర్వత్రేదం మహదితి సమానా బుద్ధిరుత్పద్యతే సా మహత్త్వేన గుణేనోపపాద్యతాం పృథివ్యాదిషు చ క్వచిదిదం గుర్వితి క్వచిదిదం లఘ్వితి విభిన్న బుద్ధిరుత్పద్యమానా విషయమపేక్షతే తత్ర సర్వాసామేవ గురుత్వమాలమ్బనమభిదధద్భిర్లజ్జా పరిత్యక్తా ఇత్యభిధీయతే తదా శిలోచ్చయప్రభృతిషు యన్మహత్త్వం భవతా ప్రతీయతే తదేవ శిలాస్వితి కథమపి వక్తుం న పారయిష్యతి భవాన్ తథా చ మహత్పరిమాణగతాని కానిచిద్వైజాత్యాని

తత్త్రప్రతీతివిశేషాన్నిర్వాహయన్తీత్యస్మాభిరభ్యుపగమ్యతేఽర్థాన్తరభూతం సామాన్యం పునరపలపతో మహతీ యన్త్రణా స్యాత్। ఏవం శబ్దస్యైకవిధగుణత్వేఽపి కుత్రాచిత్తారః క్వచిన్మన్ద ఇతి ప్రత్యయవ్యవహారావపి యద్యుపపద్యేయాతామ్। ఏవం కశ్చన శబ్దః కఞ్చిదపేక్ష్య తారోఽపి సన్నపరమపేక్ష్య మన్దో భవతి తత్రాపి యది గుణాన్తరమన్తరా తే తే ప్రత్యయా వ్యవహారాశ్చోపపాదనీయాస్తదా లఘుత్వరూపాద్గుణాన్తరాదృతేఽప్యయమస్మాల్లఘురితి ప్రత్యయో వ్యవహారశ్చ నిర్వాహయితుం శక్యః। అథ శిలోచ్చయశిలాప్రభృతిషు యత్ పరిమాణం తత్తారతమ్యం తద్గతవైజాత్యేనోపపాదయితుం శక్యతాం గురుత్వలఘుత్వాభ్యాన్తు ద్రవ్యవిశేషః పరిచ్ఛిద్యతే ఇతి వైలక్షణ్యమితి చేత్ తత్ కిం లఘుత్వేన గురుత్వశూన్యం ద్రవ్యం పరిరచ్ఛిద్యతే ఉత గురుద్రవ్యమేవ న తావదాద్యః గురుత్వవిధురే తదప్రత్యయాత్। ద్వితీయే తు గురుత్వవిశేషేణైవ తత్ పరిచ్ఛిద్యతామితి సన్తుష్యతామ్। న చ గురుత్వవిశేషోఽపకృష్టగురుత్వం అపకర్షశ్చ భవద్భిర్జాతివిశేషో వక్తవ్యస్తథా చాయమస్మాత్ పట ఇతివత్ అయమస్మాల్లఘురితి ప్రత్యయః కథమ్భవితుమర్హ ఇతి వాచ్యమ్ వైజాత్యాపరనామ్నాం జాతివిశేషాణాం తాదృశప్రతీతినిర్వాహకత్వస్యాఙ్గీ-

కర్త్తవ్యత్వాత్। అన్యథా శబ్దాదౌ అయమస్మాత్తారో మన్ద ఇత్యాదిప్రత్యయస్య వ్యవహారస్య చ సార్వజనీనస్య తారత్వాదికం గుణాన్తరమనఙ్గీచక్రుషా భవతాఽపి దురుపపాదత్వాత్। యది చ సాంఖ్యసప్తత్యాం శ్రీమతేశ్వరకృష్ణేన సత్త్వం లఘు ప్రకాశకమిష్టమిత్యత్ర లఘుత్వం గుణాన్తరం కణ్ఠత ఏవోక్తన్తత్ కథం భవద్భిర్లఘుత్వమపహ్నోతుం శక్యమిత్యభిధీయేత తదాఽస్మాభిః పదార్థవ్యవస్థాయామనావశ్యకస్య తథావిధస్య సత్త్వస్యానఙ్గీకర్త్తవ్యత్వాత్ న పర్యనుయోగావకాశ ఇతి సుధీభిరేవ విభావనీయమ్।

పృథివ్యాదీనాముపపత్తిక్రమః సమాలోచ్యతే॥

తత్ర పృథివ్యప్తేజాంస్యనిత్యాని ద్రవ్యాణి నిత్యాణ్యపరాణి ప్రాగుత్పద్యమానా పృథివీ గన్ధమాత్రా ప్రకృతేరుత్పద్యతే పూర్వమస్యా ఆపో రసమాత్రా ఇత్యాది భాష్యమ్॥

త ఇమే గన్ధాదయః పృథివ్యాదీనాం నైజా గుణాః కారణగుణప్రక్రమాత్తు శబ్దాదయో వాయ్వాదిషు ఇతి చ భాష్యమ్॥

తత్ర పృష్టో భవాన్ వ్యాహరతు ఆన్వీక్షికీసమానతన్త్రత్వేన లోకే ప్రఖ్యాతస్య వైశేషికతన్త్రస్య విషయవ్యవస్థా యది భగవతా బాత్స్యాయనేన స్వనిర్మితాన్వీక్షికీభాష్యే వ్యవస్థాపితానర్థాన్ విరున్ధతోఽర్థానవిషయీకుర్యాత్ తదా కథం న సా విద్వద్ధర్షణాం నార్హేల్లబ్ధుం తథా హ్యాన్వీక్షికీభాష్యేఽవయవిసాధనప్రస్తావే పార్థివాదయః పరమాణవో నిత్యా అభిహితాస్తైరేవ ద్వ్యణుకాదిక్రమేణ మహాపృథివీరూపాదీని యావన్తి కార్యద్రవ్యాణ్యారభ్యన్తే ఇతి ప్రతిపాదితమ్। ఏవం తత్ర ప్రకృతేః పరమేశ్వరశక్తేర్నామాఽపి నోల్లిఖితం వైశేషికతన్త్రేఽత్యన్తమాదరణీయే ప్రశస్తపాదాచార్యభాషితభాష్యే చతుర్ణాం మహాభూతానాం సృష్టిసంహారవిధిరుచ్యతే బ్రాహ్మ్యేణ మానేన వర్షశతస్యాన్తే వర్త్తమానస్య బ్రహ్మణోఽపవర్గకాలే సంసారే ఖి-

న్నానాం ప్రాణినాం నిశి విశ్రామార్థం సకలభువనపతేర్మహేశ్వరస్య సంజిహీర్షాసమకాలం శరీరేన్ద్రియవిషయమహాభూతోపనిబన్ధకానాం సర్వాత్మగతాదృష్టానాం వృత్తినిరోధే సతి మహేశ్వరేచ్ఛాసంయోగజకర్మభ్యః శరీరేన్ద్రియకారణాణువిభాగేభ్యస్తత్సంయోగనివృత్తౌ తేషామాపరమాణ్వన్తో వినాశః। తథా పృథివ్యుదకజ్వలనపవనానాం అపి మహాభుతానామనేనైవ క్రమేణోత్తరస్మిన్నుత్తరస్మింశ్చ సతి పూర్వపూర్వస్య వినాశః తతః ప్రవిభక్తాః పరమాణవోవతిష్ఠన్తే ధర్మాధర్మసంస్కారానువిద్ధాశ్చాత్మానః తావన్తమేవ కాలం। తతః పునః ప్రాణినాం భోగభూతయే మహేశ్వరస్య సిసృక్షానన్తరం సర్వాత్మగతలబ్ధవృత్త్యదృష్టాపేక్షేభ్యస్తత్సంయోగేభ్యః పవనపరమాణుషు కర్మోత్పత్తౌ తేషాం పరస్పరసంయోగే ద్వ్యణుకాదిక్రమేణ మహాన్ వాయుః సముత్పన్నో నభసి దోధూయమాయస్తిష్ఠతి తదనన్తరం తస్మిన్నేవాప్యేభ్యః పరమాణుభ్యస్తేనైవ క్రమేణ మహాన్ సలిలనిధిరుత్పన్నః యోయూయమానస్తిష్ఠతి తదనన్తరం తస్మిన్నేవ జలనిధౌ పార్థివేభ్యః పరమాణుభ్యో ద్వ్యణుకాదిక్రమేణ మహాపృథివీ సముత్పన్నా సంహతాఽవతిష్ఠతే తదనన్తరం తస్మిన్నేవ మహోదధౌ తైజసేభ్యోఽణుభ్యో ద్వ్యణుకాదిక్రమేణోత్పన్నో మహాంస్తేజోరాశిర్దేదీప్యమానస్తిష్ఠతి। ఏవం సముత్పన్నేషు చతుర్షు మహాభూతేషు మహేశ్వరస్యాభిధ్యానమాత్రాత్తైజసేభ్యోఽణుభ్యః పార్థివపరమాణుసహితేభ్యో మహదణ్డమారభ్యతే తస్మింశ్చతుర్వదనకమలం సర్వలోకపితామహం బ్రహ్మాణం సకలభువనసహితముత్పాద్య ప్రజాసర్గే వినియుఙ్క్తే। స చ మహేశ్వరేణ వినియుక్తో బ్రహ్మా నిరతిశయజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యసమ్పన్నః ప్రాణినాం కర్మవిపాకం విదిత్వా కర్మానురూపజ్ఞానభోగాయుషః సుతాన్ ప్రజాపతీన్ మానసాన్ మనుదేవర్షిపితృగణాన్ ముఖబాహూరుపాదతశ్చతురో వర్ణా-

నన్యాని చోచ్చావచాని భూతాని సృష్ట్వా ఆశయానురూపైర్ధర్మజ్ఞానవైరాగ్యైశ్వర్యైః సంయోజయతీతి ఏవమభిహితమ్। తేఽమీ పృథివ్యాదయః శరీరేన్ద్రియవిషయానారభమాణాః కిమవిచ్ఛేదేనాహోస్విద్విచ్ఛేదేన ఇతి యదాపి విచ్ఛేదేనారభన్తే తదాఽపి కిమేత ఏవ కిం వాఽదృష్టమప్యపేక్షన్తే యదాఽదృష్టమపేక్షన్తే తదా కిమనధిష్ఠితాః కిం వా కేనాఽప్యధిష్ఠితాః ఇతి। కశ్చాత్ర విశేషః అవిచ్ఛేదే తద్వచనాదామ్నాయప్రామాణ్యమితి వ్యాకుప్యేత లోకసన్తత్యవిచ్ఛేదే వేదసమ్ప్రదాయస్యాప్యవిచ్ఛేదాత్। విచ్ఛేదే వాఽఽద్యవ్యవహారవిలోపప్రసఙ్గః మూలాభావాత్। ఏత ఏవేతి పక్షే వైచిత్ర్యానుపపత్తిః ఏషాం సాధారణత్వాత్। అదృష్టాపేక్షాయాం సర్వాదృష్టవృత్తినిరోధే కార్యానుత్పత్తిప్రసఙ్గః। అదృష్టానాం ప్రథమవృత్తిలాభే కారణాభావాత్। అనధిష్ఠితానాం ప్రవృత్తౌ అచైతన్యానుపపత్తిః ప్రవృత్త్యనుపపత్తిర్వా అచేతనప్రవృత్తేః పరాధిష్ఠానకార్యత్వనియమాత్। అధిష్ఠానం చ నాస్మదాదీనాముపాదానాద్యనభిజ్ఞత్వాత్। నేతరస్య ప్రయోజనాభావాత్ ఇతి సమాకులితాన్తేవాసినః సమాశ్వాసయన్నాహ చతుర్ణామితి। సృష్టిసంహారయోః సర్గప్రలయయోః విధిః ప్రకారో ద్వ్యణుకాదిక్రమేణ సృష్టిః క్రియావిభాగాదిన్యాయేన పరమాణ్వన్తః ప్రలయ ఇతి కథ్యతే సృష్టిసంహారయోరనిదంప్రథమతాం ప్రతిపాదయితుం సృష్టిక్రమముపక్రమ్య సంహారక్రమం వ్యుత్పాదయతి బ్రాహ్మేణేతీత్యాదినా। పరార్థప్రవృత్తేన పరమేశ్వరేణాధిష్ఠితైః పృథివ్యాదిభిర్విశ్వమారభ్యత ఇతి వదతా సర్వే పూర్వే ఏవాక్షేపాః పరిహృతా బోద్ధవ్యాః। తథాహి విచ్ఛేదే ఆమ్నాయప్రామాణ్యమూహేత్ మానసమన్వాదిసృష్ట్యా చాద్యవ్యవహారముపపాదయేత్। అదృష్టాపేక్షయా వైచిత్ర్యం సమర్థయేత్। పరార్థప్రవృత్త్యా నిష్ప్రయోజనత్వశఙ్కాముత్సారయేత్। పరమేశ్వరాధిష్ఠానేనాచైతన్యప్రవృత్తినియమౌ

చ సమ్పాదయేత్ ఇత్యన్తేన ప్రబన్ధేన। వ్యాఖ్యాతఞ్చ కిరణావల్యాం సర్వశాస్త్రపారావారపారీణేన శ్రీమతోదయనాచార్యేణ త్రైస్తు వ్యవహారికపారమార్థికయోర్నామాఽపి నోచ్చారితమ్। ఏవం గన్ధమాత్రాదీనామపి। ఏవఞ్చ తేషాం

పదార్థవ్యవస్థాపనమనాదృత్యాధునాతనస్యాసర్వశాస్త్రపారఙ్గతస్యాతిప్రశస్తధిషణస్యాపి పూర్వతనైర్ఋషిప్రాయైర్నిబన్ధకారైర్వ్యవస్థాపితపదార్థాన్ విరున్ధత్ పదార్థనిర్వచనం అల్పధియోఽపి వయం న శ్రద్ధధీమహి। న చ త్రైర్వ్యవహారభూమిపారమార్థికభూమీ అవలమ్బ్య న వ్యాఖ్యాతం వైశేషికతన్త్రమతో న కేనాపి వ్యాఖ్యాతవ్యమితి కిం విధిర్యత్తస్యాతిక్రమే పాతకమాపతేదేవం వక్తవ్యం యతస్తన్త్రకర్తురభిప్రేతార్థా వ్యాఖ్యాతృభిర్వ్యవస్థాపనీయా యయా తే వ్యవస్థితాః స్యుస్తన్త్రే వ్యుత్పిత్సూనాం సైవోపాదేయా నాన్యాఽస్తో విధ్యతిక్రమో మాభూత్, అనుపాదేయవ్యాఖ్యాతృతయా భవతస్తుషావఘాతవత్ వ్యర్థపరిశ్రమః ఇత్యేవాస్మాభిరుచ్యతే। యథా యది కశ్చిత్ ప్రేక్షావాన్ సాధ్యాభావవదవృత్తిత్వమితి చిన్తామణిగ్రన్థం హే సాధ్య హే అభావ ఇత్యాదిక్రమేణ

కఞ్చిదభిప్రాయం యోజయిత్వా వ్యాచక్షీత చిన్తామణిగ్రన్థప్రతిపాద్యార్థం జిజ్ఞాసుభిరవశ్యముపేక్ష్యవ్యాఖ్యో భవేత్ ఇతి భవానపి అనుమంస్యతే। అథ భగవతః సూత్రకారస్యాభిప్రేతా అర్థాః సూత్రవ్యాఖ్యయా వ్యవస్థాపనీయా ఇత్యవివాదం కిన్తు భగవతోఽభిప్రాయ ఏవ కేన నిర్ణీతో యత్రార్థే సూత్రాక్షరాణి సమన్వితార్థాని భవేయుః। స ఏవ భగవతః సూత్రకృతోఽభిప్రేతోఽర్థో ఇత్యవశ్యమ్భవద్భిరప్యఙ్గీకరణీయమ్। ఏవఞ్చ మయా యోజితేషు సూత్రాక్షరేషు కశ్చిదర్థానామసమన్వయశ్చేద్ భవద్భిర్దర్శయితుం శక్యేత తద్రైవానుపాదేయనిర్వచనం మాం వక్తుమ్పారయిష్యన్తి। అన్యథా మత్సరిణో భవతోఽహమపి వక్తుమ్పారయిష్యామీతి చేదస్తు తావదేవం

సూత్రాక్షరాణాం సమన్వితార్థకత్వమేవ విచారణీయమ్। దృశ్యతాన్తావత్ "పరిశేషాల్లిఙ్గమాకాశస్య" ఇత్యేతత్సూత్రే శబ్దలిఙ్గేనాకాశానుమానే భగవతః సూత్రకారస్య తాత్పర్యం శబ్దస్య గుణతయా తదాశ్రయో ద్రవ్యమాకాశనామకం సిధ్యతి ఇతి భవతా వ్యాఖ్యాతమపి తథా చ శబ్దాశ్రయతయా యదాకాశః సాధితః తత్ కిం శబ్దాశ్రయతయాఽభిమన్యమాన ఆకాశః సాధితః కిం వా వస్తుగత్యా ప్రథమే శబ్దస్య వాస్తవిక ఆధారః కోఽపి వక్తవ్యో భవేత్। అన్త్యశ్చేదోమితి బ్రూయాత్। తదా శబ్దలిఙ్గేన పరమార్థభూమావపి యది శబ్దాశ్రయ ఆకాశః సిద్ధో భవేత్ తదా "సుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నాశ్చాత్మనో లిఙ్గానీతి" సూత్రే సుఖదుఃఖాదీనాం గుణత్వేన తదాశ్రయద్రవ్యస్యానుమిమాపయిషయైవ తేషాం లిఙ్గత్వమభిహితవాన్ భగవాన్ సూత్రకారః ఇత్యవశ్యమనిచ్ఛతాఽపి జీవే గుణమ్భవతాఽఙ్గీకరణీయం। తథా చ పరమార్థభూమావాత్మనో న సుఖాద్యాశ్రయత్వం కిన్త్వన్తఃకరణస్థాన్ గుణాన్ స్వాత్మని అభిమత్య గుణవానివ భవతి। అతో ద్రవ్యమితి వ్యవహారభూమావుచ్యతే ఇత్యాదిః స్వభాషితభాష్యోక్తిః కథం నాసమన్వితార్థికేతి। ఏవం పరస్యాత్మనోంఽశభూతా జీవా వహ్నేరివ విస్ఫులిఙ్గా ఇత్యాది వచనం వా కథం సమన్వితార్థకం మన్తుం శక్యతే। తథా హ్యంశిని వర్తమానతయాఽభ్యుపగన్తుమనర్హం సుఖాదికమంశేషు వర్త్తమానతయాఽభ్యుపగన్తుం నోచితమిత్యేతావాన్ ప్రయాసోఽవలమ్బితో భవతా। తథాపి ఆత్మేన్ద్రియార్థసన్నికర్షే జ్ఞానస్య భావోఽభావశ్చ మనసో లిఙ్గమిత్యేతత్సూత్రేణాణురూపస్య మనసో భగవతా సూత్రకారేణ వ్యవస్థాపితతయా తదీయైర్గుణైరతీన్ద్రియైరేవ భావ్యం కథన్నైరాత్మసాధనమభిప్రేయ భగవాన్ సూత్రకారః సుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నాశ్చాత్మనో లిఙ్గానీతి సూత్రయాఞ్చకారేతి। నను తేషామన్తఃకరణధర్మ-

త్వే ఆత్మసాధనే లిఙ్గత్వం కథం వ్యాహతమితి చేత్ న పూర్వమభిహితత్వాత్। తథా హి శబ్దస్య శ్రవణగ్రాహ్యస్య గుణత్వేనాశ్రయద్రవ్యసాధకత్వం యథా తథైవ సుఖాదీనాం గుణానాం ప్రత్యక్షాణామాశ్రయద్రవ్యసాధకత్వమిత్యభిప్రేత్యైవ భగవాన్ సూత్రకారస్తేషాం లిఙ్గత్వమభిహితవాన్ ఇతి। కిఞ్చ సూత్రాక్షరయోజనా యథా తథాస్తాం భవతోఽద్వైతమతం శ్రద్దధుషః స్వస్య నిరతిశయవిద్వత్తాయాశ్చిఖ్యాపయిషయాఽద్వైతమతావిరోధేన వైశేషికతన్త్రం వ్యాచిఖ్యాసోః కిఞ్చిచ్ఛిన్ద్యాత్ కిఞ్చిద్భిన్ద్యాదితి రీత్యా సూత్రాక్షరాణి యోజయాఞ్చక్రుషోఽపి అభీష్టసిద్ధిప్రత్యాశా మూషికభక్షితబీజాదఙ్కురజననప్రత్యాశామనుహరతి। తథా హి ఆత్మాద్వైతం భగవతః సూత్రకారస్యాభిప్రేతం "సుఖదుఃఖజ్ఞాననిష్పత్త్యవిశేషాదైకాత్మ్యమ్" "వ్యవస్థాతో నానా" ఏతత్సూత్రద్వయాదవధార్య సూత్రే పూర్వ్వతనభాష్యే తట్టీకాదౌ చ కథమప్యనుల్లిఖితనామానౌ వ్యవహారభూమిపరమార్థభూమీ ఆశ్రిత్యాకాశాదీనాం వ్యవహారభూమౌ నిత్యత్వం పరమార్థతోఽనిత్యత్వమితి స్వకీయే భాష్యే వ్యవస్థాపయాఞ్చకార। తథైతత్సూత్రద్వయభాష్యే చైకాత్మ్యమేవ సిద్ధాన్తయాఞ్చకార భవాన్। తత్ర ప్రథమన్తావదేతద్విచార్యతాం శబ్దలిఙ్గావిశేషాద్యథాకాశమేకం సాధితం తథైవాత్మాఽపి స్యాదిత్యైకాత్మ్యశఙ్కనం వ్యవస్థాతో నానేతి సమాధానమ్। అత్ర పరమేశ్వరో న ప్రకృతో యేన తదద్వితీయత్వమాత్మసు వక్తవ్యం స్యాత్। న చాత్మమాత్రస్య ప్రకృతత్వాత్ కథం పరమేశ్వరో న ప్రకృత ఇతి వాచ్యం సుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నాశ్చాత్మనో లిఙ్గాని ఇత్యన్తసూత్రేణ యత్ సుఖాదేర్లిఙ్గత్వముక్తం తత్ కిం పరమాత్మన్యపి సమ్భవేత్ యత్తత్రాత్మపదస్యాత్మమాత్రపరతయా పరమాత్మనోఽపి ప్రకృతత్వమూహేత్। న చ తత్రాత్మపదస్య జీవపరత్వేఽపి కా క్షతిః। జీవానామేకత్వే సా-

ధితే పరమేశ్వరాదప్యభేదోఽర్థాత్ సిద్ధ ఇతి సూత్రకారస్యాశయ ఇతి వాచ్యం పరమాత్మనో జీవానామభేదో భగవతః సూత్రకారస్యాశయస్థ ఇతి వక్తున్తదా శక్యేత యది భగవతా సూత్రకారేణ సుఖదుఃఖేచ్ఛేత్యాదిసూత్రం న ప్రణీయేత। ఏవఞ్చ భగవతః సూత్రకారస్యాభిప్రాయమనవగత్యార్థం వ్యవస్థాపయాఞ్చకార భవానిత్యవశ్యమభిధాస్యామహే వయమ్। అథ సుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషేత్యాదిసూత్రప్రణయనాదేవ పరమేశ్వరాభేదో జీవాత్మని భగవతః సూత్రకారస్య ప్రతిపాదనానర్హః కథన్తత్ ప్రదర్శనీయమితి చేత్ అవధయితాం తావత్ ప్రాణాపాననిమేషోన్మేషజీవనమనోగతీన్ద్రియాన్తరవికారాః సుఖదుఃఖేచ్ఛాద్వేషప్రయత్నాశ్చాత్మనో లిఙ్గానీత్యేతత్సూత్రోక్తాని శరీరే ఆత్మాస్తిత్వానుమాపకాన్యేవ లిఙ్గాని సూత్రకృతోఽభిప్రేతాని భవతాఽప్యేవం వ్యాఖ్యాతాని ఇతి కథం పరమేశ్వరపరతా తదాత్మపదస్య శక్యవచనా భవేత్। ఏవం సుఖదుఃఖాదేర్గుణతయా తదాశ్రయద్రవ్యం సిసాధయిషన్నపి శబ్దస్యాకాశసాధనే లిఙ్గత్వమివ సుఖాదేర్లిఙ్గత్వమభిప్రేయాయ భగవాన్ సూత్రకారః। తథా చ సుఖాద్యాశ్రయద్రవ్యే

పరమాత్మానమన్తర్భావయిష్యతి కథమ్భవాన్। అథ సుఖాదికమాత్మసు మయా న మన్యతే కిన్త్వన్తఃకరణగతన్తత్ స్వనిష్ఠత్వేనాభిమన్యతే త్రైరిత్యేవ మన్యతే। తథా చ సుఖదుఃఖాశ్రయాభేదః పరమాత్మని కథం శక్యోపగమ ఇత్యస్య నావకాశ ఇతి చేత్ నానుమన్యతాం సుఖాదికం సంసారిష్వాత్మసు భవతా భగవతా సూత్రకృతా త్వనుమేనే తత్తేషు। తథాహి ఆత్మాన్తరగుణానామాత్మాన్తరగుణేఽకారణత్వాదితి యద్భగవాన్ సూత్రకారః ప్రావోచత తస్యాత్మాన్తరగుణత్వేనాభిమన్యమానానామేతాదృశీం వ్యాఖ్యాం భవదభిమతాం సూత్రకారోఽభిప్రేయాయేతి వచః కే వా కృతధియః శ్రద్దధ్యుః। బ్రవీతు వాఽన్తఃకరణస్యైవ ధర్మాః సుఖాదయ ఇతి తథా సత్యనపహ్నవన్తేషాం

ప్రత్యక్షత్వం భవతా కథముపపాద్యతామ్। తథాహి ప్రత్యక్షే మహత్త్వస్య హేతుభావో భవతాఽప్యభ్యుపగతో మనసి తు మహత్త్వం భవతోఽపి న శక్యవచనం। సూత్రకారేణ జ్ఞానాద్యయౌగపద్యోపపిపాదయిషయా పరమాణుస్వరూపస్య తస్య కణ్ఠత ఏవాభిహితత్వాత్। నన్వద్వైతవాదిమతే ఆత్మనాం బ్రహ్మాభేదేఽవివాదాత్ తేష్వభ్యుపగన్తుమశక్యాః సుఖాదయః ప్రత్యక్షా ఏవ నాన్తఃకరణధర్మత్వాత్తేషామిత్యేవ కిమ్భవద్భిర్వక్తవ్యమితి చేత్ అహో అభ్యూహనం భవతః వైదాన్తికైర్హి మనసోఽణుత్వం నోచ్యతే అపి తు తన్మనోఽసృజతేత్యాదిశ్రుతిమనురుధ్యానిత్యం సావయవం పరిణమనస్వభావమభ్యుపగతం తస్య పరిణామరూపా ఏవ సుఖాదయః జ్ఞానన్తు బ్రహ్మైవ తత్తద్విషయజ్ఞానన్తు అన్తఃకరణస్య తత్తద్విషయాకారపరిణామభూతాయాం వృత్తౌ సాక్షాజ్జ్ఞానాత్మకస్య బ్రహ్మణః ప్రతివిమ్బనమ్ తాదృశ్యా వృత్త్యాఽవచ్ఛిద్యమానం చైతన్యమేవ వా। ఏవఞ్చ నియతతయా పదార్థాన్ సూత్రయతా భగవతా వైశేషికతన్త్రకృతా సుఖాదేర్గుణత్వం మనసోఽణుత్వఞ్చ వ్యవస్థాపయాఞ్చక్రే ఇత్యత్రావివాదాత్। మనోగుణత్వే సుఖాదేః ప్రత్యక్షత్వం దురుపపాదమేవ భవతా ఇతి। అపరఞ్చాద్వైతవాదిసిద్ధాన్తమవలమ్బ్య వైశేషికతన్త్రం వ్యాచిఖ్యాసాఞ్చక్రుషా భవతా స్వభాషితభాష్యే ఆత్మానః ఖల్వనుపజనాపాయధర్మకస్య పరస్యాంశా వహ్నేరివ విష్ఫులిఙ్గా అర్ణవస్యేవ జలబుద్బుదాస్తస్మాత్ ప్రాదుర్భవన్తో జాయస్వ మ్రియస్వేతి తృతీయస్థానం లబ్ధ్వా ఇత్యాది యజ్జీవస్వరూపమవర్ణి తత్తు నాద్వైతవాదిసమ్మతం ప్రతిభాతి యతస్తథా సతి జీవస్య సాదిత్వం దుర్వారమాపతేత్। తతః పరమేశ్వరస్య వైషమ్యాదిదోషోఽఙ్గీకర్త్తవ్యో వా కథన్న భవేత్। తథాహి యస్మిన్నహని జీవాః ప్రాదుర్భూతాః తత్పూర్వ్వం తే నాసన్ తతశ్చ తత్సఞ్చితాః కర్మాశయాస్తేషాముత్కృష్టాపకృష్టదేహసమ్పాదనేన సుఖదుఃఖాదిక-

ముపభోజయన్తి తానితి కథం సమాధాస్యతి భవాన్। ఏవఞ్చ నియతాన్ పదార్థాన్ సూత్రయాఞ్చక్రుషః పార్థివాదీన్ పరమాణూనభ్యుపజగ్ముషో మాయామవిద్యాం ప్రకృతిం వాఽనుపజగ్ముషో భగవతః సూత్రకారస్యాభిప్రేతాం పార్థివాదిపరమాణుభిర్ద్వ్యణుకాదిక్రమేణ మహాపృథివ్యాదిసృష్టిమపహ్నూయ శాస్త్రాన్తరే ఉల్లిఖితాన్ పదార్థాన్ పరిగృహ్య శాస్త్రాన్తరేణ వైశేషికశాస్త్రస్యావిరోధముపపిపాదయిషతా వైశేషికశాస్త్రతాత్పర్యాజ్ఞత్వం శాస్త్రాన్తరతాత్పర్యాజ్ఞత్వఞ్చ నిజస్య ప్రకటీకృతమితి సుధీభిరేవ విభావనీయమ్॥

యదా చోత్పద్యతే ద్రవ్యం తదానీమపి నాగుణం భవతి స్వాభావికోఽయమవ్యక్తోఽపి న శక్యతే ప్రతిషేద్ధుం ఇత్యాది భాష్యమ్॥

యదత్ర తద్ద్రవ్యజన్యోఽపి గుణస్తద్ద్రవ్యోత్పత్తికాలేఽపి తత్ర వర్త్తత ఇతి స్వభాషితభాష్యేఽభ్యధాయి భవతా ఏతత్తు ప్రతిపాదితం ప్రతిపాద్యమానం వా క్వాపి కేనాపి నోపలబ్ధమ్। యది చ సత్కార్యసిద్ధాన్తమవలమ్బ్యోచ్యత ఇతి వక్తవ్యం తదపి వా కథం వక్తుం శక్యతే తన్మతే తు కస్యాప్యుత్పత్తిర్నాస్తి। కారణవ్యాపారేణ సత ఏవం తస్య తస్యావిర్భావమాత్రం తత్సిద్ధాన్తిభిరుచ్యతే। అత్ర తు యదా చోత్పద్యతే ద్రవ్యమేవమభిధీయత ఇతి। ఏవమాశ్రయద్రవ్యస్య తత్తద్గుణమ్ప్రతి హేతుభావోఽపి న ప్రత్యాఖ్యాయతే ఉపజనధర్మ్మకాణాం సహేతుకత్వనియమాత్ ఇతి మహచ్చిత్రమ్। పితాపుత్రయోరుత్పత్తిస్త్వేకదా క్వాఽపి న దృష్టా ఇతి సమాకులితా వయమ్। అథ భవద్భిర్న దృశ్యతాం హేతుహేతుమతోరేకదోత్పత్తిః ఉత్పత్తికాలేఽపి ద్వావేకో న భవతః పృథివ్యాదీని చాపృథగితి స్వాభావికా గుణాస్తదాఽప్యనువర్త్తన్త ఇత్యనిచ్ఛద్భిరపి భవద్భిరేషితవ్యమితి చేన్నోత్పత్తిక్షణే ద్వావితి ప్రతీతేరనభ్యుపగమాత్। న చ ద్వావుత్ప-

ద్యేతే త్రయ ఉత్పద్యన్తే ఇత్యాదయః ప్రతీతయో నిరాలమ్బనా ఇతి భవద్భిర్మన్యతే తత్ కిన్న చిత్రమితి పితాపుత్రయోరేకదోత్పత్తిర్న దృశ్యతే ఇత్యాదిరూపో భవతాముపహాసో వ్యర్థ ఇతి వాచ్యం ద్వావుత్పద్యేతే ఇత్యాదిప్రత్యయాః ప్రత్యక్షరూపా ఉత్పత్తిక్షణే ఉత్పద్యమానాస్తదానీన్తత్ర గుణసత్త్వముపలమ్భయన్తి కిమ్। అథవా క్షణాన్తరే జాయమానాః। తత్ర నాద్యః పక్షః యత ఉత్పత్తిక్షణే ద్రవ్యస్య ప్రత్యక్షమసమ్భవదుపపత్తికం తథాహి ఇన్ద్రియసన్నికర్షమన్తరేణ ప్రత్యక్షం న కస్యాఽప్యనుమతముత్పత్తేః పూర్వం యది విషయద్రవ్యమిన్ద్రియేణ సన్నికృష్యేత తదైవోత్పత్తిక్షణే ద్రవ్యస్య ప్రత్యక్షం సమ్భవేత్ ఉత్పత్తేః పూర్వన్తు అనుత్పన్నో విషయః కథమిన్ద్రియేణ సన్నికృష్యేత తథా చోత్పత్తిక్షణే జాయమానం ప్రత్యక్షమేకదా గుణగుణవతోరుత్పత్తిం నానురుణద్ధి ఇతి। అథ ద్వావుత్పద్యేతే

త్రయ ఉత్పద్యన్తే ఇత్యాదిప్రత్యయా ఏవాపలభ్యన్తే భవద్భిః కిం వా తే స్వీక్రియన్తే। ఆద్యే సర్వజనీనాన్ ప్రత్యయానపలపతాం వచః కే వా ప్రేక్షావన్తః శ్రద్ధధతి। ద్వితీయే తేషాం కిమాలమ్బనం వక్తవ్యమితి చేత్ సత్యం యదా ద్వయోస్త్రయాణాం వా సామగ్రీసమవధానమనుత్పన్నేష్వపి తాదృశద్రవ్యేషు తే ప్రత్యయా ఉత్పద్యన్తే తేషామనుత్పన్నద్రవ్యాంశే ఉపనయజన్యత్వాఙ్గీకారాత్। యథాఽత్ర ఘటో భవిష్యతీతి ప్రత్యక్షేణాఽనుత్పన్నోఽపి ఘట ఆలమ్బ్యతే తథైవ ద్వావుత్పద్యేతే ఇత్యాదిప్రత్యయైరపి అనుత్పన్నద్విత్వాదిగుణకం స్వయమప్యనుత్పన్నం ద్రవ్యమాలమ్బ్యతేతి నానుపపత్తిరితి। ఏవం రూపరసస్పర్శగన్ధాదీనాం సమవాయికారణద్రవ్యోత్పత్తేరనన్తరక్షణే ఉత్పత్తిసమ్భవేఽపి ద్విత్వాదీనాం పునరపేక్షాబుద్ధిసాపేక్షోత్పత్తికానామాశ్రయోత్పత్తిద్వితీయక్షణేఽపి కథఞ్చిదప్యుత్పత్తుమనీశత్వేన తేషామాశ్రయోత్పత్తిసమకా-

లోత్పత్తిశఙ్కా భవతః కథముత్పన్నేతి వయం శఙ్కామహే। అథ ద్రవ్యే తదుత్పత్తిక్షణే యది కేఽపి గుణా న స్యుస్తదా తదానీం తద్ద్రవ్యం న వ్యవహ్రియేత తత్ర నియామకస్య ద్రవ్యలక్షణస్య గుణవత్త్వరూపస్య తదానీన్తత్రాప్రవృత్తేరితి చేత్ సత్యమభిహితమ్భవతా పరన్తు పాచకలక్షణం యది తస్య శయనకాలే ప్రవర్తేత భృత్యలక్షణన్తస్య వివాహకాలే ప్రవర్తేత పరమేశ్వరలక్షణం జగతో జన్మస్థితిలక్షణం ప్రవర్తేత తదా ద్రవ్యలక్షణముత్పత్తిసమయే గుణవిధురేఽపి ప్రవర్త్తతామిత్యలమనల్పజల్పనేన॥

ఆకాశకాలదిగాఖ్యమేకం ద్రవ్యం। పరతో నిర్ద్విష్టాయా దిశ ఉపాధిభేదాద్వ్యపదేశవచనేనైవ కాలాకాశయోరపి తథైవ వ్యపదేశభేదం మన్యతే సూత్రకార ఇతి భాష్యమ్॥

ఏకమేవ ద్రవ్యమాకాశం కాలో దిక్ చేత్యతిరిక్తాకాశసిద్ధౌ కృతప్రయత్నః సూత్రకృదుపరరామేత్యపి భాష్యమ్।

యద్యప్యేతద్భాష్యం కాలదిశోరాకాశవ్యతిరిక్తత్వం శ్రీమత్ప్రశస్తపాదాచార్యోదయనాచార్యప్రభృతీనామృషికల్పానాముక్త్యా వర్ద్ధమానోపాధ్యాయపక్షధరమిశ్ర-రఘునాథశిరోమణిప్రభృతిభిర్వేదవత్ ప్రమాణత్వేనాభ్యుపగతతయా అల్పప్రయాసేనాపి ఖణ్డయితుమనర్హయా యుక్త్యా చ వ్యవస్థాప్యైవ సమాలోచితం తథాపి భగవతః సూత్రకారస్యాభిమతిం విజ్ఞాయ

నిజభాషితభాష్యే కాలదిశోరాకాశవ్యతిరిక్తత్వం వ్యవస్థాపయాఞ్చకారాహమితి యత్ సూత్రకృదభిమతిః ప్రకటీక్రియతే అతిరిక్తాకాశసిద్ధౌ కృతప్రయన్తః సూత్రకృదుపరరామేత్యాదినా తదేవాలోచ్యతే। తత్రేదం పృష్టో భవానభిదధాతు యదాకాశసిద్ధౌ కృతప్రయత్నః సూత్రకారః కాలదిశౌ న సాధయాఞ్చకారేతి కిం వా కాలదిశోః సిద్ధౌ నానల్పం ప్రయతితవానితి। తత్రాద్యం న రోచయేమహి। "అపరస్మిన్నపరం యుగపచ్చిరం క్షిప్రమితి

కాలలిఙ్గాని। ఇత ఇదమితి యతస్తద్దిశ్యం లిఙ్గమ్" ఇత్యేతాభ్యాం సూత్రాభ్యా స్పష్టన్తయోర్వ్యవస్థాపనాత్। అతో ద్వితీయ ఏవ పక్షోఽవలమ్బనయో భవతా। తత్రేదన్తావద్విచారణీయమ్। ఆకాశసిద్ధిర్హి భగవతా సూత్రకారేణైకాదశద్వాదశైః సూత్రైః సమాపితా నైవం కాలదిశోః సిద్ధిః। సా తు ద్విత్రైః త్రిభిశ్చతుర్భిర్వా సమాపితా తావత్రైవ కిం ఏకమేవ ద్రవ్యమాకాశం కాలో దిక్ చేతి స్వీయవ్యవస్థాయామాచార్యప్రవృత్తిరపి సాధకతయోపన్యస్యతే కిం వా కారణాన్తరాత్। తత్ర నాద్యః యతో యావతోద్దేశ్యం న పర్యవస్యేత తావత్ ప్రయతితవ్యమేవాత్ ఆకాశం సిసాధయిషాఞ్చక్రాణో భగవాన్ సూత్రకారోఽనేకైః సూత్రైర్యత్తత్ సాధయాఞ్చకార। తత్ర శబ్దస్య గుణత్వాత్తదాశ్రయద్రవ్యం సిసాధయిషాఞ్చక్రాణః శబ్దస్య గుణత్వే ఆకాశమాత్రాశ్రితత్వే చ నిరాకర్తృవ్యాః పరేషాం విప్రతిపత్తీర్నిరాకృత్య తావద్భిః సూత్రైః సిసాధయిషితమాకాశం సాధయాఞ్చకార। కాలదిశోః సిద్ధౌ యాని లిఙ్గాని ప్రదర్శితాని తేషు విప్రతిపత్తయః పరేషాం నాసన్ అతస్తయోః సిద్ధిమల్పైరేవ సూత్రైః సమాపితవాన్ భగవాన్ సూత్రకారః। ఏతేనైవ కాలదిశోరాకాశేఽన్తర్భావో భగవతః సూత్రకారస్యాభిప్రేత ఇత్యవధారణమనుచితమేవేతి వయం వదామః। న చాకాశే స్పర్శవన్మనోభేదో మహతా ప్రయత్నేన సాధయాఞ్చక్రే భగవతా సూత్రకృతా కాలదిశోస్తు న తథాఽతోఽనుమీయతే ఆకాశే తేషాం భేదసిద్ధావేవ తదభిన్నయోః కాలదిశోరపి తేషాం భేదోఽర్థాత్ సిద్ధ ఇతి భగవతః సూత్రకృత ఆశయ ఇతి వాచ్యం యతః శబ్దాశ్రయతయా నవమే ద్రవ్య ఆకాశే సిసాధయిషితే శబ్దస్య స్పర్శవత్ప్రభృతిగుణభేదసిద్ధిమన్తరేణ సిసాధయిషితసిద్ధిర్న భవత్యతః శబ్దస్య స్పర్శవన్మనఃప్రభృతిగుణభేదం సాధ-

యాఞ్చకార। శబ్దే తేషాం గుణభేదసిద్ధౌ శబ్దాశ్రయే తేషాం భేదోఽర్థాత్ సిద్ధ ఇతి। న చ శబ్దాశ్రయతయాఽఽకాశం సిసాధయిషాఞ్చక్రాణేన శబ్దే స్పర్శవతాం మనస ఆత్మనశ్చ గుణాద్భేదోఽనుమాపితః న కాలదిశోర్గుణాదతః కాలదిశౌ నాకాశాద్వ్యతిరిచ్యేతే ఇతి సూత్రకుదాశయోఽవగమ్యతే ఇతి వాచ్యమ్ యతః దిక్కాలావాకాశఞ్చ

క్రియావద్గుణవత్సమవాయికారణమితి ద్రవ్యలక్షణమ్ ఇతి పునః సూత్రయాఞ్చక్రుషా భగవతా తయోరాకాశాద్వ్యతిరేకః కణ్ఠత ఏవోక్త ఇతి। న చ తథాపి "విభవాన్మహానాకాశస్తథా చాత్మా" ఇత్యేతత్ సూత్రేణాకాశస్యాత్మనశ్చ విభవాన్మహత్త్వముక్తవాన్ భగవాన్ సూత్రకారో న తు భవద్భిరతిరిక్తత్వేన సిసాధయిషితయోః కాలదిశోరతోఽవగమ్యతే న తే వ్యతిరిచ్యేతే ఆకాశాదితి వాచ్యం సూత్రకారాభిప్రాయానవబోధాత్। తథాహి కాలదిశౌ వ్యవతిష్ఠాపయిషుర్భగవాన్ సూత్రకారః "అపరస్మిన్నపరం యుగపచ్చిరం క్షిప్రమితి కాలలిఙ్గాని ఇతి, ఇత ఇదమితి యతస్తద్దిశ్యం లిఙ్గమిత్యేతత్"—సూత్రద్వయప్రణయనేనైవ తయోర్విభుత్వముక్తవాన్ పునః కథన్తద్వదిష్యతీతి। తథాహి అపరస్మిన్నపరం యుగపచ్చిరమిత్యాదిసూత్రేణ కాలసిద్ధౌ లిఙ్గాని ప్రదర్శితాని భగవతా సూత్రకృతా। స్థవిరమపేక్ష్య యూని యదపరత్వముత్పద్యతే। స చ గుణస్త్రివిధమేవ కారణమపేక్షతే తత్ర సమవాయికారణం యువశరీరమసమవాయికారణం కాలేన సహ తచ్ఛరీరసంయోగః నిమిత్తఞ్చ స్థవిరశరీరసంసృజ్యమానతపనకర్మాణ్యపేక్ష్య తచ్ఛరీరసంసృజ్యమానేషు తపనకర్మసు అల్పీయస్త్వజ్ఞానమ్। ఏవఞ్చ తపనకర్మణాన్తచ్ఛరీరే సంసర్గః స్వసంయుక్తే ద్రవ్యే స్వసంయుక్తసమవేతధర్మసంక్రామకత్వస్యాభావ్యేన ద్రవ్యేణ సమ్పాదితః తస్య ద్రవ్యస్య తాదృశః స్వభావోఽవిభుత్వేఽనుపపన్నస్తస్య విభుత్వం బోధితవాన్।

ఏవం "గుణైర్దిగ్వ్యాఖ్యాతా, కారణే కాలః।" ఇత్యేతత్ సూత్రాభ్యాం కాలదిశోరపి విభుత్వమహత్త్వే కణ్ఠత ఏవోక్తే భగవతా। తథా చ సూత్రకృతా కణ్ఠత ఏవోక్తం దిక్కాలయోరాకాశాద్వ్యతిరిక్తత్వమపహ్నువానస్య భవతః స్వోక్తభాష్యే పదార్థవ్యవస్థాయాం దిక్కాలయోరాకాశావ్యతిరేకపరాయాం సూత్రకారాభిమతిప్రకటనమవిద్యావిజృమ్భితమితి ప్రతీమః॥

ఇదానీం సదకారణవన్నిత్యమిత్యాదిసూత్రభాష్యమాలోచ్యతే॥

యత్ సదకారణవచ్చ భవతి తన్నిత్యమాఖ్యాయతే। సద్ధి నాత్యన్తముచ్ఛిద్యతే రూపాన్తరేణావస్థానాత్। సచ్చ ఖలు స్వేన రూపేణ ప్రాగసదపి రూపాన్తరేణ సదేవోత్పద్యతే। యచ్చైతేషాం కారణానాం కారణం తత్ ఖలు సదేవ న కదాచిదసత్ కస్మాత్ కారణాదనుత్పత్తేః ఇత్యాది। ఏతదపి మూలకారణద్రవ్యం విహాయ మన్తవ్యమ్॥ పరమాత్మానఞ్చాపేక్ష్య సదస్యసద్భవతి ఇత్యన్తం భాష్యమ్॥ అత్ర పృష్టో భవాన్ బ్రవీతు సదేవోత్పద్యతే ఇత్యాది యదుక్తమ్భవతా తత్ కిం సిద్ధాన్తమాశ్రిత్యేతి। తత్ర యది సాంఖ్యసిద్ధాన్తమాశ్రిత్య మయోచ్యతే ఇత్యుచ్యతే తదా పరమాత్మానఞ్చాపేక్ష్య సదప్యసద్భవతీత్యస్యా ఉక్తేః కోఽభిప్రాయ ఇతి

నిర్ణేతుం న శక్యతే। యతస్తన్మతే కార్య్యమపి సదేవ న తు కిఞ్చిదపేక్ష్యాసత్ గుణసముదాయరూపాయాః ప్రకృతేః సాక్షాత్ పరమ్పరయా చ పరిణామరూపం కార్య్యజాతం సదేవ న తు పరమాత్మానమపేక్ష్యాసదితి। యది చ వేదాన్తసిద్ధాన్తమవలమ్బ్యైవాభిధీయతే మయేతి వక్తవ్యం తదా తత్సిద్ధాన్తే కార్య్యమాత్రం సదితి తు క్వాపి న దృష్టం న వా శ్రుతం తన్మతే హి సతః స్వప్రకాశాఖణ్డానన్దచైతన్యాత్మకస్య పరస్య బ్రహ్మణః సత్తయా పరమార్థతోఽసన్ వియదాదిప్రపఞ్చః సన్నితి ప్రతీయతే ఇతి। అత ఏవ సాంఖ్యతత్త్వ-

కౌముద్యాం సత్కార్యప్రతిపాదికాం "అసదకరణాదుపాదానగ్రహణాదిత్యాదికారికాం వ్యాఖ్యాతుకామేన సర్వశాస్త్రపారదృశ్వనా శ్రీమతా వాచస్పతిమిశ్రేణ అసతః సజ్జాయతే, ఏకస్య సతో వివర్తః కార్యజాతం న తు వస్తు సత్, అపరే పునః సతోఽసజ్జాయతే, సతః సజ్జాయతే ఇతి వృద్ధాః। తత్ర పూర్వస్మిన్పక్షత్రయే ప్రధానం న సిద్ధ్యతి ఇత్యాద్యభిహితవతా వేదాన్తమతే కార్యమాత్రస్యాసత్త్వమేవ ప్రతిపాదయాంచక్రే। అథ తన్మతే త్రిగుణాత్మికాయా మాయాయా అనాదిభూతాయా పరిణామరూప ఏవ వియదాదిప్రపఞ్చః। ఏవఞ్చ స్వేన రూపేణాసతో రూపాన్తరేణ సతః కార్య్యజాతస్యోత్పత్తిరిత్యేవోచ్యతే ఇతి కిమసఙ్గతమభిహితమ్మయేతి చేత్ సత్యం ఏతాదృశ్యా మాయాయా ఉల్లేఖో భగవతా సూత్రకృతా కృతో న వా। కృతశ్చేత్ కేన సూత్రేణ కృతస్తద్దర్శనీయమ్। న కృతశ్చేత్ సూత్రకారానుల్లిఖితాం మాయామవలమ్బ్య భాష్యేఽర్థవ్యవస్థాపనం కథమ్ప్రేక్షావదపేక్షణీయం స్యాత్। అస్తు వా వేదాన్తసిద్ధాన్తసిద్ధాం మాయామవలమ్బ్యైవ పదార్థవ్యవస్థాపనం తథాపి పరమేశ్వరసిసృక్షావశాత్ తేనాధిష్ఠీయమానైర్వాయవీయాదిభిః పరమాణుభిర్ద్వ్యణుకాదిక్రమేణ వాయుప్రభృతికం కార్యజాతమారభ్యతే ఇతి ప్రశస్తపాదాచార్యప్రభృతిభిః ప్రతిపాదితే భగవత్సూత్రకారాభిప్రేతేఽర్థే కాఞ్చిదసఙ్గతిమవధార్య్యైవమభిధీయతే భవతా చేత్తదా సా ప్రకటీకర్త్తవ్యా। న చ సూత్రకృద్భిః మిథో విరుద్ధా అర్థా నాభిహితా అతోఽవిరోధస్తేషాం యథా నిర్వహేత్తథైవ సూత్రాణి వ్యాఖ్యేయాని తత్ర వినిగమనావిరహేణ కేషాం యథాశ్రుతార్థపరత్వం కేషాం వా గౌణార్థత్వమిత్యత్ర శ్రుతీనాం సమన్వితార్థకత్వం యస్మిన్నర్థే స ఏవార్థో భగవతాం సూత్రకారాణామభిప్రేత ఇత్యకామేనాపి భవద్భిరప్యఙ్గీకార్యమ్। తథా చ వేదాన్తసిద్ధాన్తే శ్రుతీనాం సమన్వితా-

ర్థకత్వేఽవివాదాత్ స ఏవ వ్యాఖ్యాతృభిరవలమ్బనీయ ఇతి మయా సోఽవలమ్బితః ఇతి వాచ్యం యతో భగవాన్ వాత్స్యాయనః

శ్రీమదుద్యోతకరాచార్యప్రశస్తదేవాచార్యోదయనాచార్యాదయశ్చ సర్వే ఏవ పరమేశ్వరేణాధిష్ఠీయమానైః పరమాణుభిర్ద్వ్యణుకాదిక్రమేణ కార్యజాతమారభ్యతే ఇతి ప్రతిపాదితవన్తః। భగవతా మనునోక్తా సృష్టిప్రక్రియాఽపి అత్రార్థేఽనుగ్రాహికా దృశ్యతేఽతో వైశేషికతన్త్రం ప్రాక్తనానామృషీణామృషికల్పానాఞ్చ శ్రీమత్ప్రశస్తపాదాచార్యప్రభృతీనాం వ్యాఖ్యానముల్లఙ్ఘ్య స్వకపోలకల్పనయా వ్యాఖ్యాతవద్భిరతినిర్మలధీసమ్పన్నైరపి అతిసాహసమనుష్ఠితమితి వివేచయామ ఇత్యలం విస్తరేణ॥

అథాభినవభాష్యే వ్యవస్థాపితా శక్తిః సమాలోచ్యతే॥

శక్తిః ఖల్వపి ప్రతిభావమనుగతా న శక్యతే నిహ్నోతుం శక్నోతి ఖల్వగ్నిర్దగ్ధుం జలఞ్చ తం శమయితుమాద్యకర్షణాదినా ధీయమానశక్తిః శస్యమధికముత్పాదయతి భూమిః సేయం ప్రత్యాత్మమనుభవారూఢా శక్తిరిత్యాది భాష్యమ్॥

నను భవాన్ శక్త్యఙ్గీకారం వినాఽనాప్నువన్నాత్మానం ప్రత్యయో వ్యవహారో వాఽవశ్యం శక్తిమఙ్గీకారయతీతి మనసి కృత్య ప్రదర్శిత—శక్నోతి వహ్నిర్దగ్ధుమిత్యాదిప్రత్యయబలాత్ యది వహ్న్యాదౌ దాహాదికార్యానుకూలాం సూత్రకారానుక్తాం శక్తిం స్వభాషితభాష్యే వ్యవాతిష్ఠిపత్ తదా శక్నోతి రూపం జనయితుం చాక్షుషమిత్యాదిబలాత్ రూపాదావపి శక్తేః సద్భావః ప్రసజ్యతే। న చ ప్రతిజ్ఞార్థ ఏవ నావధారితః మయా తు ప్రతిభావమనుగతా సా రూపాదావపీష్యత ఇతి కథమాపత్తిః తస్యాస్తత్రేతి వాచ్యం యతో ద్రవ్యాశ్రయ్యగుణవాన్ ఇత్యాదినా సూత్రకృతా గుణాదీనాం నిర్గుణత్వనిష్క్రియత్వే ఇత్యాదినా శ్రీమత్ప్రశస్తపాదా-

చార్యేణ చ గుణాదౌ గుణక్రియయోః స్ఫుటం ప్రతిషిద్ధత్వేన భవతేష్యతే గుణేఽపి గుణ ఇత్యేతావతైవ గుణే గుణోఽఙ్గీకర్తవ్యః సర్వైరితి నాస్తి కశ్చిత్ ప్రత్యవాయాపాదకసముల్లఙ్ఘనకో విధిరితి। అథ యద్యేవమభిదధ్యాన్మయా గుణే గుణ ఇష్యతే భవద్భిరప్యేష్టవ్యమేవం నోచ్యతే అపి తు గుణలక్షణసూత్రే అగుణవానిత్యస్య గుణవిశేషాభావవత్పరత్వం గుణాదౌ సంఖ్యాదిరూపాణాం గుణానాం ప్రతి షేద్ధుమనర్హతయా భాష్యేఽస్మన్నిర్మితే యుక్త్యా వ్యవస్థాపితమేవఞ్చ గుణాత్మికాయాః శక్తేః గుణేప్యపగన్తుం శక్యత్వే రూపాదావిష్యమాణాయాస్తస్యాః కథమాపాదనమితి తదా గుణే గుణమఙ్గీకారయితుం శ్రీమత్ప్రదర్శితాయా యుక్తేః సమాలోచనావసరేఽస్మద్దత్తముత్తరమాలోచ్య సన్తోష్టవ్యం శ్రీమతా। తర్హి శక్నోతి ఖల్వగ్నిర్దగ్ధుమిత్యాదిప్రత్యయవ్యవహారాః కిమాలమ్బనా భవద్భిరుచ్యన్తే

ఇతి చేత్ దాహకార్య్యనిరూపితవహ్నినిష్ఠకారణత్వావలమ్బనా ఇతి విభావ్యతామ్। న చ శక్తిమపలపితుం కృతో భవద్భిర్మ్మహాన్ ప్రయాసో నార్థవానిత్యేవ విజ్ఞైర్విజ్ఞాయేత యతః సా నామాన్తరేణాఙ్గీకృతేతి వాచ్యం తాత్పర్య్యానవబోధాత్। తథా హి భవతా కారణతయా శక్తేరైవయమవధార్య్య వయముపహస్యామహే నిజావధారణే భ్రమత్వన్నావధార్య్యతే యది హి కారణత్వమేవ శక్తిః స్యాత్తదా కారణత్వస్య పారిమాణ్డల్యాదృతే వస్తుమాత్రాశ్రయణేఽవివాదాత్। గుణాత్మకతయాఽభ్యుపేతాయాః శక్తేస్తు ద్రవ్యాతిరిక్తమాశ్రయితుమశక్నువానాయాః కథన్తేన సమమైక్యం శక్యవచనమ్భవేత్ ద్రవ్యాతిరిక్తేఽపి గుణాఙ్గీకరణాయ భవతా స్వనిర్మ్మితాభినవభాష్యే ప్రదర్శితా యుక్తయో నాభియుక్తానాం శ్రద్ధాముత్పాదయన్తి। ప్రదర్శితమేతద్గుణాదౌ గుణాఙ్గీకరణనిరాకరణావసరే॥ అథ కారణత్వావలమ్బనాః శక్నోతి వహ్నిర్దగ్ధుమిత్యాద్యాః ప్రత్యయా ని-

ర్వోక్ష్యన్తీతి యదుచ్యతే భవద్భిస్తత్ర తేషామాలమ్బనీభూతత్వేనాభిమతమ్భవతాం కారణత్వం తన్త్రకృదుక్తేభ్యో ద్రవ్యాదిభ్యోఽతిరిచ్యతే తేష్వన్తర్భవతి। ఆద్యం చేదఙ్గీకుర్య్యాస్తదా ఫలితమస్మన్మనోరథద్రుమేణ ప్రాయః। తథాహి భవద్భిః సూత్రకారాద్యుక్తేషు పదార్థేష్వనన్తర్భూతం ప్రత్యయానిర్వాహప్రయోజకానభ్యుపగమకం కారణత్వమురీకృత్య ప్రత్యాత్మమనుభవారూఢా శక్తిర్నిహ్నూయతే మయా తు భగవతా సూత్రకృతా గుణసూత్రోక్తచకారేణ తాం సముచ్చిత్యాభ్యుపగతగుణత్వాయా అపి తస్యా గుణాదావపి సద్భావనిర్వాహాయ గుణలక్షణసూత్రస్థాగుణవాన్పదస్య గుణవిశేషాభావవత్పరత్వం వ్యవస్థాప్యతే। ఏవఞ్చ భవదుక్తమదుక్తయోః సమీచీనత్వాసమీచీనత్వే విదుషామేవ వేద్యే। ద్వితీయశ్చేదాలమ్బ్యేత పక్షస్తదా కారణత్వస్యోక్తేషు పదార్థేష్వన్తర్భావః ప్రదర్శనీయ ఇతి చేత్ కారణత్వం యద్యుక్తేష్వన్తర్భావయితుం శక్యేత తదైవ చేత్ క్షమా భవేద్భవతః తదాఽవధీయతామన్తర్భావః కారణత్వస్య। యద్ధర్మ్మావచ్ఛిన్నా యావత్యో వ్యక్తయస్తత్ప్రత్యేకావ్యవహితప్రాక్క్షణావచ్ఛేదేన తత్రత్యేకాధికరణే యద్ధర్మ్మావచ్ఛిన్ననిరూపితో యః సమ్బన్ధోఽనన్యథాసిద్ధః తద్ధర్మావచ్ఛిన్నే స ధర్మస్తేన సమ్బన్ధేన కారణత్వమ్। తథాహి దాహత్వావచ్ఛిన్నా యావన్తో దాహవ్యక్తయస్తదవ్యవహితప్రాక్క్షణావచ్ఛేదేన తదధికరణే కాష్ఠాదౌ వహ్నిత్వావచ్ఛిన్ననిరూపితః సంయోగః సమ్బన్ధోఽనన్యథాసిద్ధః ఇతి వహ్నిత్వమేవ దాహత్వావచ్ఛిన్నే సంయోగసమ్బన్ధేన కారణత్వమ్। ఏవఞ్చ జాత్యాదీనాం పూర్వ్వతనైరభ్యుపగతానాం పదార్థాన్తరత్వమభిదధతామస్మాకం శ్రీమత్ప్రశస్తపాదాచార్య్యోదయనాచార్య్యప్రముఖైర్ఋషి-దేశీయైర్న్నామ్నాఽప్యనుల్లిఖితాం

శక్తిమనభ్యుపేత్యాపి పదార్థవ్యవస్థా నాతిభారవహా పూర్వ్వతనైః సూత్రభాష్యతట్టీకాః ప్రణీతవద్భిర్ఋషి-

కల్పైశ్చ ద్రవ్యాద్యనన్తర్భూతత్వేన వ్యవస్థాపితం జాత్యాదికం పునరపలపతస్తు శ్రీమతః శక్త్యాదికం కేనాప్యనఙ్గీకృతమఙ్గీకృత్యాపి పదార్థవ్యవస్థా భవేదతిభారవహేతి వదామః॥

యత్ పునః సత్ పరమార్థతోఽప్యకారణవత్ తత్ పారమార్థికం నిత్యం వస్తుభూతం। తచ్చాత్ర నోపదిష్టం ప్రయోజనాభావాత్। న ఖలు బ్రహ్మాత్మనోరితరేతరబుద్ధ్యా బధ్యతే పురుషః ముచ్యతే హ్యనయేత్యాగమవాదః ఇతి భాష్యమ్।

నన్వత్ర కిముపదేష్టవ్యన్తన్త్రకృతః। యది చ మోక్షజనకజ్ఞానవిషయత్వకం వస్తు తదా బ్రహ్మాత్మనోరితరేతరబుద్ధ్యా పురుషో ముచ్యతేఽత్ర ఇతి వదతో బ్రహ్మాత్మనోపదిష్టం ప్రయోజనాభావాదితి వచనం కథం న వ్యాహతమ్భవేత్। తథా హి "ధర్మవిశేషప్రసూతాత్ ద్రవ్యగుణకర్మ్మసామాన్యవిశేషసమవాయానాం సాధర్మ్మ్యవైధర్మ్మ్యాభ్యాం తత్త్వజ్ఞానాన్నిఃశ్రేయసమితి సూత్రమ్।" ద్రవ్యగుణకర్మసామాన్యవిశేషసమవాయానాం పదార్థానాం సాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యాం తత్త్వజ్ఞానం నిఃశ్రేయసహేతుః ఇతి భాష్యమ్॥ అథ కే పదార్థా ఇత్యపేక్షాయాం ద్రవ్యాదయః షట్ కే ధర్మ్మా ఇత్యత్ర సాధర్మ్యవైధర్మ్యరూపా ఇత్యర్థః। తేషాముద్బోధః కథం పురుషార్థః ఇత్యత్ర తత్త్వజ్ఞానం నిఃశ్రేయసహేతురితి తత్త్వమనారోపితం రూపమిత్యాదికా కిరణావలీ చ॥ అత్ర సర్వత్రైవాపవర్గో ముఖ్యం ప్రయోజనం ప్రతిపాదితం తదుపాయశ్చ తత్త్వజ్ఞానమ్। యది హి బ్రహ్మాత్మనోరితరేతరబుద్ధ్యా ముచ్యతే పురుష ఇతి భవదభిమతం తదా బ్రహ్మైవ ముఖ్యముపదేష్టవ్యమన్యత్ సర్వ్వం గౌణమితి। ఏవం చ భగవతాం వైశేషికసూత్రకృత్ప్రభృతీనాం వైశేషికతన్త్రే వక్తుమనభిప్రేతమాత్మాద్వైతం స్వనిర్మ్మితాభినవభాష్యే వ్యవతిష్ఠాపయిషుణా యా యా స్వకపోలకల్పనా కృతా సా సా న విద్వద్ధృదయాహ్లాదం జనయతీతి।

ఏవం అర్థ ఇతి ద్రవ్యగుణకర్మ్మస్విత్యేతత్సూత్రాక్షరం దృష్ట్వా శ్రీమత్ప్రశస్తపాదాచార్యోదయనాచార్యప్రభృతీనాం వ్యాఖ్యానమనాలోచ్యానాదృత్య వా ధర్మ్మవిశేషప్రసూతాత్ ద్రవ్యగుణకర్మసామాన్యవిశేషసమవాయానాం

సాధర్మ్యవైధర్మ్యాభ్యాం తత్త్వజ్ఞానాన్నిఃశ్రేయసమిత్యేతత్సూత్రోక్తాన్ సామాన్యాదీన్ పూర్వేష్వన్తర్భావయిషితవతో భవత ఆన్వీక్షిక్యామభిహితప్రమేయేఽన్తర్భూవుషాం సమవాయాదీనాం భగవత్పక్షిలస్వామిప్రదర్శితపృథగభిధానప్రయోజనవత్ తత్తత్పదార్థప్రస్థానకత్వేన చిరన్తనైర్నిబన్ధృభిరుక్తేషు తన్త్రేషు అపరిగణితే వైశేషికతన్త్రే సామాన్యాదీనాం పృథగభిధానప్రయోజనం ప్రస్థానభేదజ్ఞాపనమితి ప్రదర్శనానౌచిత్యే స్థేయస్యైవ శ్రీమత్ప్రశస్తపాదాచార్యాదిభిర్వ్యవస్థాపితా యావన్తః పదార్థాః అనాకులా ఇతి త్రయీవత్ కథమప్యశక్యాప్రామాణ్యశఙ్కేషు చిరన్తనైర్నిబద్ధేషు నిబన్ధేషు నిరతిశయం శ్రద్ధవతామస్మాకమలమనల్పాయాసేనేతి శమ్॥

మహర్షికణాదమతేఽభావపదార్థో నాస్తీతి సిద్ధాన్త-

నిరాసాయ అభావనిరూపకసూత్రవ్యాఖ్యా ఆరభ్యతే।

క్రియాగుణవ్యపదేశాభావాత్ ప్రాగసత్॥౧॥

అత్ర ప్రాక్శబ్దః సావధిబోధకః కస్మాత్ ప్రాక్ ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం ఉత్పత్తేరిత్యుపతిష్ఠతే ఉత్పత్తేః ప్రాగసత్ అర్థాత్ కార్యమ్। ఏవఞ్చ కార్యం ఘటాది ఉత్పత్తేః ప్రాక్కాలీనం యదసత్త్వం యస్తాదృశోఽభావస్తస్య ప్రతియోగీత్యర్థః। స చ ప్రాగభావః తత్ర హేతుః క్రియేత్యాది క్రియాగుణవ్యపదేశః తద్వత్తయా

వ్యవహారాః తదభావాత్ కార్యం ఘటాది ఉత్పన్నం సత్ అస్తి వర్తతే శ్యామమిత్యాదివ్యవహారయోగ్యం భవతి న తదుత్పతేః పూర్వం స హి ప్రాగభావః కార్యం ప్రతి జనకోఽపి అన్యథా ఘటాదేరుత్పత్త్యనన్తరమపి తత్సామగ్రీసమ్భవాత్ పునరుత్పత్తిః ప్రసజ్యతే ఇతి॥౧॥

ధ్వంససాధనాయాహ—

సదసత్॥౨॥

కారణవ్యాపారానన్తరం సదితి ప్రత్యయయోగ్యం కార్య్యం నాశకవ్యాపారేణాసదితి ప్రత్యయయోగ్యం భవతి అతః సదపి కార్య్యం తదాఽసత్ తదాతనాభావస్య ప్రతియోగి స ఏవాభావో ధ్వంసః। తథా చ కార్య్యస్యోపత్త్యనన్తరం జాయమానోఽభావో ధ్వంసః ఘటో నష్టో ధ్వస్తోఽతీత ఇత్యాదిప్రత్యయవిషయ ఇతి సిద్ధో ధ్వంసరూపోఽభావః॥౨॥

అసతః క్రియాగుణవ్యపదేశాభావాదర్థాన్తరమ్॥౩॥

నను భవిష్యతి ఘటో నష్టో ఘట ఇత్యాదిప్రతీతిః ఘటస్యావస్థావిశేషమాలమ్బతే న తు ప్రాగభావధ్వంసౌ ఇత్యతః సూత్రమ్। సదితి సూత్రశేషః। ఏవఞ్చ క్రియయా గుణేన చ వ్యపదిశ్యమానం సత్ అసతః క్రియాగుణవ్యపదేశాయోగ్యాదర్థాన్తరమతిరిక్తమిత్యర్థః॥౩॥

అథాన్యోన్యాభావసాధనాయాహ—

సచ్చాసత్॥౪॥

చకారోఽప్యర్థః తథా చ సన్నపి ఘటః స్వకీయతాదాత్మ్యవా-

నపి అసన్ స్వేతరతాదాత్మ్యాభావవాన్ తాదాత్మ్యాభావః తాదాత్మ్యసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకాభావః తేనైవ పటో న ఘటః అశ్వో న గౌరిత్యాదిప్రతీతిర్జాయతే అన్యథా న స్యాత్ ఇత్యాశయః॥౪॥

ఇదానీం చతుర్థమభావం కథయతి—

యచ్చాన్యదసదతస్తదసత్॥౫॥

అత్రాసత్పదద్వయం ధర్మ్మపరమ్ అతో యదన్యదసత్ తదసదిత్యన్వయః। అతః పూర్వోక్తాభావత్రయాత్ యదన్యదసత్త్వం అభావః తదసత్త్వమత్యన్తాభావ ఇత్యర్థః। తథా చోక్తాభావత్రయభిన్నోఽభావోఽత్యన్తాభావ ఇతి సముదితార్థః। అస్యోదాహరణం యథాశ్వే గోత్వం నాస్తి గవ్యశ్వత్వం నాస్తీత్యాదిప్రతీతివిషయః। స చ సార్వకాలికః తాదాత్మ్యతిరిక్తసమ్బన్ధావచ్ఛిన్నప్రతియోగితాకః అత్రేదం నాస్తీతి ప్రతీతిసాక్షిక ఇతి॥౫॥

ఇదానీం ధ్వంసస్య ప్రత్యక్షతాం కథయతి—

అసదితి భూతప్రత్యక్షాభావాత్ భూతస్మృతేర్విరోధి ప్రత్యక్షవత్॥౬॥

అసదితీతికారేణ ప్రత్యక్షాకారం కథయతి ఘటోఽసన్ ఘటో నష్ట ఇత్యాద్యాకారం ధ్వంసస్య ప్రత్యక్షం భవతీత్యర్థః। తత్ర హేతుః భూతేత్యాది। భూతస్య ప్రతియోగినః ప్రత్యక్షాభావాత్ అభావప్రత్యక్షే ప్రతియోగ్యుపలమ్భాభావః కారణమ్। తత్ర చ అత్ర యది ఘటో వర్త్తేత తదా దృశ్యేత న తు దృశ్యతేఽతో నష్టో ఘట ఇత్యాదితర్కః సహకారీ భూతస్మృతేరిత్యపి కారణకథనమ్ అభావప్రత్యక్షే ప్రతియోగిజ్ఞానం కారణమిత్యర్థః। విరోధిప్రత్యక్షవదితి దృష్టాన్తః

యథా విరోధినః ప్రతియోగినః ప్రత్యక్షం భవతి తథా ధ్వంసస్యాపీతి భావః॥౬॥

ప్రాగభావప్రత్యక్షతామాహ।

తథాఽభావే భావప్రత్యక్షత్వాచ్చ॥౭॥

అభావ ఇత్యస్య సామాన్యశబ్దస్య విశేషపరతయా ప్రాగభావ ఇత్యర్థః। యథా ధ్వంసే ప్రత్యక్షముక్తం తథా ప్రాగభావే జ్ఞేయం భావస్య ప్రతియోగినః ప్రత్యక్షత్వాత్ ప్రత్యక్షయోగ్యత్వాత్। ఏవఞ్చ సంసర్గాభావప్రత్యక్షే ప్రతియోగినో యోగ్యత్వం చకారాత్ అన్యోన్యాభావప్రత్యక్షధికరణస్య యోగ్యత్వమపేక్షితమ్ ఇతి॥౭॥

అన్యోన్యాభావప్రత్యక్షమాహ—

ఏతేనఘటోఽగౌరధర్మ్మశ్చ వ్యాఖ్యాతః॥౮॥

ఏతేన ఘటో నష్టో ఘటో భవిష్యతీత్యాదిప్రత్యయానాం ధ్వంసప్రాగభావవిషయకత్వకథనేనాఘటోఽగోరధర్మ్మ ఇత్యాదిప్రత్యయో వ్యాఖ్యాతః। ఏషామప్యన్యోన్యాభావవిషయకత్వం జ్ఞాతవ్యమితి భావః। అత్ర ధర్మ్మస్యాతీన్ద్రియత్వేఽపి తదన్యోన్యాభావస్య ప్రత్యక్షే ప్రతియోగియోగ్యత్వం నాపేక్షితం కిన్త్వధికరణస్య యోగ్యత్వమ్। అత ఏవ స్తమ్భే పిశాచాన్యోన్యాభావో గృహ్యతే స్తమ్భః పిశాచో న భవతీతి॥౮॥

అత్యన్తాభావస్య ప్రత్యక్షతామాహ—

అభూతం నాస్తీత్యనర్థాన్తరమ్॥౯॥

అత్ర భూతమిదానీం నాస్తీతి ప్రతీతిః ధ్వంసమాలమ్బితుం శక్నోతి అత్రాభూతమితి అభవిష్యత ఉపలక్షకమ్। తథా చ

యదత్ర న భూతం నాపి భవిష్యత్ తదత్ర నాస్తీతి ప్రత్యక్షప్రతీతిర్జాయతే తత్ ప్రత్యక్షం అనర్థాన్తరమ్।అనర్థాన్తరమిత్యస్య నాస్తి విషయతయాఽర్థాన్తరమత్యన్తాభావభిన్నం యస్యేత్యర్థః। యథాఽవయవిన్యాం పృథివ్యాం జలత్వం నాస్తి తథావిధే జలే పృథివీత్వం నాస్తీత్యాదిప్రత్యక్షం న ధ్వంసవిషయత్వేన ప్రాగభావవిషయత్వేనోపపద్యతే అతోఽత్యన్తాభావ ఏవ తస్య విషయో తాదృశప్రత్యక్షే ఇన్ద్రియసంయుక్తవిశేషణతాసన్నికర్షతర్కసహకృతః ప్రతియోగ్యుపలమ్భాభావః ప్రతియోగిజ్ఞానం చ కారణమితి॥౯॥

అభావ సూత్రభాష్యం సమాప్తమ్॥